

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ALAIN DE BENOIST
BALÁZS IMRE JÓZSEF
BOTH NOÉMI ZSUZSANNA
CSEKE PÉTER
CSEKE PÉTER TAMÁS
DEMÉNY PÉTER
DIÓSI LÁSZLÓ
ELKÁN GYÖRGY
GÁBOR CSILLA
BORIS GROYS
HORVÁTH ANDOR
KÁNTOR LAJOS
LENGYEL LÁSZLÓ
GEORGE ROTH
SALAT LEVENTE
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS
VIRGINÁS ANDREA
SAMUEL WEBER
ZÓLYA ANDREA CSILLA

1

A HITEL VÁSÁRA

III. FOLYAM
2012.
JANUÁR

XXIII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXIII/1. • 2012. JANUÁR

TARTALOM

HORVÁTH ANDOR • Hitel és bizalom: a kockázat kultúrája	3
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS • Bizalom – hitelesség – őszinteség	6
GÁBOR CSILLA • Hit, hitel, bizodalom – mozaikkockák az alteritás tanúságaiból ..	13
Pénz, haszon, feltámadás (<i>Beszélgetés Samuel Weber professzorral</i>)	19
ALAIN DE BENOIST • A túsul ejtett állam (<i>Horváth Andor fordítása</i>)	26
„A bizalom a pénzpiac alapja” (<i>Beszélgetés Diósi Lászlóval, az OTP Románia vezérigazgatójával. Kérdezett Cseke Péter Tamás</i>)	37
LENGYEL LÁSZLÓ • Bizalom és balítélet	44
DEMÉNY PÉTER • A hátraszegett nyakú hitelesség	50
BORIS GROYS • A pénz nyelve (<i>Fordította Palkó Gábor</i>)	52
VASZILIJ BOGDANOV • Akakij Akakijevis cselszöveisei, A revizor (<i>versek</i>)	60
TÓTH KINGA • érzékeny tárgyak, édeskével, járványidő, cipzár, szemfelszedés. műszövése (<i>versek</i>)	63
SALÁT LEVENTE • A politikai közösség kérdése a többség-kisebbség viszonyának a nézőpontjából	65

■ HISTÓRIA

BOTH NOÉMI ZSUZSANNA • Magyar honfoglalás a kortárs magyar és román történetírásban	77
---	----

■ VILÁGABLAK

Játék, spekuláció, bizalom (<i>Beszélgetés George Roth befektetési szakemberrel. Kérdezett Horváth Andor</i>)	84
---	----

■ MŰ ÉS VILÁGA

ELKÁN GYÖRGY • Az építész vallomása	86
Túlélő kereszték (<i>Sümei György beszélgetése Paulovics László festőművésszel 56 című képsorozatáról</i>)	87
VIRGINÁS ANDREA • Bizalomból szőtt bukások a klasszikus amerikai filmben ..	90
BALÁZS IMRE JÓZSEF • Avantgárd jelentések	92

■ KÖZELKÉP

ZÓLYA ANDREA CSILLA • A <i>Hitel</i> -szoba küszöbénél	100
CSEKE PÉTER • „Munkamegosztó szerepelkülönülés” Az Erdélyi Fiatalok és a Hitel konfrontációi	104

■ TÉKA

MADARAS SZIDÓNIA • Füstben menő kultúrmenedzsment (<i>Mozgó könyv</i>)	110
KÁNTOR LAJOS • A költő albuma	112
PAKSA RUDOLF • A történészcéh modern üdvtörténete	114
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF • Magyarország és Európa a külügyminiszter szemével	120
A Korunk könyvajánlata (<i>Kántor Lajos ajánlja</i>)	124

■ TALLÓ

H. A. • A politika és a pénzügy	125
R. L. • Bajtérme, barkácspénz	125
K. L. • Latinovits és a ködszurkáló	126

■ ABSTRACTS	127
-------------	-----

■ KÉP

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ **A szerkesztőség tagjai:** CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** MÁRTON LEVENTE ATTILA
■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR ■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest), ZÓLYA ANDREA CSILLA (Budapest)
■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Bethlen Gábor Alap, a Communitas Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, a Román Művelődésügyi és Örökségvédelmi Minisztérium és az Új Budapest Filmstúdió.
■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.
■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhid Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.
■ Revista apare cu sprijinul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național
■ Revista editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284). ■ **ISSN: 1222-8338**

HORVÁTH ANDOR

HITEL ÉS BIZALOM: A KOCKÁZAT KULTÚRÁJA

*Amikor a sors a politika volt, őt tekintették a szemét centrumának.
Most, hogy a gazdaság a sors, hát az egész mocsok is onnan ered.*

PETER SLOTERDIJK

Béke van, de békétlen béke. Hadban állnak egymással az államok és a bankok (tágabban: a pénzpiac), a kormányok és a polgárok. Az államok eladósodtak, a bankok (és a pénzpiacok) elszabadultak. Az emberek világszerte utcára vonulva tiltakoznak amiatt, hogy a béreket csökkentik vagy befagyasztják, növekszik a munkanélküliség, emelik a nyugdíjkorhatárt, visszafogják a szociális juttatásokat. Az államok fogadkoznak, hogy megfegyvelmezik a bankokat és a pénzpiacokat.

Egykor főleg a háború okozta az állam eladósodását. Ma már a béke is annyiba kerül, hogy az államok többet költenek, mint amennyit termelnek. A bankok hiteleznek, az államok pedig fizetnek – ha tudnak. Kockázat ezen az oldalon, kockázat a másik oldalon. Végül a kockázatok addig halmozódnak, amíg elő nem áll a válság. Csődbe ment bankok az egyik oldalon, az államcsőd veszélye a másikon. Az európai pénzügyi rendszer válságban van, és még nem tudni, mennyire sikerül kilábalnia a válságból. Kormányok buknak meg, és új alapokra kell helyezni a teljes európai konstrukciót.

Az intézmények felől nézve mindennek megvan a maga eredete és magyarázata. Ilyen például az, hogy az államok kiadásai évtizedek óta gyorsabban nőnek, mint bevételeik. (Persze kérdés, hogy így is kellett-e történnie.) Abban is van ráció, hogy a bankok – a szakma törvényét követve – egyre tágitották saját mozgásterüket. (Ismét más kérdés, hogy egész sor intézkedés, köztük a szabályozók feloldása folytán miért válhattak az informatizált pénzpiac ügyletei ellenőrizhetetlen, sőt felelőtlen játékká.) A magyarázatok világosságot

**Az eladósodó állam
zálogba teszi a
következő nemzedékek
bizalmát –
megkérdezésük nélkül.**

teremtenek a részletekben és a folyamatokban, de nem igazítanak el a mélyebben fekvő okok tekintetében.

Marad tehát a kérdés: mi van mindezek mélyén? Mi van az alapoknál? Hol tart a mai világ értékrendjében a hitel és a bizalom? Hogyan tartják fenn és működtetik e fogalmak azt a rendszert, amelyet a közjó és a közérdek axiómái, nem pedig rendőrbotok védelmeznek? Miként értelmezhető a nyugati civilizáció története a hitel és a bizalom nézőpontjából? Hogyan teremt a bizalom hitelt, követel a hitel bizalmat?

A hitelező állam nem mai keletű jelenség. A 18. századi filozófus annyira borúlátóan ítélte meg e tekintetben hazája állapotát, hogy haragjában azt írta: „vagy a nemzet számolja fel a közhitelt, vagy a közhitel a nemzetet.”¹ David Hume már több olyan dolgot tudott, amelyről manapság is sokat hallani. „Az állam olyan adós, akit senki sem tud arra kötelezni, hogy fizessen. Vele szemben a hitelezők egyetlen biztosítéka az az érdeke, hogy megőrizze a hitelét...” És lám, úgy is lett: az állam fizet, hogy megőrizze a hitelét. Azzal kötelezi magát visszafizetésre, hogy újabb hitelt vesz fel. Fölöttébb nagy baj azonban, vélte a filozófus, hogy az adósságot halmozó állam az utódokra terheli „az elődök vállalta kötelezettségeket”. Az eladósodó állam zálogba teszi a következő nemzedékek bizalmát – megkérdezésük nélkül.

„[...] a papírok akkor sem tétlenek, amikor a szekreterben pihennek, hanem állandó jövedelmet biztosítanak [a kereskedőnek].” Ezt szintén David Hume írta, de írhatta volna akár a pénzről értekező Georg Simmel is, aki szerint a fejlett pénzgazdálkodás azt fejezi ki, hogy: „a pénz »dolgozik«, nevezetesen funkcióit olyan erőforrások és normák révén gyakorolja, amelyek birtokosának erőivel és normáival semmiképpen sem azonosak [...]”² Ez a „dolgozó” pénz, amely – ugyancsak Simmel írja – a „termelékenyebb kezét” keresi, nemcsak a piac és a munka szabályait változtatta meg, hanem új alapokra helyezte a személyi szabadságot is. „Szigorú kauzalitásánál” fogva a pénz a korábbi célokat is eszközökké alakítja, mindent elszíntelenít és relativizál (lévén ő maga „elfogulatlan” és „jellegtelen”). Amivel Simmel még nem számolt, az szemünk láttára teljesebbé válik: a bank és a pénzpiac magát a pénzt (vagyis a profitot) teszi abszolút céllá.

Soros György az 1987-es New York-i tőzsdekrach után – bő két és fél évtizede! – írta a következőket: „A nyugati világ túlságosan is hagyta, hogy a pénzügyi piacok kormányzati beavatkozás nélkül működjének. Ez komoly hiba volt, amint azt az 1987-es válság megmutatta. A pénzügyi piacok lényegükből fakadóan instabilak: a stabilitást csak akkor lehet fenntartani, ha a közérdek céljává válik. Az instabilitás halmozódik. [...] minél hosszabb ideig hagyják magára a piacot, annál ingatagabb lesz, míg végül összeomlik.”³

Soros már akkor úgy látta: az 1987-es válság annak a jele, hogy meginog az Egyesült Államok gazdasági és pénzügyi elsőbbsége, bár ő akkor még úgy gondolta, hogy az USA helyébe Japán lép első számú pénzügyi-gazdasági nagyhatalomként. Azóta a szereplők változtak ugyan, de a tendencia nem módosult, ezért abban is igaza volt, hogy ami történik, az nem a nemzetközi gazdaság és kereskedelem működésében, hanem a civilizációk egymás közötti viszonyában jelent fordulópontot.

A pénzgazdálkodás mai viszonyai között átrendeződik a világ. Egyelőre békés eszközökkel, de nagy békétlenségek közepette. Születtek már olyan előrejelzések is, amelyek a civilizációk nem huntingtoni típusú összeütközéséről szólnak. Ilyen például Costanzo Preve olasz filozófusé, aki szerint a harmadik világháború lezárultával – ő a tömbökre osztott világ hidegháborúját nevezi annak – már benne járunk a negyedikben. Kezdetét 1991-re teszi, főszereplőjének pedig az Egyesült Államokat tekinti, amely a maga hegemon szerepét nem elsősorban katonai hódításokkal, hanem kultúrája homogenizáló hatásával igyekszik kiterjeszteni az egész világra. Hasonló életmódot folytató, az angol nyelvet beszélő, liberális nézeteket valló egységes

kulturális oligarchiák szerte a földkerekségen, persze minden helyi sokféleség megőrzése mellett – ennek megvalósulása a cél.⁴

Vannak természetesen más foratókönyvek is. A pénz, az államok és a nemzetközi közösség története új fejezetéhez érkezett. Új hitelek, új bizalom – új kockázatok. A jövő nyitott.

■ JEGYZETEK

1. David Hume: A közhitelről. In: Összes esszéi. Ford. Takács Péter. Atlantisz, Bp., 1994. II 124, 113–128.
2. Georg Simmel: A pénz. In: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Bp., 1973. 96.
3. Soros György: A pénz alkímiája. Ford. Facsinay Kinga, dr. Harangozó Mária. Európa, Bp., 1996. 473.
4. Yves Branca: La quatrième guerre mondiale selon Costanzo Preve. KRISIS, 2010/34. 266–277.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

BIZALOM – HITELESSÉG – ŐSZINTESÉG

A bizalom helyettesítője
a bizalmatlanság
körülményei között
a hitelesség
(autentikusság).

6

A címben említett 3 fogalmat – bizalom | hitelesség | őszinteség – komolynak hírelt gondolkodók nem nagyon használják. Választási hirdetésre hasonlít. Van valami ömlengős-érzelgős, egyben jól fésült (*gutgesinnt, bien-pensant*) hangulata. S ehhez vegyül a politikai konnotáció, amely enyhén fenyegető. Az az erő, amely ezt állítja magáról, egykönnyen hasba rúg, ha kételkedel benne.

Mégis.

Ezek azért fontos fogalmak – vagy képzetek – , mert a hétköznapi moralizálásban közkeletűek, különösen a racionalista etikák tüntével. S nincs fontosabb, mint a hétköznapi moralizálás. A hétköznapi moralizálás azért folyamos ezekhez a fogalmakhoz/képzetekhez, mert képtelennek tesszik az igazságot helyezni társadalmi magatartások középpontjába. Ha pedig az igazság felől nem lehet a társadalmi diskurzusokban dönteni – mert az igazság kiderítésére szolgáló procedúrákban, protokollokban, módszertanokban, logikákban megingott a *bizalom* – , akkor tájékozódásra csak az egyes aktorok szubjektivitásának latolgatása révén nyílik mód.

Ráadásul „az igaz tudás” mint az uralkodás jogcíme: antidemokratikus.¹ Amint Rancière megmutatja, az életkor, a származás/születés, a gazdagság/erő, (*sex, gender*) nem az uralom jogcíme volt; a demokrácia a hatalomra/uralomra jogcímmel nem rendelkezők uralma/hatalma, ezért az alapformája a sorshúzás (a véletlenszerű). Ezt, amint én mutattam ki,² ma a hatalom személyességének radikális tagadásával oldják meg (ilyen a joguralom, a „rule of law” képzete, racionalisztikus mí-

tosza, amely szerint nem személyek, nem személyek csoportjai és nem intézmények uralkodnak, hanem a megdönthetetlen alapjogokon nyugvó, belőlük levezethető törvények, azaz voltaképpen: senki).

„Az igaz tudás” mint a hatalom jogcíme – habár csak közvetve, hiszen az 1989 előtti szovjet típusú rezsimekben megtartották a népszuverenitás és a képviselői kormányzat (*representative government*) egymásnak is ellentmondó külsőségeit, alakításait, ezért voltak a komikus egypárti „választások”, „parlamentek”, „miniszterek” stb. – leginkább a „valóságosan létező szocializmus” rendszerében szerepelt utoljára; a kormányzás helyességéért a helyes elmélet kezeskedett; ezért nem voltak se banálisak, se cinikusak a megvetően „ideológiaiak” nevezett, egyre ritualisztikusabb viták a pártvezetőségben és a Párt értelmiségi szekcióiban; s ezért volt a rendszer haldoklásának világos jele a növekvő cinizmus („pragmatizmus”), illetve a rendszeridegen világnézetek (mindenekelőtt a nacionalizmus) „beemelése” a világnézeti kánonba.

Ameddig a szovjet típusú rendszerek belső ellenzéke azt állította, hogy az elmélet helytelen (vagy visszaélnék vele, vagy eltorzítják, vagy csak beszélnek róla, de nem alkalmazzák), addig a rezsimeknek volt jövőjük, mert az alapgondolat helyreállíthatónak látszott (s persze ezért kellett az „elhajlókat”, „revizionistákat”, „frakció-sokat” kivégezni vagy bebörtönözni). Akkor húzták meg a szovjet típusú rezsimek fölött a lélekharangot, amikor a közvélemény egyre nagyobb része vélte úgy, hogy az elmélet (illetve az elmélet helyessége vagy autentikussága) irreleváns. Emelkedjék az életszínvonal, növekedjék az individuális cselekvési, döntési szabadság (a megengedett preferenciák száma) – és felőlünk ti azt gondoltok, amit akartok. Ez volt a kelet-európai közvélemény többségi álláspontja az 1980-as években; s amikor a rendszer megalkudott vele, napjai meg voltak számlálva.

Ugyanis új hatalmi jogcímre volt – lett – szükség, s a rendszer hatalmat tudott szállítani, de jogcímet már nem.

Anélkül pedig hatalom sincs.

Abban az értelemben – tudniillik negatív értelemben – a mai európai társadalmak még demokratikusak, amelyben semmilyen uralmi jogcímet nem ismernek el nyíltan (sem az aggok, sem a férfiak, sem a főurak, sem a gazdagok, sem a tudósok, sem a bölcsek, sem a papok uralmi jogcímét), bár tudni vélik, hogy *tulajdonképpen* kié a hatalom (a közvélekedés szerint a multinacionális tőkés társaságoké, különösen a nemzetközi fináncarisztokráciáé vagy a funkcionális vagy alkotmányos sajátságosságuktól megfosztott, magánérdekeikre redukált „politikusoké” – vagy ahogy Erdélyben igen furcsán, nyilván valamely román kifejezés honosításával nevezik, a „politikum” megtestesítőé³).

A hatalom jogcíme egyrészt rejtett (a joguralom és a jogállam mögöttes legitimációs forrása a – többnyire természetjogi eredetű – jogelmélet, azaz valójában, akár csak a „reálszocialista” rezsimekben, a filozófia), másrészt a kínálat-kereslet piaci mintájára elképzelt választási vetélkedés, verseny (fogyasztói preferenciák fölmutatása, megváltoztatása, serkentése, semlegesítése – hasonlóan a marketinghez és a reklámtechnikához – , amelyeknek ugyancsak szerves része az egyáltalán nem utilitárius, hanem morális és esztétikai önkép/identitás mozgósítása a „helyes” *brand* megválasztásához). Nagyon jellegzetes, hogy a mögöttes téziseket nem vitatják – ma az élitek konszenzusa az államadósság és a költségvetési hiány radikális csökkentése (más szavakkal, másik osztályálláspontról: a reáljövedelmek csökkentése, megoldandó azt a paradoxont, amelyet a stagnáló termelékenység és a robbanékonyan fejlődő technika együttállása miatt csökkenő termelő populáció okoz, ami lenyomja a profitokat, tehát az újraberuházási szintet) –, s így a tartalmi (szubsztanciális) egy-

ség szubjektív differenciálással fejezhető csak ki: lásd a „korrupt, züllött, bohóc Berlusconi” és a „méltóságteljes, hűvös szakember” Mario Monti fiktív kontrasztját.

A kérdés többé (vagy: jelenleg még éppen) nem az, hogy *milyen* politikát kell folytatni, vagy az, hogy ennek a „kell”-nek *mi* a racionális és intuitív bázisa – mert ezt kiiktatja a *pensée unique* –, hanem az, hogy *ki* érdemli meg a bizalmunkat ugyanannak a(z) (esetünkben: a megszorításos, bércsökkenítő-elbocsátó, a közszolgáltatásokat fölszámoló) politikának a folytatására.

Mi a bizalom voltaképpen? (És nem pusztán a közügyekben.)

A *bizalom* nem egyéb, mint fogadás valamely *per definitionem* ismeretlen tartalom mibenlétére és minéműségére, illetve valamely személy ugyancsak *per definitionem* ismeretlen jövőbeli cselekedeteinek minőségére, irányára, tartalmára és stílusára. Ennyiben tisztán irracionális. Ezt az irracionálitást azonban színezik – s ezzel enyhítik – bizonyos tapasztalati, intuitív megfontolások. Ez utóbbiak gyakran lélektaniak. Azt szoktuk gondolni, hogy valamely tartalom – a kilátásba helyezett jövő képének retorikai és világnézeti modora alapján – biztató *szokott* lenni, tehát valamiféle bizonytalan induktív általánosítást hajtunk végre. Ha az ilyesmi a múltban bevált, számunkra barátságos, kellemes, hasznos volt, akkor nagy rá az esély, hogy a hozzá valamelyest hasonló tartalom a jövőben úgyszintén pozitív lesz. Személyekkel kapcsolatban ezt „emberismeretnek” volt szokás nevezni. Ha a múltban kedvező tapasztalataink voltak valamely embertípus külsejével, modorával, beszédstílusával, humorával, rögzöttségeivel, idioszinkráziáival, akkor valószínű, hogy a hozzá némileg hasonló személlyel ugyancsak többé-kevésbé pozitív tapasztalataink lesznek. Így tehát a bizalom nem tetszik „ugrásnak az ismeretlenbe” (pedig az), hanem éppen ellenkezőleg: a tapasztalatainkból, élményeinkből levont empirikus (nem bizonyos, de javarészt megbízható) következtetésnek, amelynek segítségével tájékozódunk.⁴ Természetesen pontosan ugyanez jellemzi a bizalmatlanságot is.

A bizalmat konzervatívok a társadalom kötőanyagaként szokták leírni.⁵ Ez nyilván a tekintély és a hagyomány képzetéhez kapcsolódik náluk. Ezek a képzetek – és még pár hasonló – összességükben azt a gondolati szférát jelenítik meg, amelyet a társadalom kifinomult és tapasztalt értője (*connaisseur*, sőt: angolul régi francia helyesírással, hát hogyné: *connoisseur*) nem von kétségbe, mert a kételkedés az íratlan törvényben istentelen és művészietlen. (Ennek a fölfogásnak a legnagyobb szofistája Wittgenstein volt.) A piaci tranzakciók az adott szó szentségében való bizalmon nyugodnak. Ha az egyik fél szállítja az árut, a másik kifizeti. Ha megtaláltatom a cipőmet, a varga ezt jó minőségben elvégzi, időre, és a haszonkulcs (az árrés) nem lesz szemérmetlenül magas. A hiteleket kamatostul visszafizetik. A kormányzat nem indít háborút fölhatalmazás nélkül, titkolt célokért. A piaci és „piac alakú” tranzakciókban a bizalom a kölcsönös elismerésen alapul.⁶ (Ugyanezen alapul az egyenlőség is, éppen ezért tartja Marx, Hegel figyelmes olvasója – akár Kojève – a kapitalista vagy polgári társadalmat szubsztanciálisan és nem csak ideológiailag egyenlőnek.) A hagyomány ebben a vonatkozásban nem egyéb, mint az intuitív élet- és emberismeret intézményesülése: *tudjuk*, miben lehet megbízni. Tudjuk: ezt a tudást *örököltük*.

Nem egyszerűen azokat a személyeket és tartalmakat tüntetünk ki bizalmunkkal, hanem annak az élet- és emberismeretnek van *tekintélye*, amelyet a hagyomány intézményesített, s amely a bizalom társadalmi forrása – illetve amely ismeretnek a „hitelvesztése” vezet a tekintély szétrombolódásához. A hagyományos elitek tekintélyének végső pusztulása az első világháborúban következett be, amikor a nép masszívan egybehangzó tapasztalata – a mézárulás teljes értelmetlensége *s éppen ennek folytán* teljes erkölcsatlansága – megingatta a bizalom alapjait (az uralomnak és birtokosainak régisége érdekelténné vált, a „kiválók uralmának” hipotézise összedőlt, az uralkodó [keresztyén és patrióta] meggyőződések az abszurditás zsoldjába

szegődtek, a katonai erényeket megcsúfolták és í. t.). Házasság, család, monarchia, államegyház, hadsereg; engedelmesség és büszkeség, szolgálat és karizma: mindezeket pótolni kellett.

Amikor a bizalom nem támaszkodhatik intézményesült (hagyományos) élet- és emberismeretre, akkor – szemben alapjelentésével – bizonyítékokat kér. A bizalom helyettesítője a bizalmatlanság körülményei között a *hitelesség* (autentikusság). A hitelesség annak az állapotnak a kifejezője, amelynek ideje alatt bízni szeretnénk, de nem tudunk bízni.

Hiteles az a tartalom vagy az a személy stb., amely vagy aki a morális aktorok szemében *bebizonyította*, hogy bizalomra érdemes. Itt nem ennek a tartalomnak vagy személynek (stb.) az értékességéről van szó magánvalóan, hanem olyasmikről, mint az illető „tartása”, „habitusa”, következetessége, szótartása, mértékletessége, méltóságteljsége, szerénysége, ám mindenekelőtt önmagával való azonossága, azaz *integritása*. Ez nem erény, az erénynek meghatározott szubsztantív tartalma van. (És emiatt nem ugyanaz az erény a platonista, a sztoikus, a szkeptikus, az epikureus számára.) A hitelesség üres.

De nem immorális vagy amorális, ellenkezőleg. Az erényfogalom procedurális utóda. (Platonista és epikureus is lehet „integer”, el is ismernék ma egyaránt hitelesnek, ha szótartó, következetes, önazonos.)

A mai politikai és erkölcsi diskurzus „hiteles embereket” követel. A céda és a szűz egyaránt autentikus, és egyaránt elismerik a maga önálló erejében, „autonómiájában”. Úgyszólván minden erényfogalom (erkölcsi szisztéma) lehet autentikus, amennyiben megvan ez a belső ereje, tartása, mert az általános – szilárdan adottnak tekinthető – bizalmatlanság nem tűri az erkölcs és az igazság szintézisét (ez nekünk tiranniának tetszik). Ezért tulajdonítunk ekkora jelentőséget az *őszinteségnek*.⁷

Az őszinteség (akár az összes föntiek) a romantika gyártmánya. Ezt már az 1960-as évek kultúrákritikája látta. Az őszinteség egyrészt magatartás (attitűd), másrészt morális gyakorlat: az az őszinte ember, aki – amikor javasol valamit embertársainak, felebarátainak – föltárja indítékait (motivációit), elismeri gyarlóságait, esendőségének elemzéséből pedig nem felejt ki önös érdekét. Az általános bizalmatlanság kontextusában – amikor a közjóra való hivatkozás nem csupán „hittelét veszttette”, hanem egyenesen fölháborodást és gyűlöletet kelt – nem elfogulatlanságra, pártatlanságra, tárgyilagosságra van elsősorban szükség, hanem az elfogultság beismerésére. Így a népszónoknak (vagy akár az udvarlónak) nem kell „önmaga fölé emelkednie” – ami valaha az erkölcsi fejlődés kívánalma volt –, hanem „önmagának kell lennie”. A közüdv a zsarnokság ürügyének tetszik csupán, elvégre a nácik plakátolták ki mindenhová, hogy „*Gemeinnutz vor Eigennutz*”, magánhaszon helyett közhaszon. Minekutána már nem hisszük valakiről egyszerűen és közvetlenül, hogy „jó”, a valaminő tekintetben jó embernek föl kell kutatnia lelki érdekelttségét a „jóságban” (pl. „konfliktuskerülő”), hogy mentegethesse. A „nagylelkűség” indítéka állítólag az elviselhetetlen szenvedés fokozódó szánalom (enyhe patológia). A jóságnak pszichológiai ürügyre van szüksége, hogy őszintének avagy hitelesnek tessenek vagy tetszhessék.

Az is romantikus gondolat, hogy a gondolat (az eszme), a tudás konstrukció.⁸ Ennek a 20–21. századi variánsa kiiktatja azt az üledéket, azt a reziduomot, amely benne van minden hagyományban, s amit a tiszta konvencionális érdekekben el kell nyomni.⁹ Annak az őszinte bevallása, hogy a hagyomány – és minden tartalom, amelyhez a tekintély igénye fűződhetik – az éppen adott beszélő reziduális indítékait fejezi ki, miközben a tradíció önnön reziduuma kifejthetetlenek, földoldódtak a formában, lehetővé teszi a visszamenőleges konstrukciónak a párhuzamos sokszorosítását, amelynek révén a hagyomány ún. narratívákká szálazódik szét, ezek legitimitása pedig mindössze a befogadás intenzitálásában („elhiszem, olyan erős”) alap-

zódik meg. Mindez azonban a bizalom | hitelesség | őszinteség középpontba kerülését teszi problematikusá, hiszen ennek a célja az volt, hogy – legalább szubjektív – bizonyosságot keressünk és találjunk.

Vegyük az errefelé legfontosabb példát, *pace* Kant. Az ügynökök és besúgók kérdéséről beszélek. Ez a probléma a volt szovjet térség egykori államai közül Kelet-Németországban és Romániában a legjelentősebb, mindenekelőtt azért, mert itt volt a legnagyobb a politikai titkosrendőrségnek és az általa vizsgált populációnak a mérete (bár Romániában még nagyobb volt a titkosrendőrség politikai befolyása, amely a rezsim vége felé meghaladta a pártszervekét), bár az ideológiai okok homlokegyenest ellenkezők. (Még van egy párhuzam: a „disszidálás” jelentősége. Még a fogalmak is hasonlóak: a *Landsflucht* – az NDK-ban: „*Republikflucht*” – és az a fugi din țară [elfutni, elmenekülni az országból] szimbolikus jelentése azonos.) „Az új szövetségi tartományokban” (vagyis Kelet-Németországban) a kérdés a rendszer természetét érinti, Romániában és másutt a „morálonológiai” dimenzió az alapvetőbb.¹⁰

A spiclikérdés a bizalom problematikája köré rendeződik. Itt valóban egészen képtelen viszonyokról beszélünk, amelyeket (túl) könnyű – és lélektanilag érthető – az abszurd humor eszközeivel semlegesíteni. E sorok íróját a hivatalos dokumentumok szerint tizenhárom esztendő kora (!) óta figyelte meg a titkosrendőrség, mintegy másfél évtizedig – bizonyíthatóan – két állam titkosszolgálat; és nem tudunk mindent. De ez semmi.

Az 1980-as években találkozóra került sor a budapesti Állami Egyházügyi Hivatal munkatársai és az egyik magyarországi történelmi egyház püspökei és más vezetői között. A nagy létszámú tanácskozáson megjelentek közül *kivétel nélkül mindenki* az állambiztonsági szervek dolgozója volt (tisztje, fizetett ügynöke, „társadalmi megbízottja”, azaz beszervezett besúgója, de leginkább az első két kategória tagja). A főpapok közül mindenkit külön-külön instruált az állambiztonsági szolgálat, tehát a püspökök nem tudhatták, hogy a többiek közül kicsoda ávós, és kicsoda nem, ezért azt hihették, hogy a saját politikai taktikájuk és meggyőző erejük vette rá kompromisszumra a többieket; az Állami Egyházügyi Hivatal állambiztonsági főtisztjeit se informálták *minden* megjelent személyiség státuszáról, tehát erőfeszítéseket tettek a meggyőzésükre. A megjelent főpapok némelyike – mivel nem tudhatta, mi a többiek megbízása – ellenállást, vonakodást mímelt (utasításra), ezeket a szintén utasított kollégák a későbbiekben denunciálták a jelentéseikben, hiszen nem tudhatták, hogy a másik főpap nemcsak egyházi értelemben a kollégájuk, hanem egyben elhárító vagy földerítő bajtársuk is. Az ügy tragikomikus jellege tagadhatatlan.

A lakosság mindig tudta, hogy megfigyelik, rettegett is tőle, ez megfegyvelésének egyik leghatékonyabb eszköze volt. Az 1989-i fordulat után a nyilvánosságra jutott adatok igazolták a mindent átszövő titkos háló nagyságáról alkotott népi föltevéseket, amelyek többnyire nagyságrendekkel alábecsülték a valóságos „lefedettséget”. Emberek százazreit érte kellemetlen meglepetés: barátokról, szeretőkről, családtagokról derült ki, hogy valamit „jelentettek” róluk; még mindig a kelleténél kevesebben sejtik, hogy követték, lehallgatták, titokban lefényképezték őket, fölbontották és elolvasták a leveleiket. A kelleténél kevesebben sejtik azt is, hogyan kapcsolták össze a különféle személyzeti adatbázisokat az állambiztonsági nyilvántartásokkal; én magam a kolozsvári állambiztonsági kihallgatásomon az egyetemi minősítéseimmel, jellemzéseimmel találkoztam.

Ugyanakkor a megfigyelés maga a vártnál sokkal kisebb arányú megtorláshoz, joghátrányhoz vezetett. A szovjet típusú rendszer az állambiztonsági megfigyelést öncélként (is) fogta föl, együtt a lakosságról szóló sokféle más, szintén döbbenetesen széles körű információgyűjtéssel.

A sokk természetesen vezetett – nem „bizalmi válsághoz”, hanem a bizalom válóságához. Úgy tetszett, hogy a nyílt elnyomás eltörpül a titkos megfigyelés hatalmas – valóságos és jelképes – súlya mellett. Olyannyira, hogy a korábbi rendszer lényege a népi fantáziában a *titok* képzelete köré csoportosul. Az a tény, hogy a lakosság nem elhanyagolható hányada – akár tíz-húsz százaléka – valami *egyéb* volt, mint amit önmagáról nyilvánosan bevallhatott, hogy emberek százezreit, néhol millióit a titkosrendőrségi együttműködésbe többnyire kényszerrel bevont polgártársaik *becsapták*, kénytelenek voltak *becsapni*, másnak mutatkoztak, mint akik-amik valójában voltak, természetesen a *titok* elemének túlértékelését okozta. Maga a titkos állambiztonsági megfigyelés nem a szovjet típusú rendszerek kizárólagos sajátja, hiszen ez a fölvilágosodás óta minden modern államban általános, és ma is mindenütt elterjedt. Itt a méreteknél önmagukban van jelentőségük.

A kelet-európaiak úgy érzik, hogy a színlelés, az álarc, a rejtett veszély általános adottság, ráadásul a politika tulajdonsága.

Mármost a demokratikus politika legfontosabb vonása a nyilvánosság, mindenél fontosabb, hiszen nélküle semmi – pl. a többpártrendszer és választási verseny – sem az, ami. Mi, kelet-európaiak minden nyilvános aktus mögött titkot gyanítunk, és ezt nem is lehet tőlünk rossz néven venni. A titkosrendőrségi megfigyelés általánossága a politikai elnyomást személyessé változtatta – hiszen magánszemélyeként tévesztettek meg bennünket a titkosügynökök és besúgók, akik az ismerőseink, szeretteink voltak. Ezért a személyes megbízhatóság, őszinteség, nyíltság Kelet-Európában minden mást megelőzően – tehát a közügyek és a személyes erkölcsi problémák sok tekintetben hasonló területén – a racionalitásra rátromfolva vált lényegivé. A sokszoros megcsalattatás miatt a habitus – kiváltképpen a nyílt és az indítékokat relativizáló módon föltáró habitus – vált döntő kritériummá, annak a vágya, hogy akit látunk, az legyen, aki valójában, s amit mond, bizonyosan belőle, belülről fakadjon, legyen meg benne a személyes meggyőződés, a saját magáról való igazmondás hihető pátusza. A személyes autonómia fétissé vált, egyben a személyes autonómiában – sőt: a személyes autonómia pusztja lehetőségében – való kételkedés a legjellegzetesebb magatartásformánkká. A bizalomra vágyó, de a bizalomra nem hajlamos ember egyszerre végzetesen szubjektivizál mindent, másrészt csak az objektivitásba hisz, amely mögöttes, föltárhatatlan, azaz: titok. Innen származnak ismeretes lelki jellegzetességeink: minden erkölcsi hivatkozás hamis; minden személyfölötti irreális, képzelt; csak a kis léptékű, személyes, otthonos szimpátiák megbízhatók; minél távolabbinak tetszik valaki tőlünk, annál valószínűbb, hogy hazudik; mindenki más csak önző érdekeit követi; minden intézmény illúzió, mögöttük csak önző magánemberek vannak; semmilyen ígéletben nem szabad bízni, egyáltalán semmiben nem szabad hinni, ami közvetlenül nem megfogható.

Ezekkel a mindennél keményebb lelki realitásokkal kell szembenéznie bárkinek Kelet-Európában – és egyre inkább másutt is –, aki igazságosabb, kíméletesebb, szeledebb társadalmat szeretne.

■ JEGYZETEK

1. Vö. Jacques Rancière: *La Haine de la démocratie*. La Fabrique, Paris, 2005. 40–57. Vele szemben Alain Badiou: „L’Idée du communisme”. In uő: *L’Hypothèse communiste*. Lignes, Paris, 2009. 179–205. Ua. in: Alain Badiou, Slavoj Žižek (szerk.): *L’Idée du communisme*. Lignes, Paris, 2010. 5–26. A véletlenről lásd: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő*. Ford. Hidas Zoltán. h. n. [Bp.]: Atlantisz, 2003. 179–200.
2. G. M. Tamás: *Innocent Power/Die unschuldige Macht*. Kassel/Ostfildern, dOCUMENTA (13) Hatje Cantz, 2011.
3. A magyarországi irodalmi nyelvben a „politikum” a kiváltképpeni politikai szférát jelenti („das Politische”), nem a „politikai osztályt”, mint Erdélyben szokás, és nem is a „politikát”. „A politikum” így már regionalizmus, tájnyelv. (Vö. „tanügyminisztérium”, a magyarországi irodalmi nyelvben: oktatási minisztérium. Evvel nem akarom mentegetni a mai magyarországi irodalmi nyelvet – hivatalos tájnyelvet –, amely olyan csodák-

ra képes, mint az „óvodáztatás” és a „jogvédősködés”, vö. a 2011. december 6-ai Magyar Nemzet egyik főcímevel: „Bajban a megélhetési rasszistázók”.)

4. „Az általában vett gondolkodásban tájékozódni annyit tesz tehát, mint az ész objektív princípiumainak elégtelensége folytán magának az észnek valamely szubjektív princípiuma szerint meghatározni, hogy mit tartunk igaznak.” Immanuel Kant: „Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez?” (1786). In: Kant: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Ford. Vidrányi Katalin. Bp., Gondolat, 1974. 113.

5. Lásd pl. Francis Fukuyama: A bizalom [1995]. Ford. Somogyi Pál László. Európa, Bp., 2007. Evvel szemben áll a „szeretet” keresztyén fogalma, vö. Alain Badiou: Saint Paul. La formation de l’universalisme. Presses Universitaires de France, Paris, 3. kiad., 2003. 91–97.

6. Összefoglalólag lásd Axel Honneth: „Integritás és megvetés” (1990). In Honneth: Elismerés és megvetés. Ford. Weiss János. Jelenkor, Pécs, 1997. 97–108.

7. „Rosszabb szolgálatot nem is tehetnének az erkölcsiségnek, mint ha példákából kívánnánk magyarázni. Mert attól függetlenül, hogy mit jelöl számomra a példa, előzőleg a moralitás elvei szerint kell megítélni, vajon arra is méltó-e, hogy igazi példaként, vagyis mintaként szolgáljon. Így semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a moralitás fogalmát mindjárt a kezünkbe adja. Még az evangéliumi szentet is először a mi tökéletességeszményünkkel kell összehasonlítani ahhoz, hogy szentként ismerjük el; ő maga is így beszél: hogyan nevezhettek engem (akit láttok) jónak? Senki sem jó (a jó ösképe), csak az egyetlen Isten (akit nem láttok). Honnan vesszük azonban Istennek mint a legfőbb jónak a fogalmát? Csupán az eszméből, amelyet az ész a priori vázol fel az erkölcsi tökélyről, s amely elválaszthatatlanul kapcsolódik a szabad akarat fogalmához.” Immanuel Kant: „Az erkölcsök metafizikájának alapvetése” (1785). In Kant: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése... Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Bp., 1991. 38. Márpedig mindaz, amit följebb – egyszerűsítve – vázoltam, éppen „példákból magyarázás”, ez a „korkívánatok” lényege. Kanttal szemben lásd a katolikus teológus csak látszólag hasonló állásfoglalását: „Mínthogy a kinyilatkoztatás... metafizikai értelemben szükségeszerű, az ember pedig mindenkor címzettje, éppen ezért a teológiai értelemben vett kinyilatkoztatás – szabad. Hiszen teológiai értelemben a kinyilatkoztatás nem Isten szabad döntése arról, hogy föltárulkozik-e vagy elzárkózik, hanem tényleges föltárása elrejtett lényegének. Az ebben az értelemben vett kinyilatkoztatásról nem állíthatjuk, hogy az embert természeténél fogva szükségszerűen megilleti. Ellenkezőleg: ez a kinyilatkoztatás lényegileg szabad.” Karl Rahner: Az Ige meghallói. Ford. Gáspár Csaba László. Gondolat, Bp., 1991. 103.

8. „Minden valódi tudás műalkotás, amennyiben a két filozófiai elemet [filozófia és tudomány, illetve tudomány és művészet] az egyesben mint általánost gondolati aktusként ábrázolják. (...Az) is, ami a tudás lényege, az elmélet tartalmazza, amelynek révén mint műalkotást tételezik. Azt nevezzük jelesül műalkotásnak, amiben az általános az egyesben fejeződik ki, és műalkotásnak szűkebb értelemben azt, amikor az eszmét tudatosan helyezik el benne...” Friedrich Schleiermacher: „Dialektik 1845”. §25. In Schleiermacher: Dialektik, I. S. a. r. Manfred Frank. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2001. 157.

9. „Minden magába savanyodott hagyomány épp oly naiv, mint amilyen naiv a hagyománytalanság: fogalmuk sincs róla, mi rejtőzik az elmúltból az állítólag tiszta, az elkorhadtnak porától zavartalan tárgyi vonatkozásban. A feledés azonban embertelen, mert feledés vár a fölhalmozott szenvedésre; mert a történelmi jel a dolgokban, szavakban, színekben és hangokban mindig az elmúlt szenvedés jele.” Theodor W. Adorno: „Über Tradition” (1966), az Ohne Leitbild. Parva aethetica ciklusból (1967, 1968). In Adorno: Kulturkritik und Gesellschaft, I Gesammelte Schriften 10.1. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997. 315. Vö. mindehhez: Martin Jay: „Taking on the Stigma of Inauthenticity: Adorno’s Critique of Genuineness” In Gerhard Richter, szerk.: Language Without Soil: Adorno and Late Philosophical Modernity Fordham University Press, New York, 2010. 17–29. Amde: „A szubjektív nem-egyidejű mozgósítja ezt az objektív nem-egyidejű ellentmondást, így azután egyesül a kettő, a feltorlódtól düh lázadó-ferde és a megmaradt lét és tudat objektív-idegen ellentmondása. A régi társadalom relatív rendjének és beteljesedésének elemei vannak meg itt, ebben a mostani rendezetlen társadalomban, és a szubjektív nem-egyidejű ellentmondás negatív és pozitív értelemben is meglepően kelti életre ezeket az elemeket. Az áthagyományozott dolgok közül a ház, a föld és a nép ilyen objektív kiválasztott ellentmondás a kapitalista Mosttal szemben, amely ezeket egyre inkább szétrombolta, és semmi sem pótolta. Ezek az áthagyományozott dolgok ellentmondásosak és a régi társadalom még el nem sorvadt elemei: sőt, ezek már eredetükben is ellentmondások voltak, mégpedig az elmúlt formákkal szemben, hiszen ezek sohasem realizálták teljes egészében a háznak, a földnek és a népnek azokat a tartalmait, amelyekre voltaképp gondoltak.” Ernst Bloch: Korunk öröksége [1935]. Ford. Bendl Júlia, s. a. r. Mesterházi Miklós. Gondolat, Bp., 1989. 125–6.

10. De itt is volt – szemben mondjuk Magyarországgal – kísérlet a jelenség politikaelméleti analizésére, lásd Adrian T. Sirbu, Alexandru Polgár szerk.: Genealogiile ale postcomunismului. Idea, Cluj-Napoca, 2009. (Angolul is.)

GÁBOR CSILLA

HIT, HITEL, BIZODALOM – MOZAIKKOCKÁK AZ ALTERITÁS TANÚSÁGAIBÓL

A Pápai Páriz Ferenc által szerkesztett latin–magyar és magyar–latin szótárban¹ a *hit* szó deáki megfelelője *fides*, a *hitelé* szintén *fides*, továbbá *ipse actus credendi*. (A sor pedig, ezt csak érdekességképpen jegyzem meg, a *hitelben-adó*val folytatódik, ez *creditor*.) Nem szükséges különösebb nyelvi előképzettség annak belátásához, hogy *hit* és *hitel* szavainknak a mai magyar nyelvben szembetűnő jelentésbeli eltérése a latinban nemhogy nem tükröződik: hitre és hitelre első találatként egyugyanazon szava van. (Később azt is látni fogjuk, hogy miért.) Továbbmenve: a *bizodalom* (merthogy a *bizalom* szóalakot a *Dictionarium* nem ismeri): *fidencia*, *fiducia*. A latin terminus (már azáltal is, hogy gyökere ugyanaz, mint a hité) nagyon is kifejezi a bizodalom összetett természetét, a hittel és hitellel való szoros összefüggését.

Ha a régiség hit- és bizalomfogalmainak kívánunk a nyomába eredni, többféle szövegtípust is átpörgethetünk: teológiai vagy lelkeségi-meditációs traktátusokat, illetőleg a némiképp populárisabb regiszterhez tartozó prédikációkat (vagy akár a hagiográfiai irodalom színe-javát); legtöbbször az tűnik szembe, hogy a hit természetfölötti megalapozásával indítanak nagy előszeretettel, annak teológiai összetevőiről értekeznek: az Istenbe vetett hit lényegéről, természetéről, forrásairól nyújtanak rendszeres és emiatt a teljesség érzetét keltő, antik és középkori hagyományra alapozó eszmefuttatásokat. E természetfeletti hit következményeként taglalják az Isten iránti bizalom témáját is. Mindehhez képest az emberi és emberközi dimenziók, elvi szinten legalábbis, kevésbé látsza-

„A hit Istentől vagyon,
a hitel az embertől”

JK
2012/1

nak foglalkoztatni a korszak értekezéseinek szerzőit. Sommásan még az is előrevetíthető, hogy az emberek közötti bizalomról, emberi bizakodásról, a hitre-hitelre alapozott interakciókról csak annyiban esik szó, amennyiben azok a természetfölötti előzmény földi – tehát részleges, véges – tükröződései, lenyomatai.

A problematika valamennyire is kimerítő áttekintésére itt természetesen nincsen lehetőség. De mivel a téma biblikus, patrisztikus, skolasztikus és humanista összefüggések között újra meg újra fölvetődik, és az egyes hagyományrétegek egymásra épülnek, a megközelítések pedig gyakorta érintkeznek egymással, néhány eset felvilágosítása is megmutathat fontosabb hangsúlyokat, tendenciákat. Ezért a továbbiakban egy-egy magyar nyelvű katolikus és református teológiai traktátus, továbbá egy elmélkedőkönyv fogalomhasználatát és -értelmezését veszem górcső alá; végül pedig azt tekintem meg közelebbről, milyen nézeteket forgalmaz a devóciós irodalom a „földi” bizalomról: a barátságáról.

Milyenféle a természetfölötti hit természetrajza?

■ Pázmány Péter *Imádságos* könyvének első kiadása 1606-ban jelent meg: ebben az edícióban egy önálló, bár folytatólagos lapszámozással ellátott függelék olvasható, közismert címén a *Rövid tanúság*.² A negyvenkét lapnyi traktátus katekétikai célja kétségtelen, tárgyalás- és érvelésmódja azonban, akárcsak témafelvetései, igényesebb munkává teszik, mint ha pusztán valamiféle hitoktatási vagy devóciós segédanyag lenne. A szöveg az *Imádságos könyv* további edícióiban már nem szerepel, helyett részeire szedett és átdolgozott formában visszaköszön a *Kalauz* VI. VII. és VIII. könyvében.³

A munka elkészítésének az előszóban is kifejtett megokolása a hitét és a hit igazságait lehetőség szerint minél mélyebben megértő, azokról saját fejével gondolkodó, a különféle nézeteket egymással gondosan összevető olvasó nevelése. „A Krisztus juhainak okosoknak kell lenni, hogy a pásztortul meg tudják választani a gypjüba öltözött farkast, kit nem cselekedhetnek, ha, mint a vak vezetőjét, úgy követik szembe-kötve a tanítókat, magok semmit nem akarván érteni.”⁴ E mondat nyilvánvaló apologetikus és polemikus célzata nem igényel különösebb magyarázatot, megelőlegezi viszont a kis mű könnyen átlátható felépítését, módszeres, világos gondolatvezetését. Maga a művecske pedig nemcsak elébe menni igyekszik „a hit dolgairul való tusakodás” értelmét firtató lehetséges ellenvetéseknek, de három pontban reflektál is azok okaira: eszerint először is azok, akiknek szíve-lelke az evilághoz kapcsolódott, elhárítják maguktól „a hit dolgairul való versengést”; mások, akik egyébként fontosnak tartják üdvösségük munkálását, e versengést saját pillanatnyi nyugalomuk kedvéért a papokra hagyják (ellenben: „De ezek, ha az igazságnak kerestetit csak másra bízzák, az igazság esmeretit és a mennyországba való menést is másra bízhatják”); ismét mások „örömet akarnak érteni az igazságot, de e sok visszavonásokat látván, azt itülik, hogy ha ennyi tudós emberek meg nem alkodhatnak az igaz hiten, ők [...], ha szinte akarnak, sem mehetnének végére az igazságnak”.⁵

Érdemes megfigyelnünk a hitfogalom értelmezésének dinamikus természetét. Miután axiómaként megállapította, hogy „az igaz hit nekül senki az igazságba fel nem állapodhatik, a bodogságra fel nem nevedhetnek”,⁶ a következő definíciót adja: „Nem egyeb pedig a hit, hanem a remenlendő dolgoknak állatja és a nem látott dolgoknak erős bizonyosága”;⁷ a továbbiakban pedig az isteni kinyilatkoztatás tekintélyével indokolja eme nem látott dolgokba vetett erős bizonyosságot: „nem emberi gondolatlan és akaraton fondaltatik az igaz hit, hanem az Isten igéjén és szaván”.⁸ A fenti meghatározásban, bár erre utaló terminust nem használ, valamiképpen a bizodalom

– vagyis a másakra (jelen esetben az Istenre) látatlanban való ráhagyatkozás – elfogadásának lényege is benne foglaltatik.

A komparáció kedvéért idézzük ugyanebben a témában egy majdnem Pázmány-kortárs református szerző szövegét, a Nagyari Benedekét.⁹ *Orthodoxus Christianus* című traktátusának, amely gyakran bonyolódik vitába éppen Pázmánnyal, ugyancsak középponti témája az igaz hit, amelyről ilyenszerű előzetes megjegyzéseket tesz: hinni nehéz, mivel „a földi és földből való embernek mennyeivé lenni, e földről, sőt a pokolbul mennyországban mehetni, Istennel szemben lehetni, s véle beszélgethetni, tőle a Krisztust kinyerhetni, magáévá tehetni [...], a megromlott természet ellen élni stb.: nagyobbak ezek és nehezebbek [...], hogy sem mint egy pusztaság és száraz hiszekkel vagy hiszemmel véghez vitethetnének. De a hitnek mindezek lehetségesek.”¹⁰ Pázmány szakszerű, de elvont definíciójához képest itt a kétféle gondolkodás- és létmód (evilági és mennyei) közötti ontológiai különbség paradoxonokban kifejezett s ezért szemléletes leírását nyújtja; anélkül azonban, hogy valamiféle felszínes moralizálásba bocsátkozna (jóllehet a szóhasználat nagyon is magában hordozza ennek lehetőségét, hogy ne mondjuk: kísértését). Leírásában mindemellett a bizalmi összetevő a nehézség szinonimájaként jelenik meg.

Egyik, látszólag a terminológiát érintő distinkciója pedig éppen *hit* és *hitel* korabeli jelentéskülönbségére világít rá úgy, hogy közben a szoros együvé tartozást is kifejezi. A széljegyzetben olvasható meghatározást („A hit Istentől vagyon, a hitel az embertől”) a szövegtörzs bontja ki egy hasonlattal: „Amint hogy a vak szemben nincs lehetőség a látásra, így a megromlott természetű embernek lelkében is az Istenben való hitelre. Hogy azért hihessen valaki, az Istentől vagyon, de hogy hiszen, magától; mint amely vaknak Isten szeme világát megadja: mikor akar, láthat véle.” Majd összefoglalja a lényegét: „Az hihetésre mint lelki látásra teszi Isten alkalmatossá az embert.”¹¹ (Voltaképpen ugyanarról beszélnek e magyarázatok, mint amit a szótárban is olvashattunk: a *hitel* nem más, mint a hívés ténylegessége: *ipse actus credendi*.) E körülírás a hit ajándékjellegét domborítja ki, ugyanezt a *fides fiducialis* és a *certitudo salutis* magyarázata során az arisztotelészi *lehetőség-ténylegesség* gondolati sémájára alapozva mondja újra: eszerint a hitel nem más, mint „cselekedeti a hitnek”.¹²

Az emberi hittapasztalatokra vonatkozóan pedig éppen a bizalom működésének vonatkozásában van figyelemre méltó megjegyzése. A hit teljességét és részeit taglaló fejezet úgy hivatkozik az Isten által némelykor adott látható jelekre, mint amelyek tapasztalatilag is hozzáférhetővé teszik a természetfölötti valóságot, valamiképpen „visszaigazolják” azt, amit az ember amúgy is hinni tartozik; éppen ezért: „Első és fő az Istennek bizonyágtétele, második a megtapasztalás. De itt is fontosb, erősb és méltóbb a kétségkívül való hitelre az Istennek bizonyítása.”¹³

Exemplum sötétségről és bizalomról: egy kegyelemtani emblémáskönyv

■ Hajnal Mátyás¹⁴ *Szíves könyvecskéje*¹⁵ egy a protestantizmusból nemrég megtért nádorfeleségnek, Esterházy Miklósné Nyáry Krisztinának szóló ajánlással jelent meg 1629-ben. A *Dedicatoria* elbeszéli, hogy a szerző a „képárosoknál” talált volna egy sorozatot, „neminémő szívek formájára kimetszett tizennyolc képeket”, a képek alatt pedig „bölc és áetatos” verseket, „Melyek oly módosan és helyesen vannak kigondolva és öszvefoglaltatva, hogy méltán minden léleknek mind az megigazulása előtt lévő rút és veszedelmes, mind pedig az után való szép és gyönyörűséges állapotjárul elegendő és üdvösséges materiát, módot és utat adhatnak az elmélkedésre”. A szerző eredendően a maga egyéni devóciós céljaira szerezte volna meg a képeket, ám a palatinusné „elkéré magának”, megkedvelte, és többször átolvasta, „egyebekkel is kezdé

közlenyi”, sőt „azt is kíváná, hogy kinyomtattatnék”.¹⁶ Méltó tehát, hogy a munka mint a címzett egyéni életének, megigazulásának (azaz az eretnek tévelygésből az igaz hitre térésének) allegóriája és tanulságos története kommandáltassék az olvasónak.

A könyvecske maga nem más, mint verbális és vizuális kifejezési lehetőségeket együttesen hasznosító, epikusan elbeszélte kegyelemtani katekézis: képekkel, a képek alatt epigrammaszerű versekkel (e két elemből lesz a csonka embléma¹⁷), három *punt*ból álló elmélkedésekkel és imaszövegekkel. Az epikus szólám szerint Jézus megostromolja a szívet (kezdetben csak „szív aytaján zörget”,¹⁸ majd amikor nem ér el eredményt, tüzes nyilaival lövöldöz rá), beveszi, megtisztítja (első lépésként a súlyos bűnöktől, majd a kisebbektől is), erényekkel, azután saját keresztyével felékesíti, lánggra lobbantja, és mennyei örömeiben részesíti, végül az örök dicsőségben megkoronázza.

A sorozat tizenötödik darabja az alvó Jézust ábrázolja az emberi szív kellős közepében, amelyet a kép négy sarkából kénköves lángot okádó, viharos szelet fújó szörnyek fenyegetnek, kerülgetnek. A kép alatti vers pedig: „Heába a nagy dörgő szél, / Nem árt a fergeteges tél, / Sem tenger sebes habja. / Mikor szíven ágyat vetett / És álomnak ereszkedett / A szív jegyes mátkája.”¹⁹ (Az előző fejezetben a szívet már belakó Jézus a bölcsességre oktat, a következőben szép énekkel, muzsikával vigasztal – nemcsak az epigramma mondja el versben, de a sarkokban hangszereken játszó angyalok is jól kiábrázolják ezt.)

Nyilvánvaló az összefüggés – de az elmélkedés szövege is utal rá – e jelenet és a szinoptikus evangéliumok által elbeszélte történet között, amely szerint az álmából fölkelte Jézus egyetlen szavával lecsendesíti a háborgó tengert.²⁰ Az evangéliumban Jézus kishitűségük miatt feddi meg a rettegő apostolokat, az emblémáskönyvben azonban erről szó sincs: az emberi szív itt rendületlenül állja a sötétség erőinek támadásait, a kísértéseket, a vigasztalanságot (vagyis azt az állapotot, amikor az ember nem érzi, csupán hiszi az Isten közelségét). A rettentetlenség oka éppenséggel a bizalom: nem másról van szó, mint „az Isten malasztjának bennünk szörző próbáiról”,²¹ amelyekről a szív hiszi-tudja, hogy nem képesek neki komolyan ártani. A könyörgés szövege éppen az eljövendő vigasztalás reményében hálálkodik a próbatételekért: „De mindezekben a próbákban is, legyen áldott, Uram, a te szent neved. Mert noha úgy láttatol, mintha elaludtál volna bennünk, mikor így kísértetünk, de azért ugyan vigyáz a te szíved.”²² Az elmélkedés és könyörgés szövege szilárdságában, állhatatosságában erősebbnek mutatja az emberi szívet számos bibliai szereplőnél, oly módon, hogy a félős tanítványok, az ártatlanul szenvedő Jób vagy a hitében megpróbált Ábrahám tapasztalatára alapozza bizakodását.

Az eljárás egyébként közkeletű a közép- és kora újkori lelkiélettörténeti hagyományban: Kempis Tamástól²³ a devocionális traktátusokat író spanyol domonkos Luis de Granadág és tovább rendszeresen visszatérő motívum a kísértésekben és vigasztalanságban való bizakodó várakozás eszménye.

Concordia amicorum

■ A barátság az antikvitás kultúrájának és mentalitásának súlypontos témája, ismeretese irodalmi, filozófiai, etikai megjelenései:²⁴ ezek egy részét a középkor (közvetlen átvétel, kommentár vagy morálteológiai beágyazás révén) a keresztyén értékrendbe integrálva közvetíti,²⁵ a téma mégis – talán meglepő módon – eléggé háttérbe szorul a kora újkor devociós szövegeiben, felbukkanásai ezért megérdemlik a megkülönböztetett figyelmet.

François de Sales²⁶ (aki a magyar köztudatba Szalézi Ferenc néven vonult be) legnépszerűbb műve, az öt részre tagolt *Filótea* az erények témakörén belül foglalkozik

a barátsággal (ez megfelel az ókorban szokásos osztályozásnak), olyan témák szomszédságában, mint például az alázatosság, harag és szelídség, lelki gazdagság és szegénység. Értethető tehát, hogy – miután a Szentírásban olvasható esetekre, Jézusnak János apostolhoz, Máriához, Mártához és Lázárhoz fűződő barátságára hivatkozott – azt is a spiritualitás horizontjában értékeli, olyan kapcsolatként, „amellyel ketten, hárman, sőt többen is áhítatukat, Istenre vonatkozó érzelmeiket, vágyaikat közösen gyakorolják, és csak egy szívük s lelkük van”.²⁷ E lelki közösség kapcsán utal azután a bizalom lényegére is, anélkül azonban, hogy magát a szót használná: „a barátok kölcsönösen feltárják egymás előtt titkaikat, érzelmeik és hajlandóságai kikcserélődnek egymással.”²⁸

E munka hazai recepciója viszonylag kései: csupán a 18. század utolsó harmadában jelent meg magyarul egy ferences fordító tollából.²⁹ Nagyon is gyors, szinte azonnalnak mondható ezzel szemben egy másik kegyességi mű elterjedése magyar nyelvterületen. Giovanni Bona³⁰ első ízben 1658-ban megjelent műve, a *Manuductio ad coelum*³¹ a Sales-éhez hasonlóan szintén világi keresztények spirituális igényeire tekintettel keletkezett, s ezt, mint köztudomású, a szerzőjének halálát követő évben Tarnóczy István³² adta ki magyar fordításban, 1705-ben pedig a református Huszti István,³³ immár protestáns szellemi környezetben, újrafordította. A mű és a fordítások részletes elemzésétől itt el kell tekintenünk,³⁴ érdemes viszont a 26. részt (*De amicitia*) témánk felől néhány reflexió erejéig megnézni. A fejezet szomszédságában olyan, a lelkiségi irodalomban jól megszokott témák találhatók, mint jóság, áhítat, igazság, adakozás, erősség, bátorság.

Ami mindjárt az elején feltűnik, az a barátságot mint az ember életének legszükségesebb, leggyönyörűsebb értékét magasztaló felvezetés:³⁵ nem más ez eszerint, mint két embernek egymás iránti, „jószágos cselekedeten fundáltatott” jóakarata, bizalom alapuló biztonságadása. Tarnóczy átültetése szerint: „Nagy jó ez, az hol kézel a szívek, melyekben minden titok bátran bémehessen; kiknek lelkek ismertetitől kevesebbet félhetsz, mint a magadétul”.³⁶ A barátok megválasztásának kritériuma pedig: „Barátságodban kell-e valakit befogadnod? vedd tanácskozásra: ha ítéled, teljes szívedből fogadd hozzád: oly szabadon beszélj véle, mint magaddal.”³⁷

Észrevehetjük, hogy mindkét szöveg barátság- és bizalomfelfogása a titkok egymásra bízásának kritériumán alapul, összességében rokon szemléletben született. A tematikus és szemléleti rokonság persze nem feltétlenül jelent közvetlen átvételt, azt azonban jól megmutatja, hogy a középkori, a monasztikus életet preferáló hagyományokhoz képest hogyan mozdulnak el a lelkiségi törekvések a laicizálódás irányába.

■ JEGYZETEK

1. Az 1767-ben Szebenben megjelent, Bod Péter által kiegészítésekkel ellátott edíciót használok, lapszámok megadása nélkül. (Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, Szeben, 1767; hasonmás kiadása: kiad. Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila. Universitas Könyvkiadó, Bp., 1995).
2. Pázmány Péter: *Keresztyeni imadságos keonyv*. Melybe, szept aytatos keoneorgesek, haladasok, es tanvsagoc foglaltnac. Es reovid tanvsagh. Mint ismerhesse megh akar mely együgiü emberis, az Igaz Híet. Graz, 1606. RMNY 945. (Hasonmás kiadása Kőszeghy Péter szerkesztésében, Lukácsy Sándor utószavával, Balassi Kiadó, Bp., 1993.) Az *Imádságos könyv*... további, az elsőtől némileg eltérő kiadásainak helye és ideje Pázmány életében: 1610, Pozsony; 1625, Pozsony; 1631, Pozsony.
3. Vö. Hargittay Emil: Pázmány és a kompiláció. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. uő, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2001, 251–260. A tanulmányhoz tartozó kompilációs stemma könnyen átláthatóvá teszi a tételmondatot: „[Pázmány] 1613 előtt írt minden vitairata, vagy annak jelentős része helyet kapott a Kaulauz 1613. évi kiadásában, többnyire átdolgozva.” (Uo. 257.)
4. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*... 227r. (A primér szövegekből vett idézeteket a mai helyesírás és központosítás szabályai szerinti átírásban közlöm, de minden esetben megőrzöm a korabeli nyelv hangzásbeli sajátosságait.)
5. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*..., 226r–227r.
6. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*..., 229v.
7. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*..., 230r.
8. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*..., 231r.

9. Nagyari Benedek (1611–1661) református egyházi író, a puritanizmus mérsékelt ágának egyik szervezője. Leideni, franekeri egyetemjárását követően Debrecenben, Borosjenőn, Tállyán, Nagyváradon, Kolozsvárott működött tanárként és lelkészként.
10. Nagyari Benedek: *Orthodoxus Christianus* az az Igaz vallásu Keresztyén, mellynek nevezeti alatt az igaz és Isten előtt meg-igazító hit szerző okaival, tulajdonságival és azokat követő szükséges dolgokkal a Szent Írás szerint... le-iratik. Várad, 1651. 5–6. (RMNY 2405.)
11. Nagyari: i. m. 23–24.
12. Vö. Nagyari: i. m. 93: „Hitele, avagy cselekedeti a hitnek nem csak az, hogy higgye a Krisztus Jézust minden hívő bűnösöknek üdvözítőjének lenni; hanem 1. Hogy önéki is üdvözítője, élete és idvössége. 2. Hogy ebben bizonyos, és megcsalhatatlan minden ez hit szerint hívőknek, s néki is idvössége, úgyhogy a kevés számú választottaknak is ő az egyike, akire néznek Istennek a bűnbocsánat, idvösség és örök élet felől minden igéreti, és azoknak bétélyesedési.”
13. Nagyari: i. m. 53.
14. Hajnal Mátyás (1578–1644) jezsuita hitszónok, versszerző. Pázmány Péter tanítványa volt Grazban, kollégiumi tanár, majd házitanító a Bánffy családnál, Forgách Zsigmond főkapitány mellett. Esterházy Miklós nádor udvarában teljesített missziós szolgálatot, ő térítette vissza a katolikus hitre Nyáry Krisztinát. Nyomatásban is megjelent hitvitát folytatott Keresztúri Pállal, I. Rákóczi György udvari papjával.
15. Teljes címe: [Hajnal Mátyás]: Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatosságara Szives Kepekkel Ki Formaltatott; és azokrúl való Elmélkedésekkel és Imadsagokkal megh magyaráztatott könyvcehke. Bécs, 1629. RMNY 1422. (Hasonmás kiadását szerk. Kőszeghy Péter, a kíséretanulmányt írta Holl Béla, Balassi Kiadó, Bp., 1992.)
16. Hajnal: i. m. a4–a5.
17. A 16–18. századi klasszikus embléma szerkezete: mottó, annak moralitását kibontó epigramma és képes ábrázolás. Történetéről és elméletéről további irrodalommal lásd Fabinyi Tibor: *Rossz ízlés vagy művészi érték? Megjegyzések az embléma elméletéhez*. In: *Ikonográfia, emblematika, Shakespeare*. Szerk. Fabinyi Tibor, Pál József, Szőnyi György Endre, JATEPress, Szeged, 1998, 21–31.
18. Vö. Hajnal: i. m. 10.
19. Hajnal: i. m. 18.
20. Vö. Mt 8, 23–27; Mk 4, 35–41; Lk 8, 22–25.
21. Hajnal: i. m. 99.
22. Hajnal: i. m. 102.
23. Vö. pl. Kempis Tamás: *Krisztus követése*, II,9: „Amikor tehát Isten lelki vizsgáztatásban részesít, adj érte hálat és fogadd el, de Isten ajándékaként fogadd, ne saját érdemed jutalmaként. [...] Amikor pedig elvételik vizsgáztatásod, ne ess rögtön kétségbe, hanem alázatosan és türelmesen várd bizalommal a mennyei látogatást, mert elég hatalmas az Isten ahhoz, hogy megsokszorozva visszaadja neked vizsgáztatását.” (Idézett kiadás: [Szalézi Szent Ferenc], [Kempis Tamás]: *Krisztus követése – Filótea*. Ecclesia, Bp., 1976, 85.)
24. Vö. erről összefoglalóan: Tar Ibolya: A barátság a görög-római antikvitásban. *Vigilia* 2009/11. (<http://www.vigilia.hu/regihonlap/2009/11/tar.htm>)
25. Vö. Bárczi Ildikó: *Ars compilandi*. Universitas Kiadó, Bp., 2007, 223–409.
26. François de Sales (1567–1622) jezsuita neveltetés és civil jogi doktorátus után választotta a papi pályát. 1602-től Genf püspöke. Írásaiban a hagyományos lelkiségi tanítást eredeti, modern formában fogalmazta újra. Szerzője életében negyven kiadást megért, szemléletében újszerű műve, a Filótea (1619), kifejezetten a világi keresztények spirituális nevelését szolgálja.
27. Szalézi Szent Ferenc: Filótea vagyis a jámborság útja. In: [Szalézi-Kempis], i. m., Ecclesia, Bp., 1976, 456.
28. Uo. 464.
29. Filótea, vagy-is Az Istent szerető léleknek az ájtatos életre való bévezetése. [Ford. Jakabfalvy Romanus] Eger, 1771.
30. Giovanni Bona (1609–1674) olasz ciszterci szerzetes, liturgikus és devocionális művek szerzője.
31. A mű egy későbbi kiadását használom: Ioannes Bona [Giovanni Bona]: *Manuductio ad coelum*. Medullam continens Sanctorum patrum et veterum Philosophorum Auctore. Köln, 1683.
32. Tarnóczy István (1626–1689) jezsuita író, fordító. Magyar nyelvű munkái elmélkedésgyűjtemények, és aszketikus traktátusok és fordítások, latin munkái az Árpád-ház szentjeinek, Istvánnak, Imrének és Lászlónak az életrajzát foglalják össze verses elogiumok formájában. Bona-fordítása: *Menyben vezetők kalauz*. Melly Magában foglalja, a' Szent Atyáknak, és a' régi Philosophusok tetczésének veleit. Nagyszombat, 1675. (RMK I. 1185.)
33. Huszti István (1671–1704 vagy 1710 k.) református orvos, orvostudományi értekezések szerzője, ezekből a karteziánus tételek ismeretére lehet következtetni. Magyarra fordította a pietizmus előfutárának tekintett Johann Arndt *Paradiesgärtlein* című kegyességi művét. Bona-fordítása: *Az égre kézen fogva vezető Kalauz*, Melly A' Szent Atyáknak és a' Böltéségnek régi szeretőinek Reguláinak velejét foglalja-bé. Debrecen, 1705. (RMK I. 1701.)
34. Valamivel bővebben Gábor Csilla: *Elmélkedés – interkonfesszionális átjárás – nyelvi program: Három XVII. századi példa*. In: *Religio, retorika, nemzetudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 384–400, itt: 390–396.
35. Bona: i. m. 160.: „Nihil magis ad humanam vitam necessarium, quam amicitia; nihil commodius, nihil jucundius.”
36. Tarnóczy: i. m. 249–250. Az eredetiben: „Quantum hoc bonum est, ubi orae parata sunt pectora, in quae tuto secretum omne descendat; quorum conscientiam minus quam tuam timeas.” (Bona: i. m. 160.)
37. Tarnóczy: i. m. 254. Az eredetiben: „An aliquis tibi in amicitiam recipiendus sit, diu delibera: cum placuerit fieri, toto illum pectore admittite; tam libere cum eo loquere, quam tecum.” (Bona: i. m. 163.)

PÉNZ, HASZON, FELTÁMADÁS

Beszélgetés Samuel Weber professzorral

■ *Nemrég, Szegeden tartott előadásában Benjamin Franklin levelét idézte, aki fontos észrevételeket tett a pénz és az idő kapcsolatára vonatkozóan. Ha igaz, hogy az idő: pénz, nem kevésbé igaz, hogy a pénz: idő – voltaképpen ez a lényege annak a történelmi paradigmának, amelyben élünk. Ön szerint ebből a szempontból milyen szakaszokon ment át a nyugati modernitás?*

– Ez mérhetetlenül nagy kérdés, éppen ezért a válaszom szükségszerűen túl általánosító és sematikus lesz, tekintve, hogy könyveket lehetne írni erről a témáról. Szeretném eleve hangsúlyozni, hogy válaszom, miközben általánosságban mozog, csak a „nyugati modernítésra” lesz tekintettel – nem általában véve a modernítésra. A kutatásaimban felmerülő egyik legfontosabb kérdés, hogyan viszonyul, miként lép kölcsönhatásba a „nyugati modernitás” a nem nyugati kultúrákkal, és fordítva, miként befolyásolják a nem nyugati kultúrák, függetlenül attól, hogy azok modernek vagy sem. Gazdasági és részben politikai szempontból manapság egy hatalmi és dinamikai eltolódás történik „nyugatról” – pontosabban Észak-Amerikából és Európából – „keletre”: Kína, India, Délkelet-Ázsia és – kevésbé feltűnően, de tagadhatatlanul Dél-Amerika bizonyos részeire (különösen Brazíliába). Így az eddigi történelmi, politikai és katonai dominancia ellenére manapság a hatalmi központ gyorsan áthelyeződik, és ez minden eddiginél élesebben veti fel a kérdést, hogy mi a megkülönböztető jegye, mi a sajátosságossága a „nyugati modernitás” viszonyának a nem nyugati kultúrákhoz és társadalmakhoz. Ezt a kérdést nem

...a pénzkölcsönzés nem egyszerűen a pénz sajátos használata, mivel egyben felfedi annak egyik strukturális jellemvonását: az idő „hitelezését”, „kölcsönzését” implikálja.

tudom feltérképezni, és ez árnyékot vet mindarra, amit az Ön kérdéseire válaszolni szeretnék.

Hogy távlataiban ítéljük meg a kérdéseit, segítségünkre lehet, ha az újabb fejlemények áttekintésével kezdjük, mivel olyan kontextust kínálnak, amelyben a válasz leginkább megadható. Az elmúlt néhány évtizedben az egyes nemzetállamok politikai szuverenitását háttérbe szorították a nemzetközi gazdasági-befektetői erők, amelyek a maguk rendjén „a piac” nevében cselekszenek – a piac olyan fogalom, amelyet elővigyázatosan kell elemezni (megjegyzendő, hogy itt tartózkodom a „szabad” jelző hozzátoldásától!). A gazdasági hatalom mindig is kihatott a politika szférájára, és valójában nagymértékben meghatározta a politikát, viszont számomra úgy tűnik, hogy ami manapság új, az a nyíltság, amellyel a pénzügyi tőke közvetlenül kinyilvánítja a fennhatóságát a nemzetállamok politikája fölött. A mostani spanyolországi választásokon, ahol a jobboldali párt került ki győztesen a korábban hatalmon levő szociáldemokratákkal szemben, a választók kevesebb mint 50 százaléka vette a fáradságot, hogy szavazzon – ez olyan tény, amelyet például az amerikai sajtó nagy részében, amilyen a *New York Times*, figyelmen kívül hagytak. A választási politika mechanizmusának amerikai fetiszizálása a legkitüntetettebb előmozdítója a pénzügyi tőke átütő dominanciájának az Egyesült Államokban, ezért a *New York Times* beszámolója a választásokról csak ritkán említi meg a részvételi arányt. Az Egyesült Államokban, ahogy azt Ön bizonyára tudja, a választók részvételi aránya csak ritkán haladja meg az 50 százalékot, sok helyi választáson pedig 20 százalék körül mozog, vagy még alacsonyabb.

Európában ezzel szemben egészen a közelmúltig nem így állt a helyzet, noha egyre általánosabb tendencia a csökkenő szavazói részvétel. Azt gyanítom, hogy ez nagymértékben fokozódni fog, tekintettel arra, hogy a képviseleti kormányzás intézményei milyen mértékben kiszolgáltatottak totálisan nem demokratikus finanszírozói intézményeknek, legyenek azok a „hitelminősítők” vagy „a piac”. Másként fogalmazva: ki törődik a szavazással, ha a választásról kiderül, hogy alig van értelme a legégetőbb gondjaink szempontjából?

Egyszóval a jelek szerint elérkeztünk egy olyan korszak végéhez, amely a weszt-fáliai békével kezdődött. Ez a béke véget vetett a vallásháborúknak, és lerakta a szuverén nemzetállamok alapjait. Úgy tűnt, hogy Európa – miután lakosságának nagy része megtizedelődött, különösen a német ajkú országokban – pontosan a vallásnak a politikai „szuverenitáshoz” és hatalomhoz való viszonyát érintő küzdelmében készen áll a szuverenitás korlátozására, amely megengedi a viszonylag békés – vagy legalábbis nem teljesen önpusztító – kapcsolatot a nemzetállamok és egyéb politikai entitások között. Az államnak szuverénnek kellett lennie belügyeiben, és ugyanakkor korlátozottnak külső szervezetekhez való viszonyaiban – ezt a korlátozást folyamatosan tesztelték és felülvizsgálták a mindenféle gazdasági, katonai és ideológiai küzdelmek révén. Ez mindenestre annak felismerése volt, hogy bizonyos szabályok – az angolok nemzetközi jognak, a németek népjognak („Völkerrecht”) hívják őket – minimális konszenzus mellett képesek megszervezni, a különböző politikai szervezetek közötti kapcsolatot, beleértve az irányú törekvéseiket is, hogy a másikat háborúk révén leigázzák („a hadviselés szabályai”, genfi egyezmény stb.).

Az elmúlt évtizedekben, a kétosztatú „hidegháború” lezárulását és az egyetlen „szuperhatalom” – az Egyesült Államok – megjelenését követően a nemzeti szuverenitás határainak elismerését felülvizsgálták. Az egyes nemzetek közötti kapcsolatokat többé nem a hagyományos (vagy új) konszenzus révén szabályozták, hanem egy nemzetállamnak az összes többivel szembeni túlsúlya által. Ez a túlsúly egyszerűen volt gazdasági és katonai természetű: mondhatni a militarizáció révén volt gazdasági. A második világháborút követően ezt az irányelvet fogalmazta meg előbb George

Kennan, újabban pedig Zbigniew Brezinski (hogy az amerikai dominancia és az új világrend fölötti uralom két legbefolyásosabb és legmarkánsabb szószólóját említsem). Kennan egy 1948-as feljegyzésben tömören fogalmaz: „A miénk a világ javainak mintegy 50 százaléka, viszont a világ népességének csak 6,3 százalékát tesszük ki. [...] az elkövetkező időszakban a valós célunk ennek az egyenlőtlen helyzetnek a fenntartása. [...] Ahhoz, hogy így járjunk el, le kell mondanunk minden szentimentalizmusról és álmodozásról. [...] Nem szabad áztatnunk magunkat és megengednünk magunknak az altruizmus fényűzését. Abba kell hagynunk az olyan homályos, valótlan célokról folytatott beszédet, mint az emberi jogok, a növekvő életszínvonal és a demokratizáció. Nincs távol a nap, amikor nyíltan hatalmi elgondolásokkal kell foglalkoznunk.”¹

Röviden: a Szovjetunió összeomlása után az Egyesült Államok úgy látta, hogy szabad az út, hogy világszerte megerősítse az ellenőrzését mindazon források felett, amelyek szükségesek politikai dominanciájának fenntartásához. És az irányelveket, melyeket mindig is követett, továbbra is ezek a célok határozzák meg.

Biztosak lehetünk abban, hogy ez a politika kicsit másként sikerült, mint ahogy azt eltervezték. Az Egyesült Államoknak sikerült, különösen az utóbbi években, kiiktatnia olyan regionális hatalmakat, amelyek elvitathatták volna vezető szerepét: Irak és most Líbia tartozik ebbe a kategóriába. Ugyanakkor az is világos, hogy ennek a politikának az eredményei, amely magába foglalja a közvetlen katonai beavatkozást és mindenféle közvetett közbeszólást, sokkal bizonytalanabbak, mint ahogy azt talán az újabb „rezsiváltások” sugallják.

Mármost mi köze mindennek az Ön kérdéseihöz? A kérdése a „nyugati modernitás szakaszaira” irányul, és ennek összetett kapcsolatára a pénzzel, az idővel és a megváltással. Walter Benjamin írásait követve amellet szeretnék érvelni, hogy ennek a modernitásnak a fejlődését az határozza meg, amit a keresztény üdvtörténet (a németek a „Heilsgeschichte” kifejezést használják) krízisének neveznék. Az üdvtörténet, amely a Biblián alapul, azt tartja, hogy az emberek felelősek a halandóságukért; azért részesültek ebben a büntetésben, mivel hasonlatosságra törekedtek Istennel, nem érték be az isteni teremtő kitüntetett képének státuszával. Ugyanakkor az eredendő bűn „a jó és rossz tudásának fája” alakzata révén egyszerre kapcsolódik mind a tudáshoz, mind a moralitáshoz. Azáltal, hogy elutasítják, hogy az Egy Isten (áldott, halhatatlan) teremtményei legyenek, az emberek bűnösökké válnak, büntetésük halandóság, szenvedés és kemény munka. Mindamellet az „eredendő bűn” formája arra is rámutat, hogy embernek lenni önmagában nem volt elégséges: az ember vonzódik ahhoz, hogy különbséget tegyen a jó és a rossz között, amely különbségnek feltehetően nem volt értelme az édenkertben, ahol minden teremtett „jó” volt. Általában a tudás és különösen a morális tudás hozta létre tehát a vágy tárgyát, ami az ember halandóságához vezetett.

A keresztény üdvtörténet egyszerre előfeltételezi ezt az eredetet – az eredeti bűnt –, és tartja fenn legyőzésének ígérteit: az utolsó ítélet, amelyben legalábbis némelyek „megváltást” (*saved*) nyernek, az ellenkezőjébe fordítja az eredeti büntetést, ami azt jelenti, hogy az ember megváltást nyer a halálból az örök életre. A szakadékot a teremtő Isten és a teremtett ember között az a történet hidalja át, amely megengedi az Istennek, hogy fia legyen, és ily módon részt vegyen az élet folyamatában, amelyről azt tartották, hogy Ő teremtette. A Fiú küldetése, hogy lehetővé tegye az ember számára az eredendő bűn hatásának megszüntetését. Pál apostol korinthusiakhoz írt levelének híres megfogalmazása szerint (Hobbes idézi a *Leviatánban*): „Miután ugyanis ember által van a halál, szintén ember által van a halottak feltámadása is. Mert amiképpen Ádámban mindnyájan meghalnak, azonképpen a Krisztusban is mindnyájan megeleveníttetnek.”²

Az „üdv történetnek” és azon krízisnek (kríziseknek), amelyen a kereszténység fejlődése során keresztülment, a kontextusában kell szerintem a pénz jelentőségét az idő szempontjából megítélni. Az eredeti bűnnel kezdődött el mondhatni az idő; de nem az érés vagy a fejlődés, hanem egyszerűen és mindenekelőtt a kárhozát és a veszteség médiumaként. Csak a megváltó Örömhír következtében, amelyet a kereszténység hozott el, vált az idő másodlagos jelentőségűvé: az idő elsősorban nem az emberi végesség mértéke, jóval inkább e végesség és maga az idő meghaladásának vált a médiumává.

A kereszténység történetében a pénz kétértelmű, ambivalens szerepet játszik: a csere médiumaként benne konkretizálódik a megváltás ígérete, ami maga után vonja a halandóból a halhatatlan létezésre való átváltást. De az érték médiumaként – mivel olyan létezőket „teremt”, amelyek korábban nem voltak, és amelyek nem a Teremtőtől származnak – olybá tűnik, hogy bitorolja az isteni Teremtő szerepét. Ez a „kamat” és mindenekelőtt az „uzsora” problémája. Mint köztudott, a kereszténység úgy „oldotta meg” ezt a problémát, hogy áthelyezte azt az egymással versengő vallásokra: mindenekelőtt a zsidókra, akik számára engedélyezték, hogy kamatra pénzt kölcsönözzenek, míg a keresztényeknek nem. Mindenesetre a pénzkölcsönzés nem egyszerűen a pénz sajátos használata, mivel egyben felfedi annak egyik strukturális jellemvonását: az idő „hitelezését”, „kölcsonzését” implikálja. Mivel a pénzzel történő értékteremtés sohasem azonnali, hanem időbeli változásokat feltételez – az idő múlásával a pénz értéke meg tud változni és meg is változik –, ezért az arra irányuló törekvés, hogy a pénz használata során jövedelmező „nyereséget” állítsunk elő, a végső feltámadás „még jövedelmezőbb nyereségét” utánozza.

Ez a szerkezeti rokonság a pénz, az adósság és a haszon-feltámadás között közre játszik az európai kereszténység nagy egyházszakadásában is: a protestáns reformációban. Mint köztudott, a lutheri kritika egyik központi oka és az Anyaszentegyház elutasítása az volt, hogy bűnbocsánatot árultak „bűcsúcédulákért”. Ez vezette Luthert ahhoz, hogy megkérdőjelezze minden külső aktus és rítus, szentség státuszát, amelyet az egyház adminisztrált, és magát az egyházat is, amellyel a „hit” elsőbbségét szegezte szembe: *sola fides*, egyedül a hit biztosítja az utat a megváltáshoz, nem a pénz és nem a jócselekedetek.

Ebben az értelemben ironikus, hogy a protestantizmust is összekapcsolták a kapitalizmus megjelenésével. Mindamellet a témáról írott híres könyvében Max Weber már az elején éles különbséget tesz Luther és Kálvin között. Úgy érvel, hogy egyedül Luther nem váltotta volna ki a kapitalizmus és a kereszténység konvergenciáját, amit a kálvinizmus mozdított elő. A kálvinizmusban a pénzügyi siker úgy is felfogható mint a kegyelem és ebből következően a morális felsőbbtség lehetséges, ha nem éppen biztos jele. A pénz anyagtalanító hatalma tehát úgy is tekinthető mint az ember szellemivé alakulásának megelőlegezése, amely az Utolsó Ítéletben teljesedik be. Ha ez utóbbi az addig létező világ eltörlését feltételezi, a pénz ugyancsak olybá tekinthető, mint ami hasonló hatásokat vált ki. Ez olyan tendencia, amelyet Marx mind *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalaiban*, mind *A tőkében* vizsgál.

Az Egyesült Államok politikájának irányelvei, különösen a második világháborút követően, a pénz és pénzben kifejezett érték világszintű predominanciájának előmozdítását célozták, amely fokozatosan elszakad a pénz anyagi megtestesülésétől – ahogy azt a „legyen pénz” (*fiat money*) sugallja – ami a pénz „spirituális” lehetőségét tanúsítja, de egyben azt is, hogy az egy akarat terméke: „fiat”. Ez az akarat, egy bizonyos voluntarizmus, egyre inkább úgy jelenik meg mint a „szabad piac” vagy általában az emberi „szabadság” lényege. A „fiat”, amely mind a pénzt, mind a „piacot” meghatározza, nem kevésbé „szabad”, mint az a „fiat”, amely a világot meg-

teremtette: legyen világosság, és lőn világosság. Legyen pénz – és lőn pénz. De csak akkor, ha az akarat a domináns Szuperhatalomé, amely a „tartalékvalutát” és az érték mértékét biztosítja annál fogva, hogy a Szabad Piac egész mechanizmusával és értékeivel összefonódik. Ez a „stabilitás” lényege, amely lehetővé teszi, hogy az Egyesült Államok jóval nagyobb adósságot halmozzon fel, mint jó néhány európai nemzet, amely „szuverén adóssága” miatt hitelezési nehézségekkel küzd.

A pénzügyi spekuláció egész rendszere, amely manapság a nemzetállamok politikáját uralja, az érték mértékétől függ, amely viszonylag stabil, és amely az Egyesült Államok dollárjának „tartalékvalutája”. Értelmezésem szerint különösen ez a függőség – és a sokkal általánosabb igény az egyetlen „tartalékvalutára” –, mivel minden más közös standard (pl. az arany) hiányzik, a monoteista hagyomány folytatása, amelyben a Teremtő-Isten a teremtés minden értékének mérhetetlen mértéke. Ennek a monoteista teológiai „mértéknek” a „tartalma” a bűnös-vétkes teremtés „megváltatósága”, mint ahogy a mai teológiai-politikai gazdaságnak a tartalma a szuverén adósság megváltása. Ahogyan azt először Nietzsche megfigyelte, majd Benjamin továbbgondolta, a „bűn” és az „adósság” kapcsolatát a megváltás terminusaival méri – ami gazdasági értelemben a jövedelmező bevételnek vagy befektetésnek felel meg. Csak így tudja a „befektetés” a „megtestesülés” ígéretét teljesíteni, és válhatnak halandó testek halhatatlan szellemekké.

Viszont belülről ez a rendszer sohasem volt stabil, bár különböző formákban több mint egy évezrede fennáll. A „pénz” azt igényli, hogy legyen egy hitelt érdemlő „univerzális megfelelője” – vagy inkább egy hitelt érdemlő standard, amelyre egy ilyen ekvivalencia alapulhat. Ez annyit tesz, hogy egy olyan transzcendens „szubsztanciához” – mint önazonos entitáshoz – folyamodik, amely nem változó szabványként szolgálhat, melynek alapján az értékvariációk megbízhatóan kiszámíthatók. Viszont, ahogy a német költő, Hölderlin elmebetegsége idején írt egyik hosszú költeményében mondja, „Van mérték ezen a földön? Nincsen.”³ Minden gazdaság, amely ilyen mérték létezésétől függ, olyan transzcendenciára törekszik, amelyet semmilyen földi létező nem érhet el (és talán semmilyen nem földi létező sem). Emiatt lényegét tekintve instabil minden pénzgazdaság (de talán bármilyen más gazdaság is). Ami a mi gazdaságunkat megkülönbözteti, az a kitartó igyekezete, hogy jövedelmező hasznot termeljenek a befektetései, hogy kamattal fizesse vissza a hiteleit, hogy dicsőítse önmagát. Ez egy olyan tapasztalatra irányuló kétségbeesett erőfeszítés jele, amelyet én úgy nevezek: „élet a szingulárisban”, és amely arra irányul, hogy önmagát „megtakarítsa/megmentse” („save”), hogy magát önmagaként mentse meg. Csak annak a kapcsolatnak az újragondolása és újra megtapasztalása révén lehetségesek ehhez képest alternatívák, amely az élőlények szingularitását saját individualitásukhoz fűzi, vagyis az arra irányuló törekvésük révén, hogy stabil és biztos ént teremtsenek meg. Viszont ez a feladat sokkal több mindent feltételez, mint amit általában gazdasági vagy politikai döntéseknek szoktak tartani.

– A pénz című esszéjében (1907) Georg Simmel azt írta, hogy „a pénz úgyszólván keresi a termékenyebb kezét”. Ez a kijelentés bizonyos autonómiát tulajdonít a pénznek birtokosával szemben, olyan autonómiát, amelynek szinte saját értelme, majd-hogynem saját érénye van. Hogyan látja ennek az állításnak az érvényességét a késő modernitásban?

– Az a paradox feszültség, amelyet leírtam, és amelyet a jelenlegi „bizalmi” válság mögötti (némiképp rejtett) mozgatóerőnek gondolok, úgy is megfogalmazható mint a szinguláris és a relacionális értelemben vett végesség tapasztalata és az ilyen relacionálitástól való megszabadulásra irányuló igyekezet közötti feszültség; ez utóbbi az individualitás önidentikus formájának megkonstruálása révén történik, ami a magántulajdon, a jólét és a hatalom megszerzésére alapul. A pénz, ahogy azt

Simmel (és előtte Balzac, Gogol és biztosan sokan mások) megjegyzi, viszonylag függetlenül működik azoktól az individuumoktól, akik megpróbálják megszerezni. Simmel számára a pénz működésének meghatározó szabálya még mindig a „termelőkenység” volt. Manapság viszont a termelőkenység többé már nem döntő, hogyha azt az ipari termelésben mérik. Sokkal inkább a spekulatív vagyon nem anyagi, tisztán viszonylagos formái váltak a pénz és a gazdagság előállítóivá: fogadni a jövőre akár a CDS, akár egyéb „derivatívák” formájában – mindennek kevés köze van a materiális termelőkenységhez vagy a fogyasztási javakhoz, jóval inkább heves ingadozások kiváltásához a különböző piacokon és ahhoz, hogy nyereségre tegyünk szert az oszcillációkból. A maga rendjén mindez manapság a számítógépes algoritmusok uralását feltételezi, nem pedig az ipari termelését. De az ily módon termelt „gazdagság” is viszonylag független a „pénz” hagyományos formáitól, ugyanis egyik napról a másikra „eltűnhet”, amit a nem spekulatív hétköznapi ember csak nehezen képes felmérni. A hagyományos pénz tapasztalata sokkal szorosabban kötődött a fizikai testekhez és ily módon az emberi végeességhez: például a munkahét hosszához. Manapság a gazdagság központi termelői függetlenek a pénznek ettől a formájától, noha azok legvégül kihatnak – és általában igen hátrányosan, mint ahogy azt mostanság látjuk – a humán létezők fizikai jólétére: mondjuk 99 százalékukra. Ezért ma azt kellene mondani, hogy „a pénz a legspekulatívabb kezet keresi”, nem pedig a „legtermékenyebbet”.

– *Balzac híres regénye, A számbőr arról szól, milyen árat kell fizetnie a hősnek azért, hogy vágyai egyszerűen akarati aktusa révén, csodálatos módon teljesüljenek: minél több megvalósul abból, amire vágyik, élete annál inkább összezsugorodik, és végül semmivé foszlik. Mennyire érzi érvényesnek a történet szimbolikáját abban a világban, amelyben élünk?*

– Raphael de Valentin tapasztalata Balzac *Számbőr*ében ma talán még inkább érvényes, mint akkor volt, nyilván azért, mert a pénzügyi spekuláció miatt a gazdasági folyamat anyagtalanná vált. Balzac korában el kellett fogadni egyfajta analógiát a munka és a munka általi elhasználódás között, amely inkább a halálhoz, semmint a kiteljesedéshez vezet. A hős, Raphael de Valentin abba a helyzetbe kerül, hogy minden vágya teljesül, de azon az áron, hogy az élettartama összezsugorodik. Manapság vágy és fogyasztás között sokkal közvetlenebb konvergenciáról beszélhetünk, egyfajta öngyilkos gazdasági-spekulatív konvergenciáról. Bernie Madoff szolgálhat példaként: noha minden további nélkül lehetett volna nagyon sikeres befektetői spekuláns, egy olyan folyamatban vett részt, amely végül bevallottan a pusztulásához vezetett – vagyis az elítéléshez, bebörtönzéshez és megfosztottsághoz. Miért tette ezt? Azért, mert a vágya feltehetőleg az volt, hogy Istent játsszon, és testvére, Peter, akinek a segítségével bevezette a világméretű számítógépes spekulációt – így lett Bernie Madoff a NASDAQ első elnöke –, ezt el is érte, amikor biztosította számára a technológiai eszközöket, hogy a Ponzi-trükköt nagy léptékben alkalmazza. De Madoff vágya öngyilkos természetű (volt), mivel a gazdagság és a hatalom semmilyen növekedése, bármilyen nagy is legyen az, nem képes a halandóságtól való azon szorongást csillapítani, amely a hatalomért és gazdagságért folyó őrületesen jelenkori hajsza mögött lappang. Így tehát az egyedüli út, hogy megoldja ezt a problémát, ha egy olyan mechanizmust teremt, amely látszólag kiteljesíti önmagát, de miközben ezen ügyködik, tulajdonképpen önmagát pusztítja el. Jacques Derrida ebben az általa „autoimmunitásnak” nevezett imminens tendenciában nemcsak a mai szervezetek negatív, öngyilkos hajlamát látta, hanem egyben a remény jelét is: azáltal, hogy elpusztítják saját védekező rendszereiket, saját „immunrendszereiket”, Derrida reménye szerint épp az előtt nyílik meg a kapu, amit e rendszerek el akartak kerülni: az alteritással való szembesülés előtt, amely újraéleszteni is képes, nem csupán

pusztítani. E remény azonban attól a súlyos felismeréstől függ, amelyet Kafka fogalmazott meg: amikor barátja, Max Brod megkérdezte tőle, van-e bármi reménye az emberiségnek, azt válaszolta: „Bizonyosan: végtelen sok remény van. Csak nem a mi számunkra.”

**Kérdezett Horváth Andor
Fordította Török Ervin**

■ **JEGYZETEK**

1. Idézi Ray McGovern. In: <http://consortiumnews.com/2011/11/25/questions-to-ask-the-candidates/>
2. I. Kor. 15, 21–22. Károli Gáspár fordítása
3. Friedrich Hölderlin: In lieblicher Bläue. „Giebt auf Erden ein Maß? Es giebt keines.”

ALAIN DE BENOIST

A TÚSZUL EJTETT ÁLLAM

**...jelenleg
egyetlen ország
sem tudja megállítani
adósságának a nemzeti
össztermékhez mért
növekedését...**

A 2008 őszén kirobbant pénzügyi világválságnak az Egyesült Államok volt az epicentruma. Jótét lelkek egy évvel később kijelentették, hogy a nehezen már túl vagyunk, a válság virtuálisan lefutott. De nem így volt. Ma is tart, és nem akar vége szakadni. A java nem mögöttünk van, hanem előttünk, és súlyosabb következményei lesznek, mint 1929-ben. Első szakaszát az amerikai háztartások túlzott eladósodása idézte elő. Ennek hatására következett be a reális gazdaság csődje, miután a vállalatok termelése visszaesett a megcsappant kereslet hatására, amely világméretű recesszióhoz vezetett. Jelenleg az államok adóssága a gond. Valamennyi nyugati ország szembetalálta magát az államadósság kérdésével.

Hogyan jutottunk ide?

■ Vegyük először szemügyre a probléma méreteit. Az euróövezetben az államadósság mértéke 2007-től összességében 26,7 százalékkal növekedett. Jelenleg a térség egész nemzeti össztermékének (GDP) 80 százalékát teszi ki, a költségvetési hiány pedig elérte a GDP hét százalékát. Ez azonban átlagos érték, 2011-re nyolc állam adóssága már a GDP 80 százalékát is meghaladta: Magyarország és Nagy-Britannia (80,1), Németország (83), Franciaország (85), Portugália (92), Olaszország (120) és Görögország (160). Ez többnyire felülmúlja a fejlett országoknak az első világháború utáni vagy az 1929-es válság éveiben felhalmozott adósság szint-

jét. A felvett kölcsönök egy része bankoktól, nagyobb részük kötvények formájában a pénzüpiacról származik.

Franciaországban, ahol a költségvetési hiány 2011-ben eléri a 98,5 milliárd eurót (másodpercenként 3200 euró!), az államadósság 2007 óta közel 30 százalékkal nőtt: 1979-ben 239 milliárd (a GDP 21 százaléka), 2008-ban 1327, 2009-ben 1489, 2010-ben már 1591 milliárdot tett ki, 2011 első félévében (hét százalékos költségvetési hiány mellett) 1681 milliárd fölé szökött (a GDP 84,5 százaléka). Az adóállomány kamatainak összege a közoktatás után az állami költségvetés második legnagyobb tétele 2011-ben (46,9 milliárd), messze megelőzve a honvédelmet és a szociális juttatásokat. Ez a tétel felér a magánvállalatoktól behajtott adóval. A hosszú távra vállalt adósságok a jövő nemzedékek számláját terhelik: a 2011-ben felvett mintegy 45 milliárd visszafizetésére 2040 és 2060 között kerül sor. Károsítják továbbá az állami szuverenitást: 2010 végén az államadósság 67,7 százaléka nem francia illetékességűektől származik.

Az állam adósságához hozzá kell még vennünk a helyi adminisztráció eladósodását, amelyre a bankok néhány év óta „mérgezett” kölcsönök sokaságát szabadították. A Számvevőszék 2011 július 13-án kelt jelentésében elismerte, hogy a helyi adminisztráció eladósodásáról nem készült statisztikai felmérés. A kétszáz oldalt meghaladó jelentés ugyanakkor azt állapítja meg, hogy a helyi közösségek eladósodása (az egészségügyi intézményeket leszámítva) 116,1 milliárdról 163,3 milliárdra nőtt 2010-ben, ami 41 százalékos átlagnak felel meg (ezen belül a településeké 30, a megyéké 63, a régióké 80 százalék).

Másfelől az államadósság a teljes eladósodásnak csak egyik vetülete, ez ugyanis kiterjed a vállalatok és a háztartások adósságaira is. Ezek együttes összege 2010-ben Franciaországban 199,5 százalék, Németországban 202,7, Olaszországban 221,1, Nagy-Britanniában 255, Spanyolországban 269, az Egyesült Államokban 240 százalék!

Fejlemények és következmények

■ Általánosan elterjedt nézet szerint a nagyméretű államadósság a könnyelmű állam túlköltekezéséből származik. Kétség sem férhet ahhoz, hogy az államok néha átlépték a józanság határait, ám a mélyebb okok másutt keresendők.

Az államadósság súlyosbodásának közvetlen oka a magánbankok megmentésére 2008–2009-ben kidolgozott tervekben lelhető fel. Arra hivatkozva, hogy ők a tőkés gazdasági rendszer legérzékenyebb szereplői, a bankoknak sikerült rávenniük a közhatalom szerveit, hogy segítségükre siessenek. A veszélybe jutott bankok és biztosítási társaságok tőkésítése érdekében a túsul ejtett államok maguk is a pénzüpiacról vettek fel kölcsönöket, ami elviselhetetlen mértékű eladósodáshoz vezetett. Csillagászati összegeket (800 milliárd dollárt az Egyesült Államokban, 117 millió fontot Nagy-Britanniában) fordítottak arra, hogy a bankok csődbe jutását meggátolják. A világ négy legnagyobb nemzeti bankja (az amerikai, a japán, az angol és a központi európai bank) összesen ötezer milliárd dollárt injekciózott 2008 és 2010 között a világgazdaságba. Soha még a történelemben nem áramoltattak ekkora vagyont a közszférából a magánszférába! Amikor az államok súlyos adósságot vállaltak azért, hogy megmentsek a bankokat, egyúttal azt is lehetővé tették számukra, hogy folytassák ugyanazt a tevékenységet, amely korábban veszélybe sodorta őket. Közben pedig saját magukat kitétték a piacok és a hitelminősítő intézetek részéről őket fenyegető veszélynek.

További nyilvánvaló ok a válság kiváltotta gazdasági recesszió, amelynek nyomán csökkentek az adóbevételek, ami az államokat újabb kölcsönök felvételére indította. A távolabbi ok azonban a dereguláció és a fiskális reformokra vonatkozó poli-

tikai döntésekben keresendő (a magánvállalatok – különösen a legnagyobbak – nyereségére kivetett adók csökkentése, a nagy vagyonok javára tett adókedvezmények), ezek pedig már 2008 előtt, a Reagan- és Thatcher-korszak óta folyamatban voltak.

A politikai osztály a pénzügyi szféra lobbitevékenységének hatására hajtotta végre a pénzügyi piacok fokozatos deregulációját, amely azután spekulációk útján hatalmas nyereségeket produkált, miközben a tőkét kivonta a termelőszektorból. Amellett a szabad verseny előmozdította olyan országok részvételét a piaci versenyben, ahol a bérek alacsonyak, a termelékenység viszont magas. A dereguláció, amely egybevág mind a világméretű piac logikájával, mind a Kereskedelmi Világszervezet (OMC) elvárásaival, 1999 óta gyakorlatilag kiiktatott minden számottevő vámkorlátozást, és Európában felszámolta a preferenciális közösségi politikát. Ily módon a spekulatív tőke ki- és beáramlásának felgyorsulása tovább növelte a betétek értékének volatilitását, és súlyosbította a válság következményeit.

Ismeretes, hogy melyek ezek a következmények: az egyre gyakoribb delokalizáció, az ipari létesítmények megszűnése, a fizetéscsökkentés, a bizonytalan foglalkoztatás, a növekvő munkanélküliség. Tegyük még hozzá a tőke kimenekítését: 2000 és 2008 között Franciaországból 388 milliárd euró távozott külföldre, vagyis évente átlag 48,5 milliárd (2008-ban a nemzeti össztermék 2,5 százaléka). Az 1980 óta tartó deregulációs hullám egyedüli hozadéka a gazdagok további gyarapodása, miközben a középosztály és a szegényebb néprétegek jövedelmei nem növekedtek, vagy egyenesen visszaestek. Mindenütt növekszik a jövedelmek közötti egyenlőtlenség, fokozódik a munkanélküliség, tágul a termelékenységgel járó bevételek és a középszintű fizetések közti különbség. A munkanélküliségi ráta jelenleg 12 százalék Portugáliában, 14 Írországbán, 16 Görögországban, 21 Spanyolországban. Az értéktöbblet felhalmozásából szerzett nyereség az 1950-es években 10 százalék volt, mára elérte a 40 százalékot.

Vagyis a válság ellenére az új pénzügyi oligarchia mindjobban kézbe kerítette a világ gazdaságot. Erről tanúskodik azoknak a bankoknak a nyeresége, amelyek 2008-ban valósággal megostromolták az államot, hogy mentse meg őket a csódtól. Alig egy évvel a pénzügyi sokkhatást követően a hat legnagyobb amerikai bank (Bank of America, JP Morgan, Citygroup, Wells Fargo, Goldman Sachs és Morgan Stanley) aktíváinak összértéke meghaladta a nemzeti össztermék 60 százalékát, holott 1950-ben még csupán 20 százalékát tette ki! A Northeastern University egy nemrég készült jelentése szerint a tényleges nemzeti haszon növekményének 88 százaléka a vállalatok bevételeit gyarapította, míg a fizetések emelésére mindössze alig több mint egy százalékot fordítottak. Korábban soha nem fordult elő az amerikai történelemben, hogy a munkások ennyire csekély mértékben részesedjenek az értéktöbbletből. A pénzügyi tőke mintegy re proletarizálja a termelő tőkét.¹

Adósok és hitelezők

■ Paul Jorion azt tanulmányozta, milyen hatásokat váltott ki a tőke egy kisszámú pénzügyi csoport kezében történt koncentrációja. Kimutatta, hogy a spekulatív termékek gyarapodása olyan „kaszinógazdaság” létrejöttének kedvezett, amely rendszeresen a spekulálókat juttatta előnyhöz a fogyasztók, de olykor még a termelők rovására is.² Ezzel párhuzamosan fokozódik a pénzügyi piacok és a bűnözés iparágai közötti összefonódás. „A bűnözés kemény, ám diszkrét erői át- meg átjárják a pénzügyi szakmát, amely ezt persze tagadja, sőt nagy összegeket költ arra, hogy elrejtse” – írja Xavier Raufer kriminológus, majd hozzáteszi: „A dereguláció, majd a válság következtében a tiltott (szürke vagy fekete) gazdaság, amely 1980-ban a vi-

lág bruttó össztermékének hét százalékát tette ki, 2009-ben már mintegy 15 százalékra volt tehető.³

Különösen aggasztó jelenség továbbá az ipari szektor fokozatos leépülése annak következtében, hogy a hatalmas spekulatív nyereségekre szert tett pénzgazdálkodás levált a valóságos gazdaságról. Csak az elmúlt két évben 17 millióra tehető a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OCDE) országaiban megszűnt ipari munkahelyek száma (közülük tízmillió a kisiparosokat érinti). Még jobban rávilágít a jelenség súlyosságára, ha e számhoz hozzáadjuk a szolgáltatási ágazatban ennek nyomán felszámolt 13-14 millió munkahelyet. Az ipari szektor recessziója, amelyet olykor szemérmesen „a tercier szektor bővülésének” keresztelnek, az Egyesült Államokat is érinti, ahol az iparban foglalkoztatottak száma az 1979. évi 19,5 milliőról mára 11,6 millióra esett vissza, ami 40 százalékos csökkenésnek felel meg, miközben az ország lakossága szüntelenül gyarapodott. Ez a jelenség csak néhány erősen iparosodott országot nem érinti (például Németországot), valamint bizonyos iparágakat, amilyen a fegyvergyártás.

A válság telibe találta a világ első számú gazdasági hatalmát, az Egyesült Államokat is. Az elmúlt évtized folyamán az ország csak azon az áron volt a fogyasztás hajtóereje, hogy bevételeit jóval meghaladó szinten költekezett, ami folyamatosan egyik oka a költségvetési mérleg hiányának. Más szóval az ország jóval többet fogyaszt, mint amennyit termel: a fogyasztás a GDP 70 százaléka, sokkal több, mint a legtöbb európai országban. Ennek lett eredménye a korábban ismeretlen méretű államháztartási hiány és a kolosszális eladósodás. Jelenleg a közszféra kiadásait mintegy 42 százalékban kölcsönből fedezik! Az amerikai adósságállomány 2011. május 16-án elérte a 14 294 milliárd dollárt – az ország közel járt a fizetéseképtelenséghez. A republikánusok és a demokraták között augusztus 1-jén – az utolsó órában – létrejött megegyezés alapján ezt a plafont megemelték, ez azonban csak ideig-óráig jelent megoldást. Amellett a megegyezés csak a szövetségi állam adósságára vonatkozik, valamint felhatalmazza a központi bankot, hogy pénzkibocsátás útján kifizesse a hitelezőket, miközben a helyi költségvetések is bajban vannak. Obama elnöknek ígéretet kellett tennie, hogy drasztikusan csökkenti a közszféra kiadásait, de ez nem a hadsereg költségvetését fogja érinteni – amely minden eddiginél magasabb szinten mozog, mivel az amerikai katonák három hadszíntéren harcolnak (Irakban, Afganisztánban és Líbiában) –, hanem a közintézményeket és a szociális programokat. E döntés ellenére ugyanakkor a hitelminősítő intézetek – a történelemben először – visszaminősítették az Egyesült Államokat, ami kisebb tőzsesokkot idézett elő.

Az ország, amelynek Vlagyimir Putyin 2011. augusztus 4-én nyilvánosság előtt nemcsak azt róta fel, hogy túlköltekezik, hanem azt is, hogy „a világ gazdaságon élőködik”, szövetségi szinten éppúgy katasztrofális helyzetben van, mint a tagállamok szintjén, miután közülük 46 (az igen jómódú Kalifornia is) vagy hivatalosan csődben van, vagy közel jár hozzá. Három év óta a költségvetési hiány a GDP 9-11 százalékát teszi ki, a folyószámla-kifizetések hiánya pedig évente 400 milliárd dollár. A munkanélküliség 10 százalék körül mozog, ami szokatlanul magas érték a tengerentúlon.

Emellett az Egyesült Államoknak van a világon a legnagyobb tartozása – más országokkal (elsőként Kínával) szembeni tartozásai meghaladják a háromezer milliárdot. Mivel pedig hitelezői egyre jobban ódzkodnak attól, hogy hosszú lejáratú kölcsönöket adjanak, az országnak rövidebb lejáratú kölcsönöket kell felvennie költségvetési hiánya fedezésére, ami csak növeli sebezhetőségét. Ennek folytán a dollár iránti bizalom szemlátomást süllyed. Kína 2010 óta diszkrétan szabadulni igyekszik a birtokában lévő amerikai bankjegyektől, az amerikai kincstár kötvényei egyre nehezebben találnak vevőre, ennél fogva a tengerentúlon kibocsátott állampapírok

legnagyobb hányadát a Nemzeti Tartalék Alap vásárolja fel. Más szóval a dollár árfolyama annak köszönhetően nem módosul, hogy saját kibocsátói felvásárolják! Ha azonban a dollár süllyedni kezd, Kína és a többi hitelező aligha fog beletörődni abba, hogy dollárértékű aktívái hirtelen elértéktelenedjenek. Felmerül a kérdés, mit kérnek majd cserébe gazdasági és politikai szempontból. Miért ne kérné például Kína azt, hogy az Egyesült Államok mondjon le Tajvan katonai védelméről?

Két éve szünet nélkül zajlik az intézményes spekulánsok és befektetők háborúja az államok ellen. A pénzügyi piacokon végrehajtott támadások az államok által a kölcsönökért fizetett kamatok közvetlen vagy közvetett emelésének formáját öltik.

A célpontot és a követendő stratégiát a hitelminősítő intézetek által kibocsátott jelzések szabják meg.

A három legfontosabb hitelminősítő intézet – ők képviselik e tevékenység 95 százalékát – a Standard and Poors, a Fitch Rating és a Moody's. Megjegyzendő, hogy csak nemrég nyerték el a jogot, hogy a bankok és a magánvállalatok mellett az államok pénzügyeinek egészségi állapotát is felbecsüljék. Amikor a múlt év augusztusában, közvetlenül az Egyesült Államok után, leminősítették a legnagyobb tőzsdét is, világosan megmutatkozott, mekkora befolyásra tettek szert. Felmerül azonban függetlenségük kérdése, lévén hogy költségeiket azok az intézmények fedezik, amelyek fizetőképességéről véleményt nyilvánítanak: bankok pénzelik őket azért, hogy saját termékeiket felbecsüljék.

Állam és bank

■ Az államadósságok nagy része olyan bankok birtokában van jelenleg, amelyek 2008 óta folyamatosan felvásárolják, s nem sokat törődnek azzal, hogy a recesszió és a válság következtében az állami költségvetés ingatag lábakon áll. Ezeket a műveleteket azzal a pénzzel hajtották végre, amelyet a bankok szinte ingyen szereztek be a Központi Európai Banktól (BCE). Más szóval a bankok váltakozó kamatláb mellett kölcsönt nyújtottak az államoknak olyan összegekből, amelyeket ők maguk szinte ingyen szereztek. De miért nem maguk az államok folyamodnak ezért a pénzért a Központi Európai Bankhoz? Azért, mert egész egyszerűen nem tehetik!

Valéry Giscard d'Estaing akkori pénzügyminiszter javaslatára a francia kormány 1973. január 3-án fogadtatta el a Nemzeti Bank alapszabályának reformjára vonatkozó törvényt, amely kimondta, hogy „kincstári jegyekkel nem végezhető elszámolás a Nemzeti Bank irányában” (25. cikkely), ami azt jelenti, hogy attól kezdve a Nemzeti Bank nem nyújthat kamatmentes hiteleket az államnak, amelynek ennél fogva a pénzügyi piacokról kell kölcsönöket beszereznie olyan kamatra, amelyet azok jónak látnak. Közben a bankok továbbra is a Központi Európai Banktól vehetnek fel kölcsönöket nevétségesen alacsony (egy százaléknál is kisebb) kamatra, amelyet azután 3,5-7 százalékos kamattal hiteleznek az államoknak. Ezt az intézkedést a Maastrichtban, majd Lisszabonban létrejött szerződés (az első 104., a második 123. cikkelye) általánossá tette. Ilyenformán az európai országok nem vehetnek fel kölcsönöket saját nemzeti bankjuktól. Nagy horderejű fordulatról van szó, amelynek következményei most mutatkoznak meg. Az 1973-ban elfogadott döntés – írta Léon Camus – egyet jelentett azzal, hogy „az állam lemond arról a jogáról, hogy »pénzt verjen«, és átruházza ezt a szuverén jogosítványt a magánszektorra, amelynek önkéntes adósává válik”.

Mi több: 2010 őszén az Európai Unió határozatot hozott arról, hogy az újonnan létesített Európai Pénzügyi Stabilitási Alap (FESF) által vásárolt kötvények nem tekintendők kivételes hiteleknek, ami azt jelenti, hogy az európai államok lemondtak

arról, hogy a visszatérítés során előnyt élveznek a magánhitelezőkkel szemben. A bankok feltöltése most már törvényesen is fontosabb, mint az adófizetők pénze!

A legeladósodottabb országok (Görögország, Írország, Portugália) csak rövid lejáratú (három-hat hónapra szóló) kölcsönökhöz juthatnak a pénzpiacokon. Hosszú távú – öt-tíz éves – kölcsönöket csak 14-17 százalékos kamatra szerezhetnének, ezt azonban nem tudják vállalni. Hosszú távra egyedül a Nemzetközi Valutaalap (IMF), az Európai Bizottság és a Központi Európai Bank kölcsönöz nekik 3,5-4 százalékos kamatra, ennek fejében viszont drasztikus megszorító intézkedéseket várnak tőlük, amelyek első számú áldozatai az alsó néprétegek. Másfelől ezek az intézkedések visszavetik a gazdasági tevékenységet, s ezáltal tovább csökken a szóban forgó államok törlesztésre való képessége.

Eközben a pénzpiacok azt hangoztatják, hogy a megszorító intézkedések nyomán helyreáll a bizalom, ami növekedést idéz elő. A valóságban azonban fordítva történik, mivel a megszorítások hatására csökkennek a jövedelmek, visszaesik a vásárlóerő és a kereslet, ami óhatatlanul fékezi a növekedést, és ezzel hátrányosan hat az államok fizetőképességére. A megszorítások a Naomi Klein által leírt „sokkterápia” körébe tartoznak. Franciaországban például, ahol nem sikerült „visszaállítani a növekedést”, a kormánynak aligha lesz más választása, mint emelni az adókat és az áfát, anélkül hogy ezáltal a közhasznú szolgáltatások javulnának, mivel az így nyert bevételeket az adósságállomány kezelésére fordítják. Előreláthatóan emelni fogják a nyugdíjkorhatárt, és az is szóba került, hogy elbocsátások lesznek a közszférában és az egészségügyi rendszerben.

Más országokban is hasonló a képlet. Végző soron úgy fest, hogy az államokat csak azért kell megmenteni, nehogy újra összeroppanjon a nemzetközi pénzügyi rendszer. Ezért van az, hogy a hitelezők elvárásai folyamatosan előbbre valók, mint az állampolgárok érdekei. Akkor pedig mindössze két lehetőséggel számolhatunk: vagy addig erőltetik a megszorító intézkedéseket, amíg azok széles körben lázadáshoz vezetnek, vagy pedig az adósságállomány olyan méreteket ölt, hogy végképp megtéríthetetlen lesz, és akkor majd egymást érik a fizetésektelenség esetei. A megszorítások politikája egyszer már megbukott Dél-Amerikában és Ázsiában. Nem fog beválni Európában sem.

Ezzel a közvélemény is tisztában van. Már is ott tartunk, hogy „a háztartások bizalmi indexe minden nagy nyugat-európai országban a történelmi átlag alatti értéket mutat”.⁴ Az IFOP által 2011 júniusában végzett közvélemény-kutatás adatai szerint (a kutatást a „Kiáltvány a szabadkereskedelem fölötti vitáért” csoportosulás szakemberei végezték) a franciák túlnyomó többsége kedvezően ítéli meg a protekcionizmust, és teljes mértékben tudatában van annak, milyen „kártételeket okozott a globalizáció”. A megkérdezettek szerint a határok megnyitása negatív hatással volt a foglalkoztatottságra (84 százalék), a bérekre (70), az államadóságra (73). A vámilletékek emelését pártszimpátiától függetlenül átlagosan 65 százalékuk támogatná (a baloldalon 69, a jobboldalon 72 százalék, a Nemzeti Front esetében 69, a kormánypárt szimpatizánsai körében pedig 75 százalék!).

A görög példa

■ Nyilvánvaló, hogy a görögök esete példaértékű arra nézve, hogy mi vár Európa népeire. Az euró eleinte a stabil pénznem és a szinte korlátlan hitel nagyszerű lehetőségét kínálta Görögországnak, és ezzel mintegy mentesítette attól, hogy kiigazítsa a gazdaság súlyos fogyatékoságait. A görögöket elkábította a kizárólag a kölcsönök által ösztönzött növekedés csalóka lehetőségére. De az euró rövidesen csapdának bizonyult: miután kevés olyan görög termék van, amelynek magas a hozzáadott értéke, a

görögök nem exportálnak. Nem lévén leértékelhető nemzeti pénznemük, megoldásként a helyzet kezelésére vagy a további kölcsön, vagy a munkahelyek megszüntetése kínálkozott.

Görögország államadóssága jelenleg legkevesebb 350 milliárd eurót tesz ki, vagyis a nemzeti össztermék 160 százaléka, a fizetési mérleg hiánya pedig tíz százalék körül mozog. Ehhez még hozzájön a vállalatok és a magánszemélyek adósságállománya. Nem feledkezhetünk meg továbbá a hazai tőke kiáramlásáról sem, amelyet siettetett a görög bankok iránti bizalom megingása. Dimitri Kuszelasz, a görög pénzügyminisztérium államtitkára 280 milliárd euróra becsüli – ez a nemzeti össztermék 120 százaléka – a csupán Svájcba menekített görög tőke összegét!

Miután a pénzpiacokon már nem juthattak hosszú lejáratú hitelekhez, a görögök az IMF-hez és az Európai Unióhoz fordultak. Első segélykérésük nyomán 2010 áprilisában három évre szóló, 110 milliárdos támogatásban részesültek, 80 milliárdot az eurózóna országai közvetlenül vagy európai csatornákon keresztül folyósítanak, ebből minden ország az Európai Központi Bankba való befizetésével arányosan részesedett (Franciaország 16,8 milliárddal), 30 milliárdot pedig az IMF nyújtott. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez az összeg elégtelen. A brüsszeli csúcs 2011 júliusában újabb mentőcsomagot szavazott meg: az újabb 109 milliárd euróból 79-et az IMF és a néhány hónappal korábban létrehozott Európai Pénzügyi Stabilitási Alap nyújt, a fennmaradó 30 milliárdot pedig privatizációs programmal fedezik.

Ebben az ügyletben a legnagyobb kockázatnak a német és a francia bankok vannak kitéve. A francia bankok év végi mérlege 2010-ben 15 milliárdnyi görög adósságot tartalmazott (BNP-Paribas: 4,5, Société générale: 2,5, Groupama: 2 milliárd stb). A Crédit Agricole kitettsége görög fiókintézetével, az Emporikivel kapcsolatos, amely az ország hatodik pénzügyintézete, és egymagában van 21,1 milliárd euró kötelezettségvállalása. A görög adósságért való jóállás tehát egyet jelent a francia bankokért való jóállással (ez magyarázza azt, hogy a Moody's három francia bankot máris „negatív megfigyelés” alá helyezett, miután a görög kockázat őket is érinti). Vagyis a Franciaország által a bankoktól kölcsönzött pénzt azért adják a görögöknek, hogy fizetni tudjanak a bankoknak! Már-már szürrealista helyzet, amely rámutat azonban arra, mi történne a francia pénzügyintézetekkel akkor, ha Görögország teljesen csődbe jutna. Ha a fizetéseképtelenség más országokra is áttérjedne, a teljes európai bankrendszer fizetéseképtelenné válhatna.

A brüsszeli válságcsúcson, miközben Németország olyan megoldást javasolt (*haircut*), amely egyformán érintse a görögök állami és magánhitelezőit, azért, hogy ne csupán az európai adófizetők viseljék a terheket, a mentőcsomagot végül úgy alakították ki, hogy a nagy bankokat lehetőség szerint kíméljék. Miután rájuk eleve nem vetettek ki bankadót, három választási lehetőséget kínáltak fel nekik: kötvényeiket eladják az európai segélyalapnak, nem pontosított feltételek között harminc évre szóló kötvényekre cserélik őket, vagy lejártá után „továbbgörgetik” az adósságot (a két utóbbi esetben az adósság nem csökken, csak kitolódik). Nem érintették az intézkedések az Európai Központi Bank előjogait sem, holott azokat kiterjeszthették volna az adósság részleges felvásárlására.⁵ A görögök adósságát végső soron az európai adófizetők térítik meg. A nemzeti bankok, a pénzpiacok és a hitelminősítő intézetek által támogatott bankok megőrzik erőpozíciójukat, vagyis azt a kiváltságos helyzetet, hogy ők diktálják a tempót. Ily módon nyílt lehetőségük arra, hogy miközben igyekeztek leépíteni a korábban (Bázel III.) elfogadott óvatossági rendszabályokat, jövedő részvételük fejében próbálták elérni a garanciák és a kamatok maximumát. Az államok 2008-ban azért adósdotak el, hogy megmentse a bankokat. Az államok megsegítését célzó új intézmények létrehozásával 2011-ben másodszor is megmentették őket.

Az európai intézmények és az IMF a mentőcsomag fejében drasztikus megszorításokra és takarékosagra kötelezték Görögországot: példátlan méretű privatizációra, a közszolgáltatásoktól repülőterekig és kikötőkig (Pireusz kikötője már korábban kínai kézbe került), beleértve a védelmi ipart is, általános méretű deregulációra, a köztisztviselők létszámának lefaragására, a fizetések csökkentésére, olyan adóreformra, amelynek terhei a közép- és alsóbb rétegekre nehezednek, a szociális programok szűkítésére stb. – ezek nyomán a vásárlóerő 40 százalékos csökkenése várható. Ekora áldozatot egyetlen népnek sem kellett még hoznia békeidőben. Ilyen körülmények között a külföldi pénzintézetek alacsony áron felvásárolhatják az ország javait, a befolyt nyereséget pedig befektetik majd másutt. Máris tudott dolog, hogy a mentőcsomagnak köszönhetően 2014-re a görög adósság 64 százaléka kerül külföldi tulajdonba, szemben a 2010. évi 26 százalékkal. Minden, ami görög, válogatás nélkül eladó. Akadtak német képviselők – Josef Schlarmann (CDU) és Frank Schaffer (FDP) –, akik cinikusan meg is jegyezték: ha eladják a szigeteket és az emlékműveket, lesz miből fizessenek.

Ez valójában csak időhúzás, mivel a meghozott intézkedések nem szüntetik meg a görög csőd valódi okait. Miután a görögöknek nyújtott minden újabb kölcsön visszafogja a gazdasági tevékenységet, a helyzet nemhogy megoldódna, inkább tovább súlyosbodik. A Görögországnak nyújtott „pénzügyi segély” olyan, mint az Afganisztánnak nyújtott „katonai támogatás” – mindkettő csupán időnyerés. A korábbi évek inflációs kilengései, majd ami ezekhez járult: az euró krónikus felértékelése, a költségvetési hiányok növekedése s nyomában az egyre nagyobb küladósság – mindez rövidesen újabb bajok forrása lesz, minthogy azonos okok azonos következményekkel járnak. Görögországnak nagy valószínűséggel választania kell: vagy elhagyja az euróvezetet, vagy elfogadja a lakosság nagyfokú elszegényedését.

A görög válság okozta hatás annál figyelemre méltóbb, hogy az ország mindössze az euróvezet össztermékének 2,5 százalékát állítja elő. Nemzetgazdasága Olaszországnak alig egyötöde. Mi lesz majd akkor, ha jóval nagyobb méretű országot kell megmenteni? A folyamatok felgyorsulhatnak. Ne feledjük, Írország vagy Spanyolország, amely ma a tűzvonalban található, pozitív költségvetési mérlege jóvoltából még nemrégiben is igen megbízható hitelezőnek számított. Ez indokolja a válság terjedésétől való félelmet. Már nem a görögökről vagy a portugálokról van szó, hanem arról, hogy előbb-utóbb a viharzónába kerülhet Spanyolország és Olaszország, mi több, Franciaország és Nagy-Britannia is. „A névsorban Franciaország következik – véli Philippe Dessertine professzor (Paris-X Egyetem). – Nem az a kérdés, hogy érint-e minket is, hanem az, hogy mikor kerül ránk sor.”

Az OCDE számításai szerint ahhoz, hogy a francia államadósság ne haladja meg a nemzeti össztermék 60 százalékát, tíz éven át kellene pozitív költségvetési mérlege legyen. Márpedig ez utoljára 1974-ben fordult elő! A helyzet javítása elvben két úton érhető el: növelni kell az állami bevételeket vagy csökkenteni az államháztartás kiadásait. A kötelező járulékok növelése nehezen elképzelhető abban az országban, ahol azok már ma is a legmagasabbak a fejlett országok között. Ami a második megoldást illeti, miután az Franciaországban a nemzeti össztermék 56,2 százalékát teszi ki, megelőzve nemcsak Németországot (46,6), hanem még Spanyolországot is, senki nem tudja, hogyan lehetne a szükséges mértékben csökkenteni.

Amikor az államadósság már tarthatatlan, az állam vagy inflációhoz folyamodik (ez történt a weimari Németországban), vagy a fizetéseképtelenséget választja. Az euró bevezetésével a korlátlan bankjegy kibocsátás lehetetlenné vált. A történelem tanúsága szerint bizonyos küszöb fölött a magas államadósság szinte elkerülhetetlenül csődhöz vezet. Ha a görög válság kezelésével saját maguk okozta károkat nézzük, nehéz belátni, hogyan birkóznának meg az európai intézmények nagyobb méretű –

egyidejű vagy egymást követő – államcsődök sorozatával. Európában jelenleg – írta Frédéric Lordon – egyre többen szorulnak segítségre, és egyre kevesebben vannak a segítséget nyújtók, ami azt jelenti, hogy „a tőkepiac ragyogó mechanizmusai ritkán látott eleganciával működnek össze, hogy előálljon a legrosszabb, amivel megoldhatatlanná teszik az adósságoknak azt a válságát, amelyet saját maguk idéztek elő”.⁶

Egy dolog biztos: széles körű megszorítások politikája vár Európára, amely főként az alsó és középrétegeket fogja érinteni, az ezzel járó kockázatokat is beleértve. Ha újabb országokat fenyeget majd a fizetéseképtelenség, ismét csak a teljes Európai Unió lakossága fogja állni a számlát. Beszéljünk világosan: jelenleg egyetlen ország sem tudja megállítani adósságának a nemzeti össztermékhez mért növekedését, sem pedig visszafizetni adósságát. Hiába a sok elnapolási manőver, két éven belül robbanásra lehet számítani. Másokhoz hasonlóan Jean-Luc Gréau lehetetlennek véli, hogy a rendszer spontán módon helyrebillenjen.⁷ Philippe Dessertine közgazdász egyenesen „mély geopolitikai válság” előjeleit látja, amely „akár világháborúhoz is vezethet”.⁸ Túlzott borúlátás? A kapitalista rendszer soha nem hátrált meg a háború eshetősége előtt, ha érdekeit egyedül ily módon tudta védelmezni. Mi volna, ha a világ első gazdasági nagyhatalma, az Egyesült Államok fizetéseképtelenné válna? Az egymást követő hatások összeadódása Európában a jelenlegi status quo folytán eddig sosem látott visszaesés felé tart. Rettenetes év vár ránk 2012-ben!

Ha a felháborodás kevés...

■ A politikusok a piacokra bízták a pénzügyek fölötti uralmat. Maguk a piacok azt hangoztatták, hogy a pénzügyek intézése komolyabb dolog, hogysen a politikusokra lehetne bízni. Az eredményt saját szemünkkel látjuk: csődök sorozata, pénzügyi világválság, a magán- és az állami adósságállomány elszabadulása. Már is elmondható, hogy a tőkeforgalom legnagyobb válságáért a magántőke felelős. Hol van a kiút?

Nincsenek, sajnos, csak elméleti megoldások. Szakmai szempontból kötelezni lehetne a bankokat, hogy mérlegük azon elemei kapcsán, amelyek kétes vagy törvénytelen hiteleket takarnak, jelöljék meg a veszteséget és a nyereséget. Nagyobb fegyelmet lehetne tőlük követelni, például megtiltani a befektetési és a letéti bankok összeolvadását. A New Deal idején Roosevelt elfogadtatta a Glass-Steagall Act nevű törvényt, amelynek értelmében különváltak egymástól az üzleti és befektetési, illetőleg a takarékos és letéti bankok. Elképzelhető volna olyan pénzügyi politika, amely jobban ellenőrzés alá vonná a rövid lejáratú tőkemozgást, kötelezné a Központi Európai Bankot, hogy finanszírozza az adósság egy részének állami visszavásárlását, sőt akár bevezesse a kettős kamatláb rendszerét, és ezáltal tisztán elkülönítse egymástól a „termelő” és a „spekulatív” kamatot. Természetesen el kellene törölni az 1973-ban hozott törvényt, amely megtiltja a francia Nemzeti Banknak, hogy kincstári jegyeket vásároljon. Radikálisabb intézkedés lenne egész egyszerűen államosítani – kártérítés nélkül – a bankokat és a gazdaság más szektorait. Frédéric Lordon ilyen értelemben foglalt állást, és úgy tekinti, hogy ezek mind előfeltételei annak a változásnak, amely utóbb a hitel ténylegesen szocializált rendszerét eredményezi. Erre azonban nem kerül egyhamar sor, egyetlen államnak sem áll ugyanis szándékában nyíltan hadat viselni a pénzügyvilággal, jóllehet attól kapott halálos sebet (vagy éppen azért).

A nemzetközi piacokat immár szinte lehetetlen a keynesi értelemben fentről alávetni újabb átfogó szabályozásnak. Ahhoz ugyanis olyan bíróságokat kellene felállítani, amelyek akár börtönbüntetéssel is sújthatnák például a kollektív javakkal – amilyen egy ország pénzneve – való spekulálást vagy az államadósságnak egy ország kifosztására való felhasználását, ez pedig egyelőre jámbor óhaj. Megoldást inkább az

jelenthet, ha az Európai Unió megszilárdul, ha a „kemény magot” alkotó tagjai között szorosabbra vonják az együttműködést.

Frédéric Lordon úgy véli, „szigorú” szabályozások újbóli bevezetése csak regionális szinten képzelhető el, vagyis földrajzilag körülhatárolt és politikailag is zárt térben, ahol érvényesül a szuverenitás elve, függetlenül attól, hogy milyen fokú. Kötelező érvényű intézkedések végrehajtására csak ilyen határok között lehet számítani. Hasonló keretben a megoldás nem merülne ki a tőke túlkapásainak politikai rendszabályozásában, hanem kiterjedne a vállalatok fiskális ösztönzésektől kísért relokalizációjára, a termelés és a fogyasztás súlypontváltására, helyi és regionális szabályozásra is, vagyis egy sor olyan intézkedésre, amely a „deglobalizáció” irányába mutat.⁹

Többet is el lehetne érni, ha visszafognák a mindenre kiterjedő liberalizációt, kezdve a tőke, valamint a javak és a szolgáltatások piacának mozgásával. Jelenleg azonban ehhez hiányzik a politikai akarat,¹⁰ arról nem is beszélve, hogy akkor végképpen fel kellene adni az uralkodó ideológiai paradigmát. „A kapitalista ideológia legbensőjében – emlékeztet Raoul Weiss – felismerhető a gazdaság által ténylegesen egyesített földrajzi tér politikai egységétől való zsigeri idegenkedés.”¹¹ Adam Smith, David Hume és Bernard de Mandeville, majd Ricardo óta a „szabadpiac” elmélete arra alapoz, hogy az állam lemond szuverenitásáról. Ezen a helyzeten csak akkor lehet változtatni, ha szakítunk minden olyan liberális előfeltevéssel, amilyen a „láthatatlan kéz”, a „piacok szabadsága”, az „ésszerű” előrelátás, a „spontán” versengés alapvető szerepe, a „rugalmasság” előnyei, a nemzetközi kereskedelem „egyensúlyteremtő” képessége és így tovább. Ami annyit jelent, hogy ezekről az elméletekről kiderülne: nem „természeti törvények” állnak mögöttük, hanem irrealista feltevések (a gazdaság aktorainak azonnali, tökéletes tájékozódása, a kereslet és a kínálat spontán kölcsönhatása stb.), s ezzel szertefoszlna tudományos jellegük.

Rövid távon a „nagy tőke” és a nemzetközi pénzpiacok kontesztálása teljesen érdektelen, ha – ahogyan azt a jobboldalon látjuk – azért történik, hogy kedvezzen a nemzeti (ipari, „nem pénzügyi”) kapitalizmusnak, amely miután nemzeti keretek között működik, már nem is az eleven munka kizsákmányolása. Ugyanolyan érdektelen akkor is, ha balról jön, ahol a liberális kapitalizmussal egyszerűen az „állampolgári” retorikát szegeznek szembe, amelynek többnyire semmi köze a néphez, alapja az erkölcsjavító „felháborodás”, a részvét diktálta reformizmus és a „kirekesztettekkel” való szolidaritás (a „humanitárius” szókincsből kölcsönzött szó alkalmas arra, hogy ne beszéljenek munkásokról vagy proletariátusról).

A dolgok alakulásán minden bizonnyal nem az fog változtatni, ha az emberek „felháborodnak”, ahogy az manapság divatba jött. A valódi cselekvést nem eredményező felháborodás csupán a lelkiismeret megnyugtatójának kényelmes módja. A tőke elleni felháborodás, a bankok elleni zúgolódás jelenleg még hiányzó társadalmi alapját egyedül az teremtheti meg, ha a széles néprétegek és a középosztály is bekapcsolódnak ebbe a küzdelembe – legyen bár akciójuk a polgári törvényesség határain belül vagy azon kívül.

Horváth Andor fordítása

■ JEGYZETEK

1. A Newsweek a Goldman Sachs „erkölcsi csőd”-jéről beszélt a bank 2010. évi bevételei kapcsán. Lásd Courrier International 2010. május 6., PBS+Global Research 2010. április 16. Manhattan államügyésze 2011 elején vizsgálatot indított annak kiderítésére, hogy milyen szerepe volt a banknak a 2007. évi válság kirobbanásában, mivel az ingatlanpiac megingása után is folytatta az ügyletet. Henry Paulsen a 2006-ban kinevezett pénzügyi államtitkár a bank korábbi elnöke, Mario Monti korábbi európai uniós biztos a bank egyik tanácsosa. A bank vezetői 2010-ben közel 70 millió dollár juttatásban részesültek, Loyd Blankfein, az ügyvezető igazgató egymaga 14,6 milliót kapott.

2. Paul Jorion: *Le capitalisme à l'agonie*. Fayard, Paris, 2011. A szerző leírja például a pénzpiacok „day-trading” néven ismert jelenségét: a nagy spekulálók és követőik sokasága teljesen eltorzítja a tőzsdei árfolyamok alakulását.
3. *Sécurité globale* 2011. Nyár, 59.
4. Jean-Luc Gréau: *Le rétablissement ou la rechute?* *Le Débat* 2010. szeptember–október, 41.
5. Gondok vannak egyébként a Európai Központi Bank körül is. Mario Draghi, aki 2011 júniusában vette át az intézmény vezetését, korábban az olasz nemzeti bank kormányzójaként fontos szerepet játszott a nagyméretű privatizációk melletti döntés meghozatalában, amikor bevezették az eurót. 2002 és 2005 között a Goldman Sachs európai ügyekkel megbízott alelnöke volt – az amerikai banknak köze van a görög válsághoz, ugyanis 2001-ben segítséget nyújtott az országnak abban, hogy adósságát eltitkolja. Nehezen elképzelhető, hogy ezután szembefordul azzal, amit korábban tett.
6. *La pompe à phynance*. A *Le Monde diplomatique* blogja, 2010. december 2.
7. Uo.
8. *Le Point* 2011. július 13.
9. Tévednek, akik ebben csak „nemzeti elzárkózást” látnak. Lásd Frédéric Lordon írását a *Le Monde diplomatique* blogján, 2011. július 13.
10. Lásd Henry A. Giroux: *Zombie Politics and Culture in the Age of Casino Capitalism*. Peter Lang, New York, 2010.
11. *Le gauchisme, garant de la transitio imperiorum oligarchique*. A *La Pensée libre* honlapja, 2011. június.

„A BIZALOM A PÉNZPIAC ALAPJA”

Beszélgetés Diósi Lászlóval, az OTP Bank Románia vezérigazgatójával

■ *Közgazdászok mondják, hogy a bankrendszer, a hitel a gazdaság hajtómotorja. Ám a gazdasági elemzők nagyjából egyetértenek abban is, hogy a mai napig tartó válság (vagy annak első hulláma) éppen a világ egyik legnagyobb és legrégebb befektetési bankjától, az amerikai Lehmann Brothers 2008. szeptemberi bukásától indult. Hogyan látja banki szakemberként három év távlatából, mi vezetett a Lehmann Brothers csődjéhez, kik és hol hibáztak akkor?*

– Egy szívbetegség sem az infarktusból indul, így azt sem lehet mondani, hogy a válság a Lehmann Brothers csődjétől indult, a válságnak már a bank bukását megelőzően is rengeteg szimptomája volt. Az okokat sokkal mélyebben kell keresnünk. Nemrég hallgattam meg egy nagyon érdekes interjút egy török bankárral, aki nagyon büszke volt arra, hogy náluk semmilyen bonyolult termék nincs: sem úgynevezett derivatívok, sem rafinált biztosítási kötvények, csupán banki alapszolgáltatások: hitel, betét, kártya. Hangsúlyozta, hogy köszönik szépen, jól vannak, nem kell semmiféle csődtől tartaniuk. Szintén nemrégiben egy harvardi professzort hallottam nyilatkozni arról, hogy a jelenlegi válság mögött alapvetően három probléma húzódik meg: a hosszú időn keresztül nagymértékben rendelkezésre álló források miatt bekövetkező eladósodás, a banki dereguláció [a nagyszámú szabályzók lebontása – szerk. megj.], illetve a bonyolult banki termékek. Ilyen termékeket kínált a Lehmann Brothers is. Olvastam olyan elemzést is, amely szerint a válságról tulajdonképpen Kína tehet, és lehet is ebben valami igazság. A kínai dömping-

**...ha a bankok
nem bíznak egymásban,
akkor ennek a pénzüpiaci
likviditások
és a gazdaság
látják kárát...**

árak miatt ugyanis az árak nagyon sokáig alacsonyak maradtak, az infláció is megalapozatlanul alacsony szinten mozgott, ezért a szokásos gazdasági ciklusok kilaposodtak, nem követte hagyományos módon a növekedést korrekció. Az alacsony árak miatt hatalmas vásárlóerő keletkezett, nagy mennyiségű készpénz teremtődött. Ez lecsapódott utána a bankrendszerbe, a bankok olcsó hitelekhez kerestek olcsó célállomásokot, így jelentkezett több országban (az Egyesült Államokban, Spanyolországban, de még Romániában is) az ingatlanboom. Mára már ott tartunk, hogy a gazdasági fejlődés mindenáron – újra és újra olcsó hitelekkel – történő erőltetése miatt eljutottunk az eladósodás olyan szintjére, ami önmagát nem képes kinőni, nem képes magát eltartani. Az első nagy gazdasági válság után Keynes hatására az volt az elképzelés, hogy pénzt pumpálunk a gazdaságba, ami növekedést eredményez, a növekedés nagyobb adóbevételt jelent, s így lassan az adósság „kinövekszi” magát. Tehát az adósság valójában nem csökken, hanem az elszámolási alap, jelen esetben a GDP fog nőni. Ez Amerikában így is történt az elmúlt hetven évben: folyton kinőtte magát az adósságokból a gazdaság. Az Egyesült Államok nagyon eladósodott a második világháború, a vietnami, a koreai háborúk idején, de a gazdasági növekedés az adósságot kinőtte. Ez a Bush-kormányzat idején fordult meg, amikor a nagyjából rendszerben lévő költségvetési egyensúlyi helyzetben elkezdtek adót csökkenteni, abban a reményben, hogy így nagyobb lesz a növekedés, ám nem így lett. Az történt, hogy a rendelkezésre álló, hatalmas készpénzmennyiséget a bankok kihelyezték hitelekbe, ebből a pénzből az emberek – jelzáloghitellel – ingatlant vásároltak, sokan bérbe is adták abban a reményben, hogy a bér fedezi a törlesztőrészletet. Ez perpetuum mobilének hangzik, de hát tudjuk, hogy ilyen nincsen. Az emberek azt hitték, hogy perpetuum mobile márpedig van, senki nem mondta el nekik az ellenkezőjét, a hatóságok sem, amelyek ezt a folyamatot le tudták volna állítani. Az akkori dereguláció folytán hatalmas tömegek jutottak nem jövedelemvizsgálati alapon hitelhez. A bankok a hatalmas verseny miatt még az alapszabályokról is megfeledkeztek. Nem érdekelte őket az az alapszabály, hogy nagy jövedelem nincsen, csak nagy bukta; csak sok apró kis üzlet van és kicsi marzs, ez az igazi banki üzlet. Így adott pillanatban kiderült, hogy a hitelek mögött nincs semmi. A bankok elkezdtek elárverezni az ingatlanokat, a kereslet-kínálat törvénye miatt az árak lezuhantak, és mivel a hitelek mögött álló jelzálogvagyongra jelzálogkötvényeket bocsátottak ki fedezetként (például egy harmincéves lejáratú hitelre harmincéves lejáratú kötvényt), az a pénz, amit a kötvényen keresztül teremtettek, hirtelen elpárolgott.

– Hogyan vezethetett egy bank bukása – még ha a világ egyik legnagyobb pénzintézete is – a globális pénzügyi rendszer összeomlásához?

– Úgy, hogy a korábbi hatalmas pénzbőség egyik napról a másikra hatalmas pénzhiánnyá változott, és kialakult egy világszintű forráshiány: 2008 végén, 2009 elején eltűnt a pénz a bankközi piacról, a bankok egymásnak sem hiteleztek már, mert nem volt miből. Mivel eltűnt a pénz a gazdaságból, az a hitelforrás, ami a vállalatok fejlődését finanszírozta, szintén kiapadt vagy nagyon megdrágult. A cégek egyre nehezebben jutottak a fejlődésüket jelentő hitelekhez, s itt valójában már eljutottunk a reálgazdasági válsághoz.

– Említette, hogy a bankok sem hiteleztek többé egymásnak, mert nem volt miből. Valóban azért, mert nem volt miből, vagy azért is, mert már nem bíztak abban, hogy visszontláják a pénzüket?

– A pénzpiac bízalmon alapul, semmi más. A pénzpiac összeomlásának fontos oka a bizalmi válság, amely egyébként mai napig is tart.

– A válság úgynevezett második hulláma már nem egy amerikai banktól, hanem Európából indult. Az európai országok adósságválságára, az euró válságára gondolok, amelyet Görögország csődközeli állapota robbantott ki. Ennek hatására az athé-

ni kormányt hitelező bankok végül arra kényszerültek, hogy leírják a görög adósság felét. Ezek szerint a görög államot évekig finanszírozó pénzügyintézetek még csak nem is sejtették, hogy pénzüik egy részét soha nem látják többé?

– Világos, hogy a görög helyzet nem egyik napról a másikra súlyosbodott el, amit most látunk, az három éve is így volt. A görög kitettségű bankok az Európai Unió és az euró chartájában bíztak, ugyanis ezeknek egyik alapelve a szolidaritás. Eszerint a bajban lévő gazdaságokat kimentik, nem hagyják magukra. A görög állampapírok felvásárlói ezért gondolhatták úgy, hogy „bármilyen is történik, mi a pénzünket úgyis visszakapjuk”.

– Miért nem jelezték a hitelminősítők már három éve, hogy bajban van a görög állam, és kockázatos tőlük állampapírokat vásárolni?

– A hitelminősítőknek is megvan a maguk felelőssége ebben a történetben. Azt is látjuk, hogy a nyugalom helyreállítását sem segítik elő ezekben a hónapokban. Az a gond, hogy a hitelminősítők felelőssége nem bizonyítható. Indult korábban ellenük amerikai kongresszusi eljárás, sikertelenül, később hamis adatokkal szinte bedöntötték Franciaországot, mégis néhány vezetőjük lemondásán kívül nem esett semmi bajuk. Okos szerződésekkel, jogászokkal körülbástyázott intézmények, jogi felelősséget ezért esetükben nehéz megállapítani. A nagyobb probléma, hogy a hitelminősítők rendszerét egyetlen szemlélet, a Wall Street-i, angolszász szemlélet uralja. A kínaiak ezért már létrehozta egy saját hitelminősítőt, az európaiak is szeretnének egyet létrehozni. A hitelminősítésnek azonban akkor lenne igazán értelme, ha globálisan egységes kritériumrendszer szerint működne.

– Nem merülhet fel így az a gyanú, hogy a hitelminősítők értékelései bizonyos gazdasági érdekeket szolgálják?

– Dehogynem, csak szintén nehezen bizonyítható. Én például nagyon csodálkozom azon, hogy a shortolás, azaz a részvények esésére történő fogadás még mindig lehetséges a pénzpiacokon, hiszen ilyen hisztérikus helyzetben nagyon könnyű nyereszkesdni: bárki bármiről rosszat mond, azonnal elhiszik a piaci szereplők, s ez részvényárfolyamaik zuhanásához vezet. Erre tehát könnyű fogadni. Ezt a jelenséget nagyon károsnak tartom. A pénzpiacoknak és hitelminősítőknek is az volt az eredeti szerepük, hogy a tőkéhez jutást szervezeten oldják meg. Ha egy vállalkozás növekedni akar, akkor kaphat tőkét, vehet fel bankhitelt, bocsáthat ki kötvényt, vagy bocsáthat ki részvényt. Ez a négy módja van a vállalkozásfejlesztésnek, ám a részvénykibocsátás egy idő után elsődlegessé vált. Csakhogy manapság, ha nyilvánosságra kerül, mondjuk, egy rossz kaliforniai munkanélküliségi adat, ugyanaznap bezuhan a bukaresti tőzsde. Lassan visszاسírjuk azt az állapotot, amikor kinyomtatták a Los Angeles-i tőzsdeújságot, feltették a hajóra, három hét múlva elérkezett Bukarestbe, s a román fővárosban legfennebb úgy reagáltak, hogy „hűha!”, de valójában nem történt semmi. Úgy látom, hogy a reálgazdasági folyamatoknak gyakorlatilag semmi közük nincs a pénzpiacokhoz. Azt látjuk a legtöbb részvény esetében, hogy iparági spekulációk, pánikok mozgatják az árakat, s a cégek reális teljesítménye, a gazdasági kilátásaik már nem jutnak szóhoz a pénzpiacokon a tényleges értékek létrehozásánál. Ha pedig nincs tényleges érték, akkor milyen bizalomról beszélünk mi tulajdonképpen?

– Hogyan tudták az EU vezetői rábírní a görögországi kitettségű bankokat arra, hogy mondjanak le a görög adósság feléről?

– Onnan kezdeném a választ, hogy amikor kialakult a 2008–2009-es válság, ezt a kormányok megpróbálták a már említett hagyományos, keynesi módon kezelni: hitellekből származó pénzt nyomtak a gazdaságba abban a reményben, hogy a gazdasági fejlődés nagyobb adóbevételt eredményez, és megtérül a hiteltörlesztéshez szükséges összeg. Nem így történt, a korábban bevált módszer alkalmazása még job-

ban eladósította a költségvetéseket. Hiába szabályozzák szigorúan az eurózónában az országok eladósodottságát és a költségvetési hiányt, az EU vezetői tehetetlenek voltak. Írország adóssága például a GDP húsz százalékáról száz százalékra emelkedett rövid idő alatt a bankrendszer feltőkésítése miatt, ez ellen nem lehetett tenni semmit. Kialakult egy olyan állapot, amikor a gazdaság nem növekedett, nem voltak többletbevételek, viszont az államadósság elért egy olyan önfenntartó szintet, hogy az adósságszolgálati ráta (részletek és kamatok) már meghaladta a költségvetés lehetőségeit. A görögországi helyzet kicsit kilóg a képből, hiszen ott a demokráciának egy rendkívül extrém balkáni esetével állunk szemben. Az egymást követő athéni kormányok populista intézkedéseik fedezéséhez újabb és újabb hiteleket vettek fel, adókat csökkentettek, kiadásokat növeltek. Ezt kellett volna jobban látniuk a hitelminősítőknek és a görög államot hitelező bankoknak. Tetszik, nem tetszik, a bankok felelősek a kialakult helyzetért, mert nem mondták meg már három-négy éve az athéni kormánynak, hogy nem lesz ennek jó vége. Abban a pillanatban el kellett volna zárniuk a pénzcsoport, ahogy nyilvánvalóvá vált a görög állam fenntarthatatlan költsége. Jelenleg a görög állam folyó bevételei messze alatta vannak a folyó kiadásainak, s utóbbiakhoz hozzáadódik az adósságszolgálat is. Ha arról lenne szó, hogy adósságszolgálat nélkül van többletbevétel a gazdaságban, akkor nem lenne akkora gond, mert a hiteltörlesztést megérné átütemezni. Görögország nincs ebben a helyzetben, ezért gyakorlatilag nem volt kiút: a hitelezőknek le kellett mondaniuk a pénzük egy részéről, hogy legalább a maradékot valamikor visszakaphassák. Vagyis az ajánlat az volt: vagy lemondtok a hitel feléről, vagy bukjátok a teljes összeget.

– *Hallottam olyan vélekedést is, hogy az adósságleírás valójában nem rázta meg az érintett pénzügyi intézeteket. Egy erdélyi európai parlamenti képviselő például úgy fogalmazott: „annyi történt csupán, hogy a bankoknak kisebb lett a 2011-re várható profitjuk.” Hogyan kommentálná ezt a kijelentést?*

– Ez a kijelentés megédesíti a kialakult helyzetet. Ezek a nagy bankok valóban nem mennek csődbe az adósságleírástól, ám azért itt hatalmas mínuszokról van szó, amelyeket valamilyen formában pótolniuk kell. Ha most azonnali leírás történne, akkor ezeknek a pénzügyi intézeteknek hirtelen tőkére volna szükségük, amit össze kell szedniük valahonnan, például a hitelezésre szánt összegekből. Gondoljunk például arra, hogy mi történne, ha mondjuk a nagy görög kiterjedtségű Societé Générale 20-40 milliárd eurónyi hitelt visszavonna a román piacról.

– *Az adósságleírás mellett a bankoknak 2012 júniusáig kilenc százalékkal növelniük kell a tőkéjüket. Erre miért volt szükség?*

– A feltőkésítésre azért volt szükség, mert úgy tűnik, hogy a bankok működésének jelenlegi követelményrendszere nem nyújt kellő védettséget a potenciális veszteségek esetére, vagyis a bankok egy része erősen kitett a válsághatásoknak. Ha pedig egy banknak likviditásproblémái lesznek, azt valakinek fedezni kell, annyi pénz meg nincsen. Azért kell tehát egy magasabb tőkeszintet meghatározni, hogy a bankok ki tudják védeni ezeket a hatásokat.

– *A kelet-európai államok vezetői (például Románia elnöke és a magyar kormányfő) attól tartottak, hogy a feltőkésítés az országai rovására történik majd. Vagyis a bankok úgy hajtják ezt végre, hogy elvonják a tőkét a kelet-európai leánybankjaiktól, s így az érintett országokban lefagy a hitelezés. Jogos volt ez az aggodalom?*

– Igen, jogosak ezek az aggályok. Ha egy banknak erősítenie kell tőkehelyzetét, azt két módon teheti meg: bevon új tőkét, vagy csökkenti az eszközállományát. Új tőkét azonban nincs ahonnan bevonni, így csökkentik az eszközállományukat, azaz a hitelállományukat is. Nyilvánvaló, hogy a nyugat-európai bankok nem a hazai piacokon kezdik meg a hitelállomány bevonását, magukra haragítva a politikusokat és a közvéleményt, hanem a külföldi leánybankjaikhoz nyúlnak, ezzel azonban adnak

egy pofont annak a gazdaságnak, amelyből működő tőkét vonnak ki. Ez tehát reális veszély a román gazdaság esetében is. Egyébként a bankokra nehezedő feltőkésítési kényszer mindenképpen hatással lesz a román gazdaságra: ha nem is csökkentik romániai hitelállományukat a pénzügyi intézetek, növelni biztosan nem fogják. Többletforrás a román pénzügyi piacon nem lesz. Mivel a román gazdasági növekedés 2004–2008 között elsősorban a külföldi bankhiteleknek volt köszönhető, a jövőben a gazdasági növekedés esélyei is csökkennek, az országban megtakarított betétfelesleghez képest az emberek nem költenek, vagyis nincs fogyasztás, s ez sem jó a gazdaságnak. Jelenleg verseny folyik a bankok között a meglévő betétállományokért, ez magasabb kamatokat eredményez, a magasabb betéti kamat viszont magasabb hitelkamatot vezet, ami nem jó a vállalkozásoknak. Ez a folyamat már következménye a feltőkésítésnek. Ellenlépésként a román állam megtehetné, hogy legalább kamattámogatást nyújtson a hazai vállalkozóknak, és a jegybank révén alacsonyabban tartsa a kamatszinteket.

– *A Román Nemzeti Bank kormányzója nemrégiben úgy fogalmazott: a bankok történelmi válaszához érkeztek, mert bizalmi válságba jutottak, nemcsak Romániában, hanem mindenütt a világon. Mugur Isărescu a bizalomcsökkenés egyik okának a banki szolgáltatások elszemélytelenedését nevezte. Egyetért a kormányzóval?*

– Teljes mértékben egyetértek. Annak kellene lennie a válság egyes számú tanulságának mindenki számára, hogy hosszú távú ügyfél-bankár kapcsolat nélkül a pénzügyi kultúra halálra van ítéelve. Rendkívüli módon felhígult ez a kapcsolat, több okból is. Egyrészt azért, mert maga a bankszektor is felhígult: 2004–2008 között Romániában megötszöröződött a bankfiókok száma, illetve megduplázódott a banki alkalmazottak száma. Az új alkalmazottak a banki szférán kívülről jöttek: frissen végzett fiatalok, biztosítási ügynökök, pedagógusok, szakmunkások képezték át magukat, akikben nem alakult ki a banki kultúra, nem tudtak magas színvonalú szolgáltatást nyújtani. Mivel a banki alkalmazottak körében nagy, mintegy 25 százalékos fluktuáció volt, ezért nem lehetett számukra megfelelő képzést biztosítani. Tehát a banki dolgozó értékesítési, ügyfélszolgálati színvonala drámai módon csökkent. Ezt kár lenne tagadni. Ugyanakkor azonban az ügyfelek jobban figyeltek a százalékpontos előnyökre, már fél százalékpontért bankot váltottak, ami jó versenyszituációt teremtett, viszont lerombolt egy már kialakult bizalmi szituációt. Ha egy cég velünk együtt nő fel éveken át, ismerjük egymást, ismerjük a menedzsmentjét, a problémáit, a fejlődési ciklusait, akkor sokkal nyugodtabbak vagyunk, mert tudjuk, hogy egy pillanatnyi problémájukat hogyan értékeljük a mérlegükben. Tehát egy hosszú távú ügyfél-bankár kapcsolat teljesen más szituációt jelent, ezek a kapcsolatok pedig megbomlottak az utóbbi időben. A bizalom megromlásában fontos tényező volt a dereguláció. A Román Nemzeti Bank nagyon szoros kontroll alatt tartotta a bankokat 2007-ig, amikor deregulálnia kellett a bankszektort (is). Románia uniós csatlakozása után a jegybank már nem tudta megakadályozni azt, hogy a banki hitelezés elszabaduljon, s ez is hozzájárult az ügyfelek bizalomcsökkenéséhez. Egy deregulált környezet ugyanis csak akkor működőképes, ha a társadalom pénzügyi kultúrája már annyira fejlett, hogy a bankszektor féken tartásához nincs szükség szigorú szabályozásokra. Ez Romániában nincs így. Ez nem azt jelenti, hogy valami baj van az emberek fejében, egyszerűen arról van szó, hogy hiányzik hatvan év a pénzügyi kultúrájuk fejlődéséből. Ezért volt veszélyes, hogy egy elmaradott pénzügyi kultúrára ráküldték a fejlett Nyugat teljes deregulációját, ami egyébként még nyugaton is bajt csinált. Ennek Romániában egyenesen katasztrofális hatása volt. Addig, amíg nőttek a jövedelmek, nőtt a GDP, az emberek tudták fizetni a törlesztő részteleiteket, a banki termékek árát, s abban a pillanatban döbrentek rá, hogy baj van, amikor 2009 táján mindenki berántotta a kézféket, és megállt a gazdaság. A pénzügyi kultúra hiánya abban is

megmutatkozott, hogy a romániai politikusok 2008 szeptemberétől a válság jelei el-
lenére sem teremtettek „válságérzést” az emberekben, a 2009-es választásokig azt
kommunikálták, hogy Romániába mápedig nem gyűrűzik be a krízis. Emlékszem,
hogy a 2008-as karácsonyi időszak volt a legvidámabb az ország történetében, a leg-
több költekezéssel, a legtöbb hitellel. A romániaiak rengeteget költekeztek akkor,
amikor már nem kellett volna. A nyugat-európaiak már 2008 nyarán alig utaztak kül-
földre, látták, hogy válság lesz, mivel van pénzügyi kultúrájuk, a családi költségve-
tésüket is átstrukturálták, és csökkentették a kiadásaikat.

*– A bankok kapcsán gyakran teszik szóvá sokan a vezetőknek osztogatott magas
prémiumokat és bónuszokat, amelyek szintén a pénzintézetekbe vetett bizalom csök-
kenéséhez vezetnek. Hallani olyan bankokról is, amelyeket az állam, azaz az adófize-
tők pénze mentett meg a csódtól, vezetők pedig luxusnyaralásra mentek. Mennyire
reális ez a jelenség Romániában?*

– A bankárbonuszokat most már az Európai Unió szabályozza, meglehetősen
szigorúan. Ez a szabályzat minden európai bankra, így az OTP Bankra is, vezérigaz-
gatóként pedig rám is érvényes.

– Hogyan lehetne helyreállítani az elpárolgott bizalmat?

– A bizalom kérdése a bankszektorban két szinten is fontos. Egyrészt a bizalom-
nak léteznie kell a pénzpiacokon, mert ha a bankok nem bíznak egymásban, akkor
ennek a pénzpiaci likviditások és a gazdaság látják kárát, másrészt elengedhetetlen
a bankok és ügyfelek viszonylatában. Ez utóbbi területen hosszú távú építkezésre
van szükség, ami viszont rendkívül komoly képzési és fejlesztési igényeket is maga
után von. A pénzügyi kultúra növekedése és fejlesztése legalább olyan fontos, mint
bármilyen más kulturális eredmény, és része a modern világnak. Ehhez pedig még jó
pár évre lesz szükség.

*– A romániai bankok a 2009-es évet még 200 millió euró nyereséggel, ám a 2010-
es évet – összességében – több mint százmillió euró veszteséggel zárták, a harmadik
negyedévi adatok pedig előrevetítik, hogy 2011-ben még nagyobb lesz a veszteségük.
Utoljára 1999-ben zárta az évet mínuszban a hazai bankszektor. Összefüggésben áll
a negatív pénzügyi mérleg a bankokba vetett bizalom csökkenésével?*

– Egyáltalán nem, ezek a veszteségek a korábbi időszakokhoz kötődnek, amikor
pezsgött a romániai pénzpiac, rengeteg hitelszerződés született. A bizalomvesztéssel
legfennebb úgy áll összefüggésben, hogy az emberek most kezdik elolvasni a banki
szerződések apró betűs részeit. Sok bank belefoglalt a szerződéseibe olyan rejtett
költségeket, amelyeket korábban az emberek láttak ugyan, de nem igazán értették
és nem is érdekelte őket. A válság óta azonban ez számukra jelentős tehertöbbletet
jelent, nem tudták törleszteni a hiteleket, innen származott a bankok vesztesége.
Tudni kell, hogy Romániában 2008 előtt európai szinten mérve is rendkívül jó volt
a hitelminőség, igen alacsony volt a megkésített hitelek állománya, most pedig rend-
kívül magas. Ennek több oka is van. A belső és a külső válság együttes fellépése, az
ingatlanpiac összeomlása, a munkanélküliség növekedése és a lej leértékelődése egy-
szerre okozták ezt a problémát. Nagyon sok bank 2009–2010-ben mindössze egyszá-
zalékos kockázati költséggel számolt, mintha nem is lett volna válság. Az állomá-
nyok újraértékelését háromévente kell elvégezni, így e bankok számára most jött el
az igazság pillanata. Azok a pénzintézetek, amelyek nem jártak el óvatosan, és nem
képezték tartalékokat a válságban adódó veszteségek kivédésére, 2009-ben vagy akár
még 2010-ben is kimutathattak szép profitokat, ám 2011-ben már megfizették ennek
az árát.

– Az OTB Bank Románia miért nincs ebben a helyzetben?

– Nekünk 2010-ben veszteségeink voltak, amit az okozott, hogy mi megképeztük
ezeket a tartalékokat. A bankszektor alapjáraton, működési költség szintjén nyeresé-

ges, a veszteséget a hitelezési veszteségek okozzák. Mi már 2009-ben elkezdtünk tartalékolni, 2010-ben a tartalékainkat növeltük, így 2011-ben már visszatérhettünk a korábbi tartalékolási szintre, ami még mindig sokszorosa a 2008-asnak. Így azt mondanám, hogy a problémát 2010-ben „kilapátoltuk”, és sokkal nyugodtabban vártuk a 2011-es évet. Hogy számokat is mondjak: az OTP bankcsoport politikája az, hogy a késett hitelek 70 százalékára képez tartalékokat. Ez azt jelenti, hogy ha végleges leírásra kerül sor egy hitelnél, akkor mi már egészen nyugodtak vagyunk, többletvesztéstől nem kell tartanunk, mert harminc százalékot azért már bármilyen fedezet – például ingatlan – ér. Más bankoknál más a gyakorlat, a fedezettségi ráta húsz és száz százalék között változik, a miénk kiemelkedően magas. Innen az OTP Bank Románia tavalyi vesztesége is, mert ezt a rátát betartjuk. Más bankoknál, ahol ez a ráta sokkal alacsonyabb, előbb-utóbb eljön az igazság órája, és meg kell fizetniük az árát. Amikor egy bank lezár egy hitelezési aktát, és eladja a mögötte szereplő ingatlant, mert már nem tud fizetni az ügyfél, akkor két lehetősége van: vagy képezett mögötte egy tartalékot, s akkor nem képződik addicionális vesztesége, vagy pedig nem, és akkor egy lökésszerű veszteség éri. Ez történik most a görögöknek hitelező bankok egy részénél.

Kérdezett Cseke Péter Tamás

LENGYEL LÁSZLÓ

BIZALOM ÉS BALÍTÉLET

Annak lesz hitele,
aki képes lesz
a szűk külső és belső
mozgástérben
a helyzet
realista értékelésére...

44

■ Kedves Andor!

Kéred és kéred a *Korunk* számára, hogyan látom a bizalom, a hitel, a hitelesség problémáját 2011 végén, az elhúzódó globális válság időszakában. A legjobbkor teszed, teszitek fel a kérdést. Kevés fontosabb probléma van most az örvénylő válság kel- lős közepén, mint arra a kérdésre adott válasz: *ki- nek hinnél?* A virtuális valóság, a hitek és tévhitek, bizalmak és bizalmatlanságok intézményekben és közéleti szereplőkben legalább annyira meghatá- rozóak államok, népek, pénzintézetek, vállalkozások megítélésében, mint a fundamentálisnak nevezhe- tő valóság. Megrögződött eszmék, tankönyvekbe és iskolai menetrendekbe épített kötelező tudások ma éppúgy nem igazítanak el, mint az újonnan kikiáltott guruk, gazdaságpolitikai és politikai ku- ruzslók, csodát ígérő varázslók tanításai. De jókor kérdezel azért is, mert hónapok óta egy beszél- getőkönyvön dolgozom Surányi György barátom- mal, aki kétszer volt a jegybank elnöke éppen az 1990–91-es rendszerváltó válság, majd az 1994– 95-ös transzformációs és az 1998-as év cseh, orosz és ázsiai válságai, illetve magyar hatásuk idején, és aki külföldön a leginkább jegyzett gazdasági szak- értőnk. Engedelmeddel, először a készülő köny- vünkből idézek egy részt a hitelesség kapcsán.

A bizalom ereje a válságban

Minap egy asszonynak levágták csecscét. Kérdezik a bonc- orvost: – Jót áll-e, hogy meg nem hal a műtéttil? Mire ő így: Én csak azért állok jót, hogy bizonyosan meghal, ha magára hagy- ják, midőn a kés tán megmentheti. – Esetünk ehhez hasonló.

SZÉCHENYI ISTVÁN: LEVÉL WESSELÉNYI MIKLÓSHOZ
1844. június 21-én.

■ **„Lengyel László:** Világosan kiderül az amerikai és a nyugat-európai tapasztalatokból, hogy egy országnál a bizalmat, a hitelességet személyekben is mérik, *létezik egy hitelességi szentháromság, amit az elnök/miniszterelnök, a pénzügyminiszter és a jegybankelnök testesítenek meg.* Ha ebből a háromból legalább kettő hitelesnek számít, s ha ezt a hitelességet alátámasztják válságszituációkban, akkor többé-kevésbé reális esélyük van arra, hogy a programjukat elfogadják, még akkor is, ha ez a program sok problémával küzd. Azért, mert elhiszik nekik – ahogy nektek a Bokros-csomag idején elhitték –, hogy ezek az új fiúk a múltjuk, a tudásuk alapján képesek legyűrni a válságot. 1995-ben nem volt hiteles Horn Gyula miniszterelnök, de hitelesek voltak ti, Bokros Lajos pénzügyminiszter és Surányi György jegybankelnök. Bízta benneteket, hogy odaállva a műtőasztalhoz tudni fogjátok, hogy hol és hogyan kell vágni, mert már korábban láttatok operációt, sőt operáltatok. Am 2006-ban ott volt egy miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc, akit hiteltelenné tett a külföld szemében a hamis számok és a valóság közötti szakadék. Mellette pénzügyminisztere, Veres János, akinek se szakmai hozzáértéséről, se számai hitelességéről, se gazdaságpolitikai programjáról nem állíthattak ki jó bizonyítványt. Végül egy jegybankelnök, Járai Zsigmond, aki jegybanki politikájának konzisztenciájáról nem tudott számot adni. Amikor ugyanez a kormány változatlan összetételben a 2006-os válság után továbbra is fennmaradt, s 2008-ban belezuhant a világgazdasági válságba, akkor helyzetünket súlyosbította, hogy hiteltelen vezetőink voltak. Magyarország egyik tragédiája éppen az volt, hogy hiába voltunk fundamentálisan jobb állapotban, mint az elemzők hitték, hiába hajtották végre valóban a költségvetési hiány drasztikus leszorítását, ugyanazoktól a hiteltelen vezetőktől ezt nem fogadták el, hiába próbáltak elmondani az ország helyzetéről akkor már valós adatokat. Akkor már igazat mondtak, de nem hittek bennük, nem hittek nekik. Montaigne írta az *Esszé*kben: „A spártaí bírák, amikor látták, hogy egy züllött ember ad hasznos tanácsokat a népnek, megparancsolták, hogy hallgasson, és egy derék embert hívtak oda, hogy az tolmácsolja a véleményét.”

Ilyen bizalmi válságot láthattunk 2008-ban Ukrajnában, majd 2009-ben Romániában. Ezt éli át 2010–2011-ben számos ország, így a görögök, a spanyolok, a portugálok és az olaszok is. Ilyenkor vagy sort kell keríteni a hiteltelen szereplők leváltására, vagy az ország külső hitelesítőre, a Nemzetközi Valutaalapra és/vagy az Európai Unióra, az Európai Központi Bankra szorul. 2006 őszétől folyamatosan azt írtam, hogy Gyurcsány Ferencnek el kell innen mennie, mert az ország sorsa múlik azon, hogy hiteles-e a vezetője. Veres János minden konferencián megkérdezte tőlem, hogy „ma reggel elküldtél-e már?” Igen, elküldtem. Veres Jánosnak is azonnal távoznia kellett volna. Az, aki pénzügyminiszterként elvállalta, hogy adatai ne feleljenek meg a valóságnak, hogy korábbi költségvetési politikájának az ellenkezőjét kell csinálnia, ezután nem tehet mást, mint hogy lemond, illetve hogy a miniszterelnök leváltja, teljesen mindegy. Sem a miniszterelnök nem volt már hiteles 2006 nyarától, sem a pénzügyminiszter. Ettől kezdve nagyon nehéz kijönni a bajokból. Nem egyszerűen személyi változásokra van szükség, hanem kormányváltásra, a kormányon belül egy radikális változásra. Ekkor kezdtem írni, beszélni a szakértő és felelős kormányról.

Az euróövezetben a bizalmatlanságot a piacok azzal fejezik ki, hogy az adott állam kötvényét a befektetők vagy nem hajlandók megvenni, vagy olyan magas felárral veszik meg, ami lehetetlenné teszi az állam szuverén adósságának törlesztését. Ez következett be 2011 novemberében Görögországgal és Itáliával szemben, és rövid hercehurca után mindkét országban kormányváltásra került sor. Nagyon nagy gond, ha hiteles szereplő hiányzik válság idején a gazdaságpolitikában. Így például Andreasz Papandreu és pénzügyminisztere vagy Silvio Berlusconi és pénzügyminisztere elkészítették és ígérték a válságkezelő programokat, de a piaci szereplők ko-

rábbi magatartásuk alapján nem hittek nekik. Ebből látszik, hogy a hiteles szereplő hiánya majdnem akkora gond, mintha valaki rossz gazdaságpolitikát csinál. A megjavulásnak is van egy bizonyos határa, ha ezektől a szereplőktől nem hiszik el, hogy a gazdaságpolitikát őszintén csinálják. A Gyurcsány–Veres-páros egyike a magyar tragédiának. A szocialisták agóniáját 2006 júniusa és 2009 áprilisa között egy olyan szükségtelen agóniának látom, amikor képtelenek voltak dönteni amellett, hogy leváltják a miniszterelnököket, vagy lemondanak, és belemennek az előrehozott választásokba. Egészen másutt tartana ez az ország, ha 2006 őszén a szocialista-liberális koalíció leváltja a bizalmi szavazáson Gyurcsány Ferencet, és egy szakértő kabinetet támogat.

Hasonló helyzetben van az ország 2011-ben, amikor nem tudsz egy hiteles személyt, miniszterelnököt, pénzügyminisztert fölmutatni, akinek a befektetők, akiknek az Európai Unió, akiknek a Valutaalap, a külvilág hinne. Hiába van meg valaki iránt az országban bizalom, hiába van biztos parlamenti többsége, ha politikája és kommunikációja nem kelt bizalmat a nemzetközi szereplőkben. A saját nemzeti valutával rendelkező országoknál a hitelvesztést, a betegség lázgörbójét a nemzeti valuta árfolyamának romlása, az adósság kockázati felárának (CDS) emelkedése és a kötvénykibocsátáskor az állampapírok eladhatatlansága jelzi. 2011 novemberében az Orbán-kormány helyzetértékelését és programját a piaci minősítők, a befektetők, az Európai Unió és az IMF éppúgy nem látta hitelesnek, mint azokat a személyeket, a miniszterelnököt és pénzügyminiszterét, akik előterjesztették adataikat és megoldási javasolataikat. Ez azonnal a forint árfolyamának radikális romlásához, a CDS felár emelkedéséhez és az államkötvények eladhatatlanságához vezetett a magyar állampapírok bővítőkötvény kategóriába minősítésének árnyékában. Nincs olyan elemző Londonban és Frankfurtban, New Yorkban és Budapesten, aki a magyar problémákat ne hitelességi okokra vezetné vissza. Az IMF visszahívása ennek a hiteltelenségnek az ellensúlyozására történt.

Surányi György: Ezek talán a legfontosabb kérdések, amiket a politikát aktívan csinálók nem nagyon értenek, vagy nem nagyon vesznek figyelembe. Az nem véletlen, hogy az elmúlt tíz-tizenöt Nobel-díjas közgazdász közül hat-nyolc a gazdaság- és a magatartástudomány határát kutató, vizsgáló, abban eredményt felmutató tudósokból kerül ki, mert a gazdaság működése a fundamentumok mellett, és a fundamentumok önmaguk is elképesztő mértékben függenek attól, hogy a várakozások hogyan alakulnak. Ez a magatartás, várakozás hogyan működik, hogy milyen a bizalom, milyen a hitelesség. Hitelesség, még a Széchenyi-féle értelemben vett hitelesség is. Ha ez nincs meg, akkor valóban a legjobb elképzelések is vakvágányra mennek, ha még nem is jók ezek az elképzelések, akkor aztán végképp. Ennek, azt hiszem, hogy egy végtelenül érdekes empirikus tapasztalata a Margaret Thatcher esete. Amikor Thatcher kormányra kerül, hasonlóan Churchillhez, de harminc évvel később, ő az első olyan politikus, aki nem rózsaszín álmokat ígér, hanem nagyon súlyos megpróbáltatásokat. Miközben a súlyos megpróbáltatások mellett azt ígéri, hogy csökkenti a munkanélküliséget, visszafogja az inflációt. Növekedés lesz a gazdaságban és költségvetési egyensúly. Amiket Thatcher tett, merész és új volt. Fő tanácsadója akkor Sir Alan Walters, pénzügyminisztere Quentin Hogg – szakmailag teljesen hiteles szereplők. Amiket csináltak, végtelenül fájdalmas dolgok voltak, sőt az első két-három évben történtek pont az ellenkezője voltak annak, ami ellen felléptek és szónokoltak. Az infláció ténylegesen gyorsult, megugrott a munkanélküliség, nőtt a költségvetési hiány, és természetesen nem volt növekedés. De eközben ők maguk hitelesek voltak, mert előtte nem azt mondták, hogy osztogatni fognak. Nem azt mondták, hogy mindenkinek jobb lesz. Adócsökkentést mondtak, és bizonyos szinteken később el is kezdték az adókat csökkenteni. Azt mondták, hogy ezeknek az lesz

majd az eredménye, hogy gyorsabban fogunk növekedni, hogy árstabilitás lesz, hogy foglalkoztatás lesz belőle, hogy végül is jobban fogunk élni valamennyien, s nem az állam fog gondoskodni, hanem – az én ízlésem szerint talán egy kicsit szélsőségesen – a piacot gondolták egyedüli megoldásnak. Ezáltal a piacok nem kezdték el támadni az angol fontot, nem kezdték ki a bankrendszert, a pénzügyi rendszert. A piacok bíztak a kormányban, s megadták azt a türelmi időt, ami ahhoz kellett, hogy aztán végül is négy-öt év múlva valóban bekövetkezzen az angol gazdaság növekedésének gyorsulása. Az infláció először egyszámjegyűvé vált, majd stabil terrénnuma lett a gazdaságnak. A munkanélküliség drasztikusan mérséklődni kezdett.

Igaz, Thatcherék sohase nyerik meg a második mandátumukat, ha nincs a falklandi háború. Igen, az kellett hozzá. De azt lehet mondani, hogy a gazdaságban végtelenül tisztességesen végigvitték azt, amit mondtak. A választásokhoz közeledve sem tértek el ettől. Szerencsésen jött nekik a falklandi háború, amelyik épp annyi szavazatot hozott, hogy meg tudták tartani a kormányzást, s a következő négy évben folytatták, amikor aztán a teljesítmény okán nyerték meg a választásokat. Mai napig úgy gondolom, hogy a thatcherizmusnak a legnagyobb eredménye nem az a gazdasági változás, ami Angliában bekövetkezett, hanem a mentalitás változása, amit a leginkább, a legpregnansabban a modern munkáspárt kialakulásában lehet megragadni. Paradox módon Thatcher legnagyobb érdeme Tony Blair. Egy olyan Munkáspárt, ami szintén a polgári értékrenden belül, alapvetően a piacgazdaság dominanciája mentén halad. Nem ugyanolyan módon súlyozva, néhány értékben természetesen eltér a toryktól, de azokon a kereteken belül, amelyek Angliát 1979-től egészen a mostani válságig egy kiemelten jó pályán tartotta. Az angol gazdaság teljesítménye ebben a harminc évben rendszeresen felülmúlta nyugat-európai versenytársai teljesítményét. Az angol társadalom jelentős mértékben stabilizálódott, konszolidálódott.

Lengyel László: Jó a példa. Thatcher elmegy, s jön John Major, aki nem volt rossz politikus, de négy év alatt egyszer csak kiderül, hogy ugyanaz a font, amelynek egyébként tulajdonképpen nem voltak bajai, nem voltak fundamentális problémái, támadhatóvá válik. Thatcher alatt aligha érte volna olyan támadás a fontot, mint Major alatt történt.

Surányi György: Igen, pontosan.

Lengyel László: Fundamentális oka nem volt a font elleni támadásnak, de Majort nem tekintették ugyanolyan erélyű és hatású miniszterelnöknek, ezért a fontot megtámadták, és legyőzték. Hasonló történt Harold Macmillannel az 1956-os szuezi válság után, aki Churchill és Eden után jut hatalomra, és Macmillan súlya, befolyása kevés a font megvédéséhez. A szerencsétlennek egyszerűen nem ugyanaz volt a súlya, hogy elhitték volna a piacok, képes a briteket ebben a rendszerben tartani. De hozhatok újabb brit példákat. 2007–2008-ban a brit gazdaságot az amerikaival együtt érte a válság, szinte az összeomlás szélére kerültek. Ám Gordon Brown munkáspárti miniszterelnöknek, korábbi pénzügyminiszternek olyan hitelessége, presztízse volt a piacok előtt, hogy a britek túléltek a válság első hullámát, még hozzá a Brown által alkalmazott, hiteles neokeynesianus kontraciklikus gazdaságpolitikával. És ugyan végül Brown és a Munkáspárt megbukott, de csak egy olyan konzervatív-liberális koalíció tudta legyőzni, David Cameron vezetésével...

Surányi György: ...amelyik ugyancsak hiteles, ha ellentétes politikával is állt ki. Cameron és pénzügyminisztere, Osborne már a választási kampányban tisztességesen elmondták, hogy az ország nagy bajban van, és ha megválasztják őket, akkor egy brutális megszorító, adósságcsökkentő politikát fognak véghezvinni. Meg is tették, és jobb helyzetben vannak, mint a kontinens országai. Ezt jelenti a hitelesség.”

Nemzeti hitelesség és balítélet

Azon rendszer, azon kétszínűség, vagy helyesebben mondva képmutatás, mely a népekkel el akar hitetni hihetetleneket, vagy korrektebb kifejezéssel, megcsalni, hogy úgy mondjuk, lóvá tenni akarja őket; ha például azt mondják neki: van szabad sajtók – pedig nem igaz; fölöttetek csak a törvény határoz – és nem úgy van; nem akarjuk szabadságokat megnyírβάλni – és épp ellenkező történik; nemzetiségek nem veszélyeztetik – és ez hazugság stb., igen, excellentiád, az ily eljárás, ezen tartüffiad az, mely végre a legszelidebb vért is mérges anyagokkal fertőzteni meg, és előbb-utóbb kitörésre kényszeríti...

Széchenyi István: A DÖBLINGI NAGY MAGYAR SZATÍRA

■ A válságban elvált egymástól a nemzeti hitelesség és a nemzetközi bizalom. Nemzetek között, nemzetek felett azoknak van hitele, akik tartják magukat bizonyos nemzetközi szabályokhoz, sztenderdekhez, illetve rugalmasan alkalmazkodnak a megváltozott körülményekhez. Az európai válságban mindenki elfogadja és elismeri, hogyha egy politikai erő – az adott ország kormánya vagy ellenzéke – a maga nemzeti érdekét követi. A szuverenizmus, az autonóm gazdaságpolitika igénye nem rontja az adott szereplő hitelességét. De ezzel együtt, kisebb és nagyobb nemzetállamtól, annak vezetőitől azt várják el, hogy válságkezelő tevékenységükkel járuljanak hozzá a nemzetközi válság leküzdéséhez, és ne rontsák a nemzetközi – európai vagy regionális – válság kezelésének esélyeit. Vagyis lehet az adott rendszeren belül hiteles eltérő politikát folytatni, de nem lehet a válságkezelő rendszerrel szemben egy másik – nemzeti vagy regionális – rendszer politikáját hitelesen képviselni. Így drámai viták zajlanak, mondjuk, a német és a brit kormány válságkezelő politikája között, de mindkét fél tartózkodik attól, hogy magatartásával akadályozza a másik válságkezelését. A *nemzeti külön út* nemcsak azzal a veszéllyel jár, hogy az adott állam tartósan szembemegy a többiek forgalmával, és előbb-utóbb összetöri magát, de azzal a kockázattal is, hogy tömegszerencsétlenséget okoz.

Kedves Andor, a tartósan elhúzódnó válságban, mely a mi szűkebb fertályunkon alighanem el fog tartani legalább 2014-ig, nemcsak a valóságos, de a bizalmi tőke is elfogy. Ma országok döntenek arról, hogy mindent megkísérelve az európai északhoz, a gazdagabb, megtakarítóbb, versenyképesebb és polgáribb német, holland, skandináv, osztrák világhoz igyekeznek csatlakozni, vagy lesüllyednek a szegényebb, fogyasztás- és állami költségvezérelt, versenyképtelenebb és proletarizálódó délre, a portugál, spanyol, olasz, görög világba. A lengyelek, a csehek, a baltiak, szlovénok habozás nélkül, minden erejüket megfeszítve próbálnak az északi pólushoz fölzárkózni, a szlovákok még kilengenek, ám mi, magyarok, akarva-akaratlan lecsatlakoztunk délre, begázoltunk az ukrán, román, moldáv, bolgár, szerb pretoriánus mocsárba. Hitel és bizalom nagyra nőtt bennünk, és megfogyott velünk szemben.

Kérde: ugyan ki lesz hiteles, mikor és kiben támadhat bizalmunk? Annál nehezebb kérdésre válaszolni, mert nemcsak a politikai osztály egésze hiteltelenítette magát, de hitelüket veszítették a gazdasági, a szellemi és a médiaelit képviselői is. A Tőke oldalának képviselői, egyrészt a magyar oligarchák, illetve a kis- és középvállalkozók, másrészt a transznacionális termelő és szolgáltató nagy hálózatok képviselői éppúgy gyanúba kerültek, hogy miattuk veszítettünk utat, és ugyanolyan alkalmatlannak bizonyultak a 2008 óta tartó válság kezelésében, mint a politikai osztály képviselői. A szellemi elit két nagy nemzedéki hulláma – a háborús és újjáépítő „fényes szelek” és a hatvannyolcas „nagy nemzedék” – többé-kevésbé teljesítette feladatát, amikor az első megvívta 56 forradalmát, majd 68 reformját, a második pedig véghezvívta a nyolcvanas évek ellenállását, a 89-es rendszerváltást és az Európához való csatlakozást. Itt és ekkor valódi, nemzetközileg is mérhető szellemi teljesítmények is születtek. Ám az ezredforduló után szellemi kifulladás és elöregedés is következett, és

az elmúlt tíz évben sem igazi szellemi teljesítmények, sem új eszmék nem születtek, és az eszmei mozgalmak is hiányoznak. Végül a hitelességet komolyan befolyásoló média szereplői sem tudtak megújulni.

Az elkövetkező időszak felértékeli a válságkezelő-, a tárgyaló- és a kormányzó-képességet. Annak lesz hitele, aki képes lesz a szűk külső és belső mozgástérben a helyzet realista értékelésére, a csapatmunkára és az ellentétes érdekű, értékrendű társadalmi csoportok közötti intézményes tárgyalások fölvetelére. Ez nem teljesen lehetetlen. 2009 tavaszán, súlyos politikai és gazdasági válság kellős közepén, a karizmával nem rendelkező, beszorított Bajnai-kormány volt képes a helyzet stabilizálására. A külvilág abban érdekelt, hogy Magyarország megoldja válságát. Most már csak a magyar politikai, gazdasági, szellemi és médiaeliteknek kell ráébredniük arra, hogy új módon, új eszközökkel, kerek asztal mellett, tárgyalásos úton kell megoldaniuk az országot, a nemzetet legsúlyosabb válságát.

Széchenyi tanácsa a *Hitel*-ben: „Csinosítsuk értelmünket, terjesszük tapasztalásainkat, keressük fel a tudóst, társalkodjunk az elmetehetőséssel, nagyobbítsuk könyvtárunkat, jutalmazzuk a tudományokban, művészetekben fáradozót, haladót – üljünk kocsira, szálljunk hajóra s nézzük a világot – s emeljük hazánkat dicsőbb nemzetek sorába! De mind ezekről, drága Olvasóm! mindaddig le kell mondanunk, sőt álmodnunk se szabad, míg szegénységünk, a tudatlanság, az előítéletek s balvélemények közt valódi szolgaságban fogva tart bennünket. Pénzünk s valóságos tehetségünk pedig addig sohase lesz, míg a Hitel lábára nem áll hazánkban.”

DEMÉNY PÉTER

A HÁTRASZEGETT NYAKÚ HITELESSÉG

Nem Antigonék
korát éljük, tudom.
De éltük-e valaha?
Nem azért tragédia-e
már az eredeti is, mert
mindenkor kivételnek
számított?

50

Nemrég valaki megkérdezte, kivel szeretnék találkozni a múlt szereplői közül. Némi gondolkodás után három név jutott eszembe: Bibó István, Székely János és Kosztolányi Dezső.

Az ember nemcsak azért szeretne találkozni valakivel, mert hitelesnek tartja, hiszen emberek vagyunk, akiket más dolgok is érdekelnek. Mégis olyan volt ez a kérdés és rá a válasz, mintha már is a hitelességről gondolkodtam volna – olyan, mint mikor az ember keres valamit, és mikor elfeledkezik róla egy pillanatra, éppen azt találja meg.

A három közül most csak Székely Jánost választom ki, mint aki közelebbről érdekelhet bennünket. Mindig Nemes Nagy Ágnes Babitsról, egy másik nagy hitelesről írt szép szavával gondolok rá: „a hátraszegett nyakú ember”. Kell valami góg a hitelességhez, vagyis a függetlenség megteremtéséhez; kell valami, ami nem hagyja az embert, hogy az érdekelje, vajon mit mondanak a többiek. Kell valami, ami felülkerekedik a hiúságon és a feszültségen, mert az ember, aki gyönge és sebezhető, különben mindkettőre hallgatna.

Okos volt, káprázatosan intelligens. Különösen az esszéiből sugárzik ez, az *Ars poeticából*, az *Enkidu mítoszából*, *A valódi világból* meg a többiből. Már az első mondattól érezni lehet, ahogy beáramlik a hűvös havasi levegő.

És ez a havas hozzátesz az intelligenciához. *Igénye* is volt az intelligenciára, művelte és követelte. Nem volt elég neki, hogy született valamivel; végig használni akarta, nem tűrte magától, hogy elhanyagolja. Talán tudta, úgy a legkönnyebb elveszni. „Ígéretekkkel, kényszerekkel / Ölel magához a világ. /

Csak egyszer adja meg magát, / S örökre kárhozott az ember” – írta, s a verset Szilágyi Domokosnak ajánlotta. Ma már különös rezonanciája van ennek az ajánlásnak.

Mindenesetre: komolyan vette ezt a verset. Komolyan gondolta, hogy ha valaki, *bármilyen szent cél érdekében*, megalkuszik (és az ő céljánál nincsen szentebb: „kimenteni a börtönből édesapámat”), akkor vállalnia kell az erkölcsi felelősséget. Ő bevalóta ezt a tettet, noha nyilván nem bánta, nem bánhatta meg, s akkori, konjunktúralis okokból írt verseit nem vette föl válogatott verseinek gyűjteményébe.

Mórok című drámáját különféle, de legtöbbször nem esztétikai okokból sokan bírálták, sőt, támadták. Az egyik értetlenkedőnek, Robotos Imrének írta válaszában Láng Gusztáv: „...ha az egyénnek már-már több a haszna az alkukból, sőt, megalkuvásból, mint a közösségnek, melynek nevében és érdekében állítólag alkuszik, akkor már maga sem tudhatja és mondhatja biztosan, hogy »önzetlenül épült be a hatalomba« vagy önérdékből. A hatalom így korrumpálja azt, aki (meg)alkuszik vele, sőt, még azt is, aki egyáltalán együtt él törvényeivel. Mindenki, aki él, ír és közöl, cinkosává lesz az embertelenségnek, egyszerűen azzal, hogy jelenlétével tanúskodik a hatalom lehetséges és elviselhető voltáról. Szabédi László öngyilkossága ebből a felismerésből is fakadhatott; a drámában ebből fakad.”

És most jön a lényeg, kurzíválom is: „*Ez persze megint az abszolút erkölcsi norma érvényesítése, de hát mi más az irodalom feladata, mint az, hogy az abszolútum tükrét tartsa az élet folyamatos relativitása elé? Mert relatív érték is csak az, ami valamivel, akár csak hajszálnyival is, de közelebb visz az abszolútumhoz.*” Szinte megismétel-ném, mint az istentiszteleteken szokás, az utolsó sort: „Mert relatív érték is csak az, ami valamivel, akár csak hajszálnyival is, de közelebb visz az abszolútumhoz.” (Vajon a támadókat nem karistolta-e meg a gondolat, hogy még Szabédi Lászlónak is jobb ez így? Nem lett volna rosszabb, fájdalmasabb, ha ideg- vagy lélekgyöngesége kergette volna az öngyilkosságba a *Mórok* Kibédijét? Nem *magukat* védtek tulajdonképpen?)

Nem Antigonéék korát éljük, tudom. De éljük-e valaha? Nem azért tragédia-e már az eredeti is, mert mindenkori kivételnek számított? Másrészt: nem az-e a feladat, az embert próbáló és magányba vagy öngyilkosságba kergető, nem az-e a feladat, ha hiteselek akarunk maradni, hogy a lehetetlent követeljük, magunktól elsősorban?

Én azt hiszem: de igen, ez a feladat.

Camus nem lett öngyilkos; ámokfutó sofőrje balesetet okozott, abban halt meg. William Styron szerint azonban Camus nagyon is jól tudta, hogyan vezet az a sofőr. Mély depressziója vitte a halál felé; de vajon ez a depresszió nem származhatott abból is, hogy mennyire magára hagyta mindenki, Sartre-ral az élen, amikor megírta *A lázadó embert*? Megtehetette volna, hogy nem írja meg? Természetesen; gondolom, ő sem vágyott másra, mint egy békés, nyugodt, boldog életre; mi lenne biztonságosabb, mint egyetérteni? De boldog maradhatott volna, ha nem írja meg, amit látott és felismert?

Az ember nem azért gőgös, mert semmi jobb dolga nincsen; nem azért ír pamfleket és szatírákat, felkavaró esszéket és drámákat, mert imádja, ha utálják. Hanem azért, mert nem tehet mást: valamikor, ki tudja, mikor és miért, arra esküdött fel, hogy hiteles lesz. Nem arra, hogy nem alkuszik meg (ugyan ki az, hol van, aki soha semmiképpen nem alkuszik?!), hanem arra, hogy bevallja, ha megalkudott. Magának és magáért, nem a többiekért, legalábbis nem *elsősorban* értük. Mert tartsák bár naivnak vagy idealistának (barátai szelíden mosolyognak), mégiscsak ezt tartja a feladatának, az ember hátraszegett nyakú kötelességének.

Caragiale, aki folyamatosan szidta a románságot és Romániát, akinek a vígjátékait nem lehet nyugodtan végignézni, Berlinben halt meg, hatvanéves korában. 1912-ben, hatvanadik születésnapja és halála évében, visszautasította, hogy nemzeti jutalmat kaphasson. Tudta, kitől kapná, mint ahogy azt is, mennyit gyalázták, amiért azt tette, amit a dolganak érzett. Száz éve, júniusban halt meg, magányosan és hitelesen.

BORIS GROYS

A PÉNZ NYELVE

**A modern művészet,
úgy tűnik, a pénz
legmélyebb titkának
a kinyilatkoztatásává
vált...**

52

A nyelv, amelyet a társadalom mostanában önmaga leírására legszívesebben használ, a pénz nyelve. Világunk belső egységét ugyanis a pénz teremti meg – olyan szerep ez, amelyet korábban a vallás töltött be. A ma szociális, politikai és kulturális valósága első pillantásra végletesen hasadtnak, töredezettnek és plurálisnak látszik. Nincsenek többé összekötő hagyományok, nincsenek általános érvényű eszmék, nincsenek mindenkire nézve kötelező politikai tervezetek. Úgy tűnik tehát, hogy a modern ember – és még inkább a posztmodern ember – egy olyan szabadságba száműzetett, amelyet néhányan a lebegés eufóriájaként és sokan a kötődés depresszív hiányaként élnek át. De ugyanakkor csodálatos módon a mai világban minden mindennel összekapcsolódik, mivel ebben a világban mindennek van ára. A modern szabadság a nemzetközi pénzpiacban ölt testet. Miután minden örökölt kulturális identitás felbomlott, minden regionális korlátozáson túlléptünk, és minden összekötő eszméről lemondtunk, minden folyékonyá lesz, megkezdődik a szabad keringés, magunkat mind hajlékonyabbakká tesszük, és folyvást átalakulunk, határok nélkül. Vagy másképpen fogalmazva: az ember a pénzhez lesz hasonlatos. A modern lélek ideálja: hasonlítani a pénzhez az Istenhez való hasonlóság ideálját váltja fel. Az ember mindig arra vágyott, hogy közelítsen a legmagasabb rendűhöz és a leginkább általánoshoz, hogy egybeolvadjon az abszolútummal – ha csak

A szöveg eredeti megjelenési helye: Boris Groys: Topologie der Kunst. Carl Hanser Verlag, München, 2003. 255–268. A fordítást az eredetivel egybevetette Török Ervin.

szimbolikusan is. És az abszolútum, amely túl minden kulturálisan meghatározott véleményen, értékelésen és állásponton a dolgok tulajdonképeni, „objektív” helyét – a tényleges árát – meghatározza a világ egészében, az ma, úgy tűnik, a nemzetközi pénzpiac. Ennek a nemzetközi piacnak az egyes államok csak állomáshelyei, amelyek a többi állomáshellyel versenyeznek a befektetésekért. A modern államnak is megvan tehát ma a maga ára – és ezáltal az egyetemességet és legitimitást nyújtó régi szerepét végérvényesen elveszítette.

Ami a legfontosabb mindebben: a nemzetközi pénzpiac útjai kiismerhetetlennek tűnnek – ahogyan korábban Isten útjai kifürkészhetetlenek voltak. Beszélünk ugyan a piacról, de nem látjuk. A piac mindent összekapcsol, de éppen ezért minden konkrét rátekintés elől elzárkózik. Közismert, hogy szükség van egyfajta érzékre, egy különös megérzésre, bizonyos érzékenységre a pénzhez, amelyet nem lehet lefordítani a hétköznapi értelemben vett nyelvre. Ezért vált a pénz nyelve kultúránk legmagasabb szintű, végső nyelvévé. Ennek a kultúrának az ideálja ugyanis már nem saját régi hagyományainak megőrzése, sem pedig azok forradalmi eltörlése, sokkal inkább a dekonstrukciójuk a – lehetőségek szintjén végtelen – variáció és kombináció formájában. Mármost a tőke elemzését már Marx is a tőke esztétikai dimenziójának elemzésével indította. Amennyiben ugyanis a piac végtelenül különböző, végtelenül heterogén tárgyakhoz ugyanazt az árat rendeli hozzá, a tőke aláássa esztétikai és ideológiai rendszereinket és hierarchiáinkat. És ténylegesen: mi az, ami összeköti Leonardo egy festményét, egy nyersolajszállítmányt, egy politikai párt propagandakampányát és a károkat, amelyeket a földrengés okoz egy városban? Egyrészt semmi, jóllehet másrészt könnyen el lehet képzelni, hogy e különféle dolgoknak ugyanaz az ára. Így a pénz minden művészi képzelet elérhetetlen határának bizonyul – sokkal szürreálisabb, mint bármely szürrealizmus, sokkal absztraktabb, mint bármely absztrakt művészet.

Ki lehet tehát jelenteni, hogy a kor, amelyben élünk, semmi esetre sem az ateizmus kora, az utópiák utáni kor, ahogy gyakorta állítják. Sokkal inkább arról van szó, hogy a pénz és a piac új vallásának korában élünk, amely a régi vallásokat mindenképp az előtt váltotta le, mert az egyetemességnek még szélsőségesebb igényével lépett fel. Mármost a következőkben néhány, ha nem is egészen ateista, de legalábbis agnosztikus megjegyzést fűzök ehhez az új valláshoz. Tudniillik a piac egységteremtő szerepét szeretném megkérdőjelezni, amely ennek a vallásnak a központi hiteltét képviseli. Tényleg egységes a piac? Ki lehet-e valóban jelenteni, hogy a mai világban minden töredezett – csak a piac nem? A kérdésselvetés során az úgynevezett „művészeti piacot” használom kiindulópontként, és azt a kérdést teszem fel: a művészeti piac az általános, az egyetemes, az egységes piac része-e – vagy talán mégsem?

Persze az első szó, ami az ember eszébe jut, amikor ma a kultúrára gondol, az a „finanszírozás”. Így az a benyomás támad, hogy korunkban a kultúra véglegesen a piac része és funkciója lett. És még ha a piac kulturális mindenhatósága ellen tiltakoznak is, ez a tiltakozás ugyancsak a pénzpolitika szókincsét használva fogalmazódik meg – nagyobb állami támogatást követel a kultúrának. Mármost a pénzkód eme túlerejének megvannak a maga előnyei is. A műalkotás pénzbeli értékének meghatározása korunk műélvezőjének valójában arra ad lehetőséget, hogy esztétikai ítéletét számszerűsítse, differenciálja és pontosítsa. Ha nem állna rendelkezésre a pénzkód, az esztétikai ítélet csak egy kevésbé izgalmas választás formájában jelenhetne meg, döntésként a pusztán „igen” és „nem”, a „jó” és „rossz”, a „tetszik” és „nem tetszik” között. Ezen a két lehetőségen túl nem jutna tér a saját esztétikai érzék(elés) árnyalt felbecsülésére. Egy műalkotás árának megnevezése arra nyújt esélyt, hogy az adott műalkotásról sokkal pontosabban és kifinomultabban ítélhessünk. Példának okáért azt lehet mondani egy műalkotás kapcsán: „igen” 2000 euróért, de „nem” 2500

euróért. Egy ilyen ítélet még csak azt sem jelenti, hogy aki ilyen ítéletet hoz, ha alkalma nyílna rá, a szóban forgó műalkotást a megnevezett összegért ténylegesen megvásárolná. Egy ilyen kijelentés sokkal inkább azt jelenti, hogy aki ítéletet mond, az láthatatlan, számszerű értékhatárt jelöl meg az igen és a nem között – olyan határt, amelynek átlépésekor a minőségi ítélet az ellentétébe vált át.

Ez a határkijelölés egyrészt viszonylag pontos, másrészt viszont nagyon is rejtélyes: honnan tudja a műalkotás nézője egyáltalán, mekkora távolság választja el az igent a nemtől – és hogy lehet ezt a távolságot számszerűsíteni?

Éppen ezen a ponton kerül játékba a pénz egyetemes dimenziója, pénzérzékünk vallási, utópisztikus mivolta. Ugyanis egy műalkotás esetében, amely rendszerint egyetlen egyedi példányban létezik, a kínálatnak és a keresletnek nincsenek „objektív” törvényszerűségei. Az árat igazoló minden szokásos megfontolás, amely a művész nevére, ismertségére stb. hivatkozik, tudvalevőleg a végén nagyon is problematikusnak bizonyul. Sokkal inkább a szám, amely azt az összeget nevezi meg, amennyit a néző „kész lenne a műalkotásért kifizetni”, fejezi ki a benső, tisztán szubjektív esztétikai érzékelést, amely egyúttal belső, szubjektív pénzérzék is. A művészet mindenekelőtt egyedülálló radikalitással nyilvánítja ki a pénz szubjektív, lelki dimenzióját, a szám és az érzés belső, rejtélyes összefüggését, amelyet az „objektív” módon működő gazdaságban gyakran figyelmen kívül hagynak, és amely a mindennapokban csak közvetett módon, a kedveskedő megszólításokban mutatkozik meg, amilyen a „drágám!”, vagy a „kincsem!”, amikor is rögtön vissza kell kérdezni: drága – de milyen drága? Kincs – de mekkora? Ezek a szám pontos összegére vonatkozó kérdések, amelyek benne foglaltatnak a vonzalom érzésében, többnyire háttérbe szorulnak és kimondatlanok maradnak az úgynevezett személyközi viszonyokban. Nem úgy a művészetben: végül is sohasem tudhatjuk, hogy ez a bizonyos műalkotás pontosan 2000 eurót érhet-e. De az ember érzi. Ez, ahogy már kitértünk rá, egy furcsa, rejtélyes érzés – a minden dologban benne rejlő pénz jelenlétének belső érzete. Ezt az érzést úgy fejlesztjük ki, hogy önkéntelenül újra és újra megkérdezzük magunktól: hogyan érzem magam olyan tárgyak jelenlétében, amelyek ennyibe vagy ennyibe kerülnek? Hasonlóképpen tesszük fel a kérdést magunknak és gyakran másoknak is, amikor például belépünk egy idegen házba: mit gondolsz, mennyit ér ez a ház? Ez a kérdés biztosan nem arra irányul, hogy megtudjuk, mennyire tehető a ház tulajdonosa, vagy hogyan alakulnak az ingatlanárak az érintett környéken. Sokkal inkább arról van szó, hogy úgy érezzük magunkat ebben a házban, mint egy házban, amelyik, mondjuk, egymilliót ér (mindegy, milyen pénznemben). És az ember tudni akarja, hogy az érzés nem csalja-e meg.

Az érzés, hogy egy bizonyos pénzösszeg jelenlétében vagyunk, civilizációnkban bárhol elfoghat bennünket – éttermekben, múzeumokban, divatüzletekben, de még a természetben is, mert a természetnek manapság felment az ára. Innen tekintve ez az érzés az összes érzésünk közül a legbensőbb. A műalkotás árának megnevezése éppen ezért semmi esetre sem jelenti azt, hogy szakítunk az esztétikai érzésekkel és élményekkel, és áttérünk a kemény üzletre. Sokkal inkább azt kérdezzük magunktól legbelül, amikor egy képet nézünk: hogyan érzem magam ennek a képnek a jelenlétében? Eközben bizonyára más képekre is emlékezünk, és arra is, milyen érzéseket váltottak ki legbelül – és hogy közben mennyibe kerültek. De emlékezünk házakra is, ahol vendégségben jártunk, utazásokra, amelyekre vállalkoztunk, éttermekre, ahol ebédeltünk – és emlékezünk az érzésekre, amelyek közben elfogtak bennünket, és a mindezekért kifizetett árakra is. Egy egész élet tapasztalata összegződik tehát ebben a becslésben: ez a kép 2000 eurót ér. És ez azt jelenti: ennek a képnek a jelenlétében úgy érzi az ember magát, mint ahogy 2000 euró közelében érzi, ami egy centtel se több, se kevesebb.

Egy művész barátom mondta azt egyszer, hogy a kritikusok soha egyetlen műalkotást se érthetnek meg, mert a műalkotást igazán megérteni azt jelenti, hogy ezt a műalkotást megvesszük, és semmiképpen sem azt, hogy pusztán írunk róla. Annak az árnak a megnevezése, amelyet készek vagyunk saját zsebből egy adott műalkotásért kifizetni, az egyetlen hermeneutika, amely megfelel a művészetnek. Ez, nem kétséges, nagyon is éles elméjű megjegyzés. Végső soron azonban egy olyan jelenség fenntartás nélküli igenlését feltételezi, amelyet Marx mint árufetiszizmust jellemezett, és a kapitalizmus pszichológiája alapvonásának tartott. A kapitalizmusban, mondja Marx, az egyes dolgok értékét a dolog saját, belső minőségének tartják, míg a munkát, amelyet ennek a dolognak az előállításába befektettek, vagy a gazdaság általános törvényeit, amelyek az egyes dolgoknak adott értéket tulajdonítanak, figyelmen kívül hagyják. Marx számára az érzés, amely egy pénzben kifejezett érték jelenlétében elfog bennünket, egyszerre szükségszerű és csalóka. A társadalomkritikus szerepe, és – ha úgy tetszik – a műkritikusé is, eszerint éppen abban áll, hogy a munka minőségére rákérdezzen, a munkáéra, amelyet egy adott műbe befektettek, és ezáltal ez a mű a nézőben azt az érzést kelti fel, hogy egy pénzben kifejezett érték jelenlétében van. Mármost a modern művészet fejlődése látszólag lehetetlenné tett egy ilyen kritikus kérdésselvetést, mivel ez a fejlődés nyilvánvalóan egy paradox szabályt követ: minél kevesebb munkát fektettek be egy műalkotásba, annál többbe kerül.

A modern művészeti piac valóban paradox vagy mondjuk így, keresztényi lett: úgy érti magát mint a dolgok belső, rejtett, a közvetlen érzékeléstől elzárt értékének kinyilatkoztatása. A hívő keresztény ugyanis mindenekelőtt olyan dolgokban érzi meg az isteni jelenléte, amelyek közvetlenül nem mutatkoznak pompásnak, drágának vagy divatosnak. Sokkal inkább a szegény, a szerény, a beteg és a rút kelti fel bennük azt az érzést, hogy Isten jelenlétében vannak. A keresztények szerint Istennek a szegények és rútak is drágák. És ez az eszme a nézőt arra kényszeríti, hogy az isteni mindenhatóságot pont a szegénység megfigyelése közben érezze a legegységelműbben. Ennek megfelelően a szegénység, a szenvedés és a rettenetes halál ereklényei a kereszténységben különösen nagyra értékelték.

Semmi sem mutatja világosabban azt az istenihez hasonló mindenhatóságot, amelyet a mai civilizációnk a pénznek kölcsönöz, mint az a mélységesen paradox, keresztényivé vált érzék, amellyel a mai műélvező a pénz jelenlétét megállapítja. Éppen azok a képek, amelyek kevés jelét mutatják a világi sikernek, a díszes pompának, a „külső” gazdagságnak, bírnak a klasszikus avantgárd kezdete óta a legnagyobb eséllyel, hogy megállapítsák róluk: az igazán nagy pénz bennük testesül meg. A pénz közvetlen érzékelésének hiányát itt paradox módon a pénz rejtett jelenlétének csalhatatlan jeleként értelmezik. Ahogy a középkori szerzetes a hideg cella csupasz padlóján ülve mondhatta: itt is itt van – és ez azt jelenti, hogy mindenekelőtt itt van – az Isten, úgy mondhatja valaki egy olyan kép előtt állva, amelyben az értékes művészi tradíciónak nyomát sem találni, hogy ez is pénzbe kerül, és éppen ezért biztosan sokat is ér. A pénz itt belső erővé válik, amely mindenekelőtt a legkisebben, a legtriviálisabban, a legjelentéktelenebben mutatkozik meg.

A pénz ezen új, kvázikeresztény misztikája nélkül a modernség művészete elképzelhetetlen, mivel e művészet nem tud és nem is akar vizuálisan megmutatkozni. A modern művészet, úgy tűnik, a pénz legmélyebb titkának a kinyilatkoztatásává vált: a dolgok valódi árát a külsőt szemlélve sohasem lehet felismerni – a pénz titok, amely elrejtőzik. A modern művész a pénz szentje vagy, másképpen, egy misztikus tőzsdeüzér, aki úgy akarja a dolgok rejtett értékét felmutatni, hogy azokat olyan sajátos, számukra létrehozott terekbe szállítja át, amelyekben az isteni mindenhatóság epifániája vagy ami ugyanaz, a nagy pénz megtörténik.

A műalkotás ára itt olyan ígéret lesz, amely csak a lezárhatatlan jövőben teljesülhet be, de a jelen ezért semmilyen garanciát nem vállal. Vagy sokkal inkább az ilyen garanciák teljes hiánya kecsegtet a jövőbeli ár kinyilatkoztatásával. Ismerjük ezt: ha egy művész itt és most kereskedelmi sikert ér el, automatikusan azt feltételezzük, hogy e művek a jövőben elveszítik az értéküket és ezzel együtt az árukat is. Csak az itt és most értéktelennek számító művészet ígér jövőbeli értékelkedést. Ezzel ugyanakkor láthatóvá válik a modern pénzvallás igaz karaktere. Mint minden igazi vallás, ez is apokaliptikus. És fő megjelenési formája a próféta, aki a jövőbeli árat képes megsejteni. Ha azonban egy vallás apokaliptikussá és profetikussá válik, szektákra, iskolákra, ezoterikus közösségekre és gyűlölködő felekezetekre esik szét. A pénz nyelve osztódni kezd, differenciálódni, ellentmondásba kerül önmagával.

A finanszírozás nyelve mindenekelőtt azért vált mára a kultúra egyetemes nyelvévé, mert ezenközben egészen széttagolt és differenciált lett, annak ellenére, hogy emellett még mindig képes az egység illúzióját felkelteni. Ezen a nyelven ma fáradtság nélkül és pontosan kifejezhető mindaz, amit korábban csak homályosan fejezett ki a spiritualitás és az utópia nyelve. Ma ugyanis minden művészi szándék megfelel a finanszírozás egy egyedi módjának. Az esztétikai döntések finanszírozási döntésekkel lettek csaknem azonosak.

Ha egy művész a médiák által terjesztett kereskedelmi tömegkultúra világában törekszik gazdasági sikerre, akkor ezzel szükségszerűen meghatározott tartalmak és egy adott esztétikai forma mellett is dönt – és megfordítva. Ha a tartalom „provokatívabb” és a forma „nehezebb”, akkor a művésznek a kezdetektől kisebb, szűkebb és, ha úgy tetszik, elit közönséggel kell számolnia, amely hajlandó ilyen körülmények között a „nehéz” művészetért az illő árat megfizetni. Amikor tehát a „művészeti piacról” mint olyanról beszélünk, nem szabad figyelmen kívül hagyni ennek a piacnak a mérhetetlen sokféleségét. A komsz filmek, a televízióadások, a popzene, a reklám és más egyéb művészeti formák, mint például az irodalom, amelyek a széles publikumot szólítják meg, olyan körülmények között működnek, amelyek leginkább az általános áruforgalomra hasonlítanak. A legnagyobb gazdasági sikert az ilyen szerzők és művek közül azok érik el, akik a legnagyobb lehetséges közönség számára bizonyulnak vonzóknak. Az egyedi pénzügyi hozzájárulás, amelyet ezen művek egyes fogyasztói kifizetnek, csekély. Ezért döntő e művészetek finanszírozhatóságának szempontjából a példányszám nagysága. Ezek a művészetek ennek értelmében tartalmilag és formájukban egyaránt az áruszerűség felé tendálnak. Olyan témák felé fordulnak, amelyek „érdeklék az embereket”, és emellett olyan esztétikai eljárásokat használnak, amelyek „tetszenek az embereknek”. Szó sincs persze arról, hogy ez könnyű feladat volna, mert a cseppfolyóssá vált és szétforgácsolódott mai társadalmunkban megállapítani azt, hogy az embereket mi érdekli, egyáltalán nem olyan egyszerű. A tömegkultúra csak kevés terméke bizonyul esztétikai és gazdasági szempontból hatékonynak – de a hatásos művek sokszor jobban eltalálják a közhangulatot, mint bármilyen statisztikai vizsgálat. Az az esztétikai kritika, amelyik a tömegkultúra keretei között forgalomban lévő műalkotásokat akarja megítélni, anélkül hogy a gazdasági sikert figyelembe venné, nem alkalmas saját tárgyának megragadására. A gazdasági eredmény ebben az esetben az esztétikai sikerültség legjobb bizonyítéka, mert ez az eredmény tanúsítja a pontosságot, ahogyan az adott közhelyeket megállapítják és megisméltik – és a közhelyek ilyen felkutatása és pontos ismétlése nyújtja azokat a szempontokat, amelyek alapján a tömegkultúrában a műveket esztétikailag meg kellene ítélni.

Számos más művészet azonban a gazdasági siker egészen más kritériumainak van alávetve, még akkor is, ha itt is piaci sikerről van szó. A festményeket és a szobrokat – vagy újabban a ready-made-eket és a fotókat is – nem nagy példányszámban

adják el, hanem egyedi példányként vagy nagyon kevés példányban. Ebben az esetben nem a terjesztés számít, hanem éppen ellenkezőleg, a ritkaság. Tartalmilag és formailag minél egyedibbek és exkluzívabbak ezek a művek, annál nagyobb sikert arathatnak a gyűjtők, kurátorok és kritikusok szűk körében, és ráadásul annál magasabb árat érhetnek el. Az ilyen egyedi művészi alkotások esetében nem az az értékmérő, hogy a mű mennyire elterjedt a nyitott piacon, hanem, ellenkezőleg, a tartalmi zárttság, a hozzáférhetetlenség, az alkalmatlanság, a „nehézség”. Éppen a széles publikum számára hozzáférhető nyitott piacon való sikertelenség vezet ebben az esetben az elismeréshez és nagybecsüléshez a beavatottak zárt piacán. Ha egy műalkotás ezzel szemben a nyitott piacon túl jól érvényesül, csökken az ára a műértők piacán. Az egyik piacon elért siker sikertelenséghez vezet a másik piacon – és fordítva. És ez éppen azt jelenti, hogy olyasvalami, mint egységes piac, egyáltalán nincs. Aki „a” piacról beszél – és különösen „a” művészeti piacról, az egy ideologikus illúzió rabja. A piacaink éppen olyan széttagoltak, mint összességében a társadalmunk. Ennek megfelelően a piaci sikernek sincsenek általános ismérvei, hanem csak olyan ismérvek, amelyek világosan meghatározott részpiacokra érvényesek, és amelyek a közvetlen érvényességi területükön kívül értelmüket veszítik. Ezek a részleges gazdasági ismérvek, amint már kitértünk rá, a megfelelő esztétikai – és politikai – ismérvekkel alapjában véve azonosak. Az esztétikai és a gazdasági közötti ellentét tehát mindenestül véve fiktív: csak akkor áll elő, ha a különböző piacokat összekeverik egymással, és elkezdik a műveket, amelyek az egyik piacon forognak, olyan ismérvek alapján megítélni, amelyek egy másik piacra érvényesek.

Így „magas művészetről” alapjában véve csak azon művészetek vonatkozásában beszélhetünk, amelyek egyedi alkotásokat állítanak elő, és ezáltal nemcsak esztétikailag, de gazdaságilag is elzárkóznak a széles közönségtől. Ennélfogva az esztétikai eredetiség utáni kutatás mindenekelőtt ezekre a kiadástól és példányszámtól független művészetekre korlátozódik, amelyek ezért azt is radikálisan és megszakítás nélkül képviselik, amit esztétikai modernségnek szoktunk nevezni. A képzőművészek ugyanis napjaink civilizációjában még akkor is képesek többé-kevésbé a túlélésre, ha a művészetük csak keveseknek tetszik – csupán néhány kurátornak, galériásnak és kritikusnak. Az, hogy a képzőművészet kevesek ízlését kell hogy irányadónak tartsa, olyan esztétikai dinamikát kölcsönöz neki, amelyről csak álmodhatnak az olyan művészetek, amelyeknek a gazdasági sikere sokak helyeslésétől függ. Az esztétikailag „nehéz” formák és eljárások végső soron sem az irodalomban, sem pedig a filmben nem tudtak megszilárdulni. A széles közönség a nehéz művekben nem ismerhette magát. Olvasóiknak és nézőiknek a köre lényegében az egyetemi oktatókra és diákokra korlátozódott, akiknek az a feladata, hogy ritkaságokat vizsgáljanak és kommentáljanak.

Ennek megfelelően a huszadik századi avantgárdból kinövő jelenkori művészet egyre inkább annak a gyanújába keveredik, hogy antidemokratikus, elitista vagy akár: konspiratív, mivel kivonja magát az egységes piac történései alól, és egy saját, eretnek, szektás piacot épít fel. Olyan szerzők, mint Bourdieu vagy Baudrillard, a jelenkori posztavantgárd művészetet mint gazdasági stratégiát utasítják el, amely egy álelit ízlést szolgál ki, és ezért kikerüli a demokratikus igazolást. Ez a polémia ráadásul elsősorban még csak nem is a „gazdagok” ellen irányul a „szegények” nevében, mint ahogy első pillanatra tűnhet. Az elitista beállítódást nagyon is gyorsan azonosítják a gazdagsággal. Mármost éppen elég olyan példát ismerünk a modern művészet történetéből, amely azt mutatja, hogy azok a kevesek, akik a haladó művészetet támogatják, nem feltétlenül a leggazdagabbak közül kerülnek ki. Egy művész gazdaságilag akkor is képes lehet a túlélésre – még ha esetleg a létminimum határán is –, ha a nem különösebben pénzes barátok és jóakarók köre támogatja csak anyagilag.

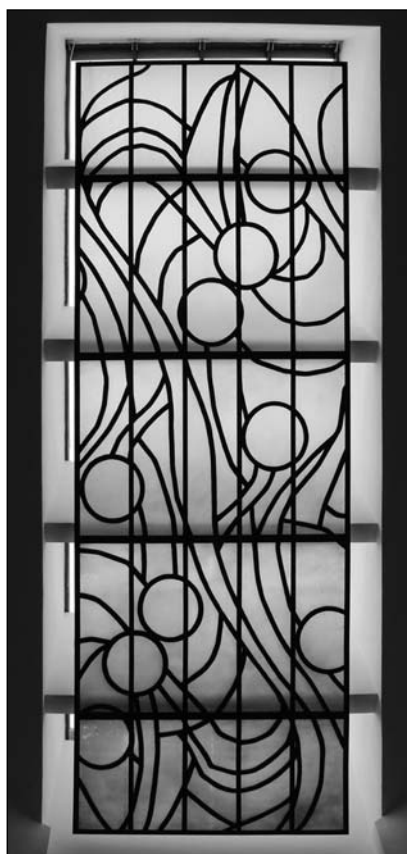
A posztavantgárd művészet elitista jellegét támadó polémia elsődlegesen nem a gazdagok ellen irányul, hanem a zárt piacok létrejötté mint olyan ellen, amelyek az egységes, nyitott tömegpiacokról leválnak. Az ember bizalmatlan az ilyen elszigetelt, zárt kisebbségi piacokkal szemben, jóllehet ugyanakkor nem lehet megmondani, miért is volna a nyitott tömegpiac jobb – vagy megfordítva: rosszabb – egy kisebbségi piacnál. A kisebbségi piacok ilyen elutasítása valójában nem magyarázható tisztán gazdasági megfontolásokkal: a gazdasági ésszerűség keretei között nem lehet különbség „igazi”, vagyis a nyitott piac által igazolt, és „hamis”, elitista piaci siker között. A kisebbségi piacok elutasítása tehát tisztán ideologikus természetű. A zárt, töredezt piacokat itt a nyitott, egységes piacok nevében bírálják, ahogy korábban a zárt, protestáns megújulási mozgalmakat az egységes, nyitott, egyetemes katolikus egyház nevében kritizálták. Míg időközben a társadalmunk hozzászólt ahhoz, hogy elfogadja az örökölt, „természetes” kisebbségeket, mint amilyenek például az etnikai kisebbségek, addig a „mesterséges” kisebbségeket, amelyek exkluzív esztétikai preferenciákra épülnek, szinte ösztönösen még mindig elutasítja. Éppen ezért az ilyen exkluzív piacokon elért sikert is morális-ideológiai alapon vetik el mint „hóbortot”.

A jelenkori nyilvánosság egy behatárolt, de nagyon is erélyes frakciója a nyitott, terjeszkedő, globalizálódó, mindent átfogó piacokra is átvitte utópisztikus, totalizáló reményeit, amelyeket korábban a katolicizmusba és a szocializmusba fektetett. Csupán az egységes piac ilyen vallási-ideologikus dicsőítése, mely szerint ez a piac minden „embert” összeköt, és minden mindennel kapcsolatba kerül a totális „kommunikáció” révén, magyarázza azt, hogy egyes szerzők miért reagálnak túlérzékenységgel a piacok – mindenekelőtt a művészeti piac – nyilvánvaló széttagoltságára. Az esztétikai, ideológiai és gazdasági stratégiák belső egysége válik itt végérvényesen kézzelfoghatóvá. Ma már nem arról az ellentétről van szó, mint régen, amely a szabad kereskedelmet a nem kommercialissal, a piacit a nem piacival, az árut (die Ware) az igaz valósággal (das Wahre) állította szembe, hanem világosan megkülönböztethető és gyakran ellentétes piaci stratégiákról a plurális, töredezt piacok körülményei között – a pénz agnoszticizmusáról és a piacok relativizmusáról. Amikor a művész és a kritikus ma egy adott esztétikai választás mellett dönt, ezzel együtt piacot is választ, amelyen ennek az esztétikai döntésnek gazdaságilag esélye lehet. Éppen ezért formálódnak a mai esztétikai-gazdasági eszmecserék olyan átláthatatlanul, és ezért kell őket olyan gondosan elemezni, hogy egyáltalán érthetővé váljanak. Amikor némelyikük a nyitott piac mellett száll síkra, amelyen a művészetnek állítólag autonóm módon helyt kell állnia, pusztán azért érvel így, mert a kezdetektől fogva gyanítja, hogy ezen a nyitott piacon milyen művészeti formák maradhatnak életben – és titokban éppen az ilyen művészeti formákkal rokonszenvez. Ugyanez áll persze azokra is, akik az exkluzív piacok védelmében lépnek fel, mivel nekik is megvannak az esztétikai preferenciáik, amelyeknek gazdasági esélyt akarnak adni.

De nem csak arról van szó, hogy a kulturális piacok időközben differenciálódtak és töredeztettek lettek. Új formákat is ölthetnek, és újra ki is találhatják őket. Végző soron a piac a legteljesebb mértékben mesterséges képződmény, amelynek stabilitása és működőképessége számos nyílt és számos rejtett hagyomány, szabály, rítus és szokás függvénye. És mindenekelőtt a kereslettől függ a piac működése. Csakhogy az úgynevezett „természetes” emberi szükségletek fölöttébb behatároltak – és nagyon könnyen kielégíthetőek. Egy fejlett gazdaság csak akkor képes a további fejlődésre, ha túllép az ember természetes szükségletein, amikor a fogyasztó saját természetes szükségleteit következetesen művi, szabadon kitalált vágyakkal helyettesíti, amikor a színleg szükségtelenre, a fölöslegesre, a luxusra törekszik – a kultúra és nem pusztán a természet által meghatározottra.

Egy amerikai ismerősömtől, aki a hatvannyolcas mozgalom tevékeny résztvevője volt, egyszer azt kérdeztem, véleménye szerint mi az, ami ezekből a dicső évekből megmaradt. Meglepő választ adott: a hatvannyolcas mozgalom legfőképp új piacokat talált fel – a rockzenét, az ökológiai élelmiszereket és még sok másét. Ezek a piacok a mai napig sértetlenül megmaradtak – és sok embernek szereztek munkát, biztosítottak megélhetést. El kell ismernem, a történések ilyen értelmezése számomra sokkal inkább megvilágító erejű, mint a szokásos fecsegés arról, hogy az akkori utópiákat bekebelezte „az” egységes piac. Nagy kár, hogy a politikai és esztétikai forradalmak történetét mint piacok kitalálásának történetét még nem írták meg, hiszen ez a hiány, ez a hiányzó történet is hozzájárul ahhoz, hogy töretlen a hit az egységes piac önálló, mindent átfogó, kijátszhatatlan realitásában. Valójában a piac, a pénz nem csupán a legújabb azon nyelvek között, amelyeken az abszolútum hozzánk szól, hanem olyan nyelv, amelyen mi is ki tudjuk magunkat fejezni – és ezt méghozzá anélkül tesszük, hogy ennek kielégítően a tudatában volnánk.

Fordította Palkó Gábor

VASZILIJ BOGDANOV

Akakij Akakijevics cselszövései

Ha megjő Léna? Nem tudom, mikor jön.
Magam vagyok ezen a kora őszön
a kerti házban, és persze a rigók,
verebek, szarkák, sarokban a pók,
Akakij Akakijevics. Legyeket
les, és néha – van szeme? – rám mered.
S künn koppanva hullanak császárkörték.
A sorsunkat már valakik bemérték?
Egy fél üveg bor kitarthat-e estig?
Kék-e az ég, vagy valakik kifestik?
S közben közöttünk láthatatlanul
munkálkodnak, de semmi nem javul.
Ha megjön Léna, akkor elmesélem
Akakij ügyeit, hisz végignézttem,
hogyan hálózott be egy döglegyet,
mily cselekkal, hogyan mesterkedett.
Rémálmomban már engem is elkapott,
kicsi lettem, és becsalogatott
hálójába. Ott vergődött szívem,
lúktetett védtelenül, vörösen.
És én *szívtelen* kapálóztam egyre,
nehogy a mérgét mégis kieressze?
Felriadtam. Ó, mintha tudta volna,
túl messze ment, és betelik a sorsa,
egy repedésbe menekült sietve,
én ott álltam, seprűvel fenyegetve.
Hálóját könyörtelen lesepertem,
míg ő meglapult a repedésben.
Megint megláttam pulzáló szívem,
hálójában vergődött védtelen.
Tűkkel szurkáltam, de nem értem el,
és rám zuhant az est, félelmeivel,
hogy elalszom, és megint rabul ejt,
Akakij makacs, semmit nem felejt.
Káromkodva forraltam tál vizet,
és leöntöttem mind a réseket,
de már nem volt ott. Ki tudja, hol bujkált?
A ház körül kerengve vártam Lénát.
De ma sem jött meg. Rám zuhant az este.
Seprűvel álltam, Akakijra lesve,

de tízkor persze elvették a villanyt.
 A sötétségben – van szeme! – megvillant.
 És tudtam, mindenképpen elveszek!
 Becserkészett a sunyi örület,
 sűrű, hálószővésű depresszió.
 Künn esni kezdett. Háborgott a tó.
 Fények villantak. Mégis megjött Léna.
 „Mennyit ihattál?” És kikotorta
 a résből Akakij torz maradékát.
 És körös-körül lobogtak a gyertyák.
 „Hisz nem vagy részeg!” – nézett rám döbbenten.
 A körték mélán koppantak a kertben.
 Dobolt az eső a ház tetején,
 és visszatért a csalfa, vak remény,
 hogy talán mégse vészett el még minden.
 Néztük egymást a hazug gyertyafényben.
 És én tovább harcoltam Akakijjal,
 a halálból is rám meredő pókkal.

Ez a groteszk vallomás is a hatvanas évek elején keletkezhetett, akkoriban nagyapa szinte az egész évet a nyaralóban töltötte, amelyet rendbe hozattak, és csináltattak egy kandallót is. Ott, szeretett kertjében írt tavasztól ősziig, a diófa alatti kőasztalnál vagy a teraszon vagy a nyaralóban, a keletre néző szobában. A pókkal történt sajátos élménye is jelzi, hogy nehezen bírta az egyedüllétet. Idegileg is ki lehetett merülve, s Léna nagymama szerint ivott is, ami nem tett jót zaklatott lelkiállapotának, és sokat fantáziált. Ide még annyit el kell mondani, hogy Akakij Akakijevics, a pók, tíz év elmúltával is feltűnik majd félelmetes kísértőként a verseiben, tehát nem felejtette el... Ideggyógyászhoz is fordult, de a fiatal orvosnő, amikor elbeszélgetett vele, és kifaggatta életéről, azt ajánlotta, hogy éppen elég egyéb oka lehetne a félelemre és a rettegésre, de ha már a pók jön elő állandóan, igyekezzen legyőzni viszolygását a pókoktól, a pók-fóbiáját, s olvassa újra Alekszej Tolsztoj Aelita című regényét, ahol szó van a fenyegető és félelmetes Mars-beli pókbolyokról, hiszen csak így gyűrheti le a viszolygást és hallucinatorikus fantáziálásait... – Tatjana Bogdanova

A revizor

Egy visszatérő álom nyűgöz le és megőrjít.
 Hosszú, sötét köpönyeg lebeg rajtam a szélben,
 amint előredőlve, egy sáros utcán megyek,
 hallom, amint zárulnak a kapuk és az ajtók,
 s a függönyök libegnek, a puzmogás megőrjít.
 „A revizor!” – suttogják hátam mögött valakik,
 de mire megfordulok, eltűnnek már az árnyak.
 Tágas térre érek ki, hirtelen népesül be,
 szikár, nyársat nyelt urak, kövér és kancsal hordók,
 dámák hosszú ruhában, kardcsörtető főtisztek.
 „A revizor!” – mondják, s én hiába forgolódom,
 mert nem látom sehol sem a rettegett ellenőrt.

„Hol a revizor?” – kérdem, mire a főkormányzó, alacsony, kopasz férfi, tisztelettel hajol meg, mellkasán összecsendül számos kitüntetése.
„De hát ön az, tisztelt úr! – mondja szemembe nézve. – Mióta Önre várunk. A megértését kérjük, amiért készületlen ért mégis érkezése!...”
Mintha színpadon lennék, csupa sunyi tekintet, rajongó, lelkes hölgyek. Itt a rendőrfelügyelő is, az adóvégrehajtók. Két tábornokot látok díszes egyenruhában. A hivatalnoki kar alázatosan hajlong, kopott könyökvédők villognak ellenfényben. A kormányzó karon fog. A helyzet bonyolódik. De hát ez mégsem színház, nézek körül zavartan. „A revizor! – suttoják. – Akit régóta várunk, reméljük, elnéző lesz, nem büntet meg bennünket!” Mire egy alamuszi írnok elvigyorodik. „Hiába povedáltok. Revizor! Atlát rajtunk, akár ablaküvegen. Hiába hazudoztok, tudja, hogy loptunk, csaltunk, s lesújt ránk, meglátjátok, a törvény szigorával!” Egyszerre térdre esnek, könnyezve könyörögnek, és én nem értek semmit. Felriadok. Hideg ráz. Hol jártam én álmomban? S miért voltam revizor?! De hát az nem volt színház, noha Gogol megírta. És éjjel ismétlődik. Halott orosz városban állok a piactéren, a kezem csókolgatják, zsebembe bankót dugnak, csörgő aranytallérok gurulnak szét a sárban. S még mindig nem tudom, hogy mit is kívánnak tőlem. Mért is vagyok revizor? Mit kéne leleplezzek? Ködbe fül újra minden.

A vers szintén a hatvanas évek elején íródott. Gogol Revizora mindég is megejtette nagyapámat. A groteszk látomás megjelentetésével sem kísérletezett, ahogyan Léna nagymama elmesélte, amikor felolvasta neki, vigyorogva kérdezte meg: „...na vajon ehhez mit szólnának a nagy szovjet szerkesztők? Mit gondolsz, tetszene nekik?” „Na mondjad – kérdezte tőlem nagymama –, mit mondhattam volna, próbálja meg? Nem volt értelme... Ez a vers is annyira elütött a szovjet költészetben akkoriban uralgó verstípustól, hogy kísérletezni is felesleges volt. Kéziratban maradt. – Tatjana Bogdanova

TÓTH KINGA

érzékeny tárgyak

amikor leváltották az
elnököt mi költöztettük ki
a villájából, abba halt bele
a Cipó mert nem kapott
semmit nem volt hangja
egy trabantot kapott csak
az is szétesett hátha van valami
csatornája New Yorkból nem
megoldott a transzfer még
nem tudunk ott nem tudjuk
megítélni úgy gondoljuk
ezek érzékeny tárgyak

édeskével

1. édeskét kaphatok? mindig ellopják
azért nincs kinn

2. ez magunk közt maradjon azért
kell szövetkezni, lobbizni lobbizni
kell az info későn jött nem vette fel
most sem vette fel a magyaron
elérem mindig pedig lehet
hogyan Szíriában van most
egy presszót

3. kaptam bérkiegészítést is egy
presszókávét kérek szépen akkor
te kapsz emelést azt mondták
ne viccelj van gyereked is
ha valaki nagyon belebújik
a szekrénybe nemigen hallja
mi történik

4. csokolom egy sima presszó
310 kereken 3310 pillanat
320? nem 310 kicsit nem
nagyot hallok ne haragudjon
ez legalább nem olyan steril
itt emberek vannak

járványidő

csoportosan használt székek
nincs vevő polcon a Torokőr-cukor
délig újabb harminc százalék
mégis meztelen kézzel fogdosnak
meglehetősen meggondolatlan
társadalmi lépések jól van ha
összehúzzák magukat közösen

cipzár. szemfelszedés. műszövé

nem is egyforma az összes cipzár,
mégis azt mondom, hetven centis,
de csinálom, amíg megy, csak olyan csönd
van Feri bácsi pedig látja azért
kell a rőfös a fiataloknak is
bocsánat, szétnyílt a kislányomnak,
ez is a gyerekemé, jól bírják,
de mindig ugyanott szakad el
a törzsvevő szerint csak *azért*
jön be eddig se vett semmit
csak az Eurocenterben
báméskodni nem lehet itt nehéz
kiszűrni őket
na de Feri bácsi ötezer
forintért nem érdemes átöltözni?
hát itt szemben a turkáló
angliás tudja márkás az jó az
azt tudtam, hogy most korán
kell jönnöm, jaj, de le kell tennem,
keresek, elfelejtettem valamit

SALAT LEVENTE

A POLITIKAI KÖZÖSSÉG KÉRDÉSE A TÖBBSÉG–KISEBBSÉG VISZONYÁNAK A NÉZŐPONTJÁBÓL

A romániai magyarság politikai és kulturális elitjének arra irányuló igyekezete, hogy elfogadható megoldást találjon a Romániába szakadt magyar nemzetrészt és a román állam közötti viszony rendezésére, előbb a két világháború között (K. Lengyel 1993; Horváth 2007), majd 1945 után, a kommunista rendszer konszolidációja idején (Salat, Bottoni, László, Lázok, Nagy, Novák és Olti 2008; Nagy 2009) két, egyformán hátrányos eredményre vezetett: egyfelől nyilvánvalóvá vált, hogy az a mód, ahogyan az erdélyi magyarság a román állam szerkezetébe való integrálódását elképze-
li, összeegyeztethetetlen a román nemzeti érdekekkel; másrészt a romániai magyar politikai elit tántoríthatatlansága, amellyel az 1920-as főhatalomváltás óta kitart az integráció öntörvényű útjainak a keresése mellett, megalapozta a román állami hatóságok gyanakvását a romániai magyarság politikai céljait illetően. A két világháború között ez a bizalmatlanság a fiatal nagyromán állam kisebbségpolitikájának a központi elemeként jutott kifejezésre, többek között abban a formában, hogy a birtokukba vett területek adminisztrálásának a megszervezésén fáradozó hatóságok a magyar kisebbség oktatási, kulturális és vallási intézményeit, illetve az egyesületi élet különféle formáit a szubverzív tevékenység melegágyaiként könyvelték el, és ennek megfelelően viszonyultak hozzájuk (Livezeanu 1998). A második világháború

...az emberek egy csoportja akkor tekinthető politikai közösségnek, ha az politikai szereplőként lép fel...

A Balassi Intézet szervezésében 2011. május 4–6. között megtartott, „Kisebbség és többség között” című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. Befejező része következő számunkban.

után fokozatosan – hangsúlyosan az 1956-os magyar forradalmat követően – az ország kommunista hatóságai arra a következtetésre jutottak, hogy az erdélyi magyarság önálló intézményekhez fűződő érdeke veszélyezteti a román állam biztonságát, ami a szükségesnek vélt intézkedések sorozatát indította el (Andreescu, Nastasă és Varga 2003; Bárdi 2006).

Mind az integrációs törekvések eredménytelensége, mind az erdélyi magyar közösség politikai céljaival összefüggésbe hozhatóan intézményesült hatósági bizalmatlanság nehéz örökségnek bizonyult az 1989-es fordulatot követő helyzetben. Kisebbségpolitikai nézőpontból a fordulat egyik legfontosabb hozadéka minden kétséget kizáróan az volt, hogy a demokratikus átmenet során nem lehetett elvitatni az erdélyi magyar kisebbség politikai képviselőinek az indokoltságát, illetve megakadályozni a megszerveződését, ami azt eredményezte, hogy a látványos gyorsasággal létrejött, a Romániában élő magyar közösség nevében fellépő politikai szervezet, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) a többpártrendszer egyik elismert szereplőjeként, a demokrácia formális keretei között tűzhetette újra napirendre az erdélyi magyarság és a román állam rendezetlen viszonyának a kérdését. A fordulat óta eltelt bő húsz év mérlegét azonban az RMDSZ szempontjából sajátos paradoxon jellemzi: miközben a szervezet a román politikai mezőny legállóképesebb alakulata, amely 1990 óta folyamatosan jelen van a parlamentben, 1996 óta pedig,¹ egyetlen rövid periódustól eltekintve, a végrehajtói hatalom részese vagy parlamenti támogatója, e látványos teljesítmény ellenére az RMDSZ politikai programjának több fontos eleme kivitelezhetetlennek bizonyult – többnyire éppen azok, amelyek az erdélyi magyarságnak a román állam szerkezetébe való integrálódásával kapcsolatosak.

Az erdélyi magyarság helyzete az elmúlt húsz év folyamán kétségtelenül sokat javult. Tagadhatatlan, hogy a román fennhatóság alá került magyar nemzetrészt jogi helyzete és politikai státusa konszolidáltabb, mint bármikor a Trianon óta eltelt kilenc évtized során, és az alkotmány biztosította keretek között a román állam által finanszírozott oktatási és kulturális intézmények kiterjedt hálózata hivatott biztosítani az erdélyi magyar identitás fennmaradását. E látványos elmozdulás ellenére az integráció mikéntjének a kérdésében a román többség és a magyar kisebbség elképzelései között továbbra is mély szakadék tátong, az elmúlt két évtized ígéretes fejleményei nem eredményezték az álláspontok közeledését az együttélés mindkét fél számára elfogadható intézményes feltételeit illetően. A közvéleménykutatások, illetve a különböző szociológiai vizsgálatok folyamatosan konfliktusos – vagy legjobb esetben egymást kölcsönösen ignoráló – identitásstrukturákat és etnopolitikai opciókat tükröznek, amelyek alapján jogosnak látszik a kérdés, hogy lehet-e egyáltalán a román politikai közösség részének tekinteni az erdélyi magyarokat.

A soron következőkben erre a kérdésre keresem a választ, összevetve a politikai közösség fogalmával kapcsolatos szakirodalom néhány fontosabb megállapítását az a képpel, amelyet az elmúlt 10-15 év során készített közvéleménykutatások és más módszerű identitásvizsgálatok tükröznek a román állampolgárok összességének az értelmében vett politikai közösség – főként az etnikai törésvonalak mentén kirajzolódó – belső megosztottságát illetően. A dolgozat végén röviden érintem azt a kérdést is, hogy a magyar állampolgárság egyszerűsített megszerzésének törvény által biztosított lehetősége milyen hatással lesz az elemzett viszonyok alakításában.

A politikai közösség fogalma

■ A politikai közösség fogalma meglepő módon kidolgozatlan a politikatudományi szakirodalomban. Gyakorlatilag nem létezik a kérdésnek szentelt szisztematikus, módszeresebb vizsgálat, amely áttekintené a fogalom történeti, elméleti és empirikus

vonatkozásait, a különböző megközelítések hol az *állam*, hol a *nemzet* fogalmával tekintik azonos értelműnek a terminust. Goodin és Klingeman nagy tekintélyű politikatudományi kézikönyve (1998) nem tartalmaz semmilyen definíciót vagy eligazítást a fogalom jelentésére nézve, és más eredetű, általánosan elfogadottnak számító definíciók sem forognak közkézen, ami már csak azért is meglepő, mert a különböző megkötöttségeknek alávetett (*bounded*) vagy valamilyen szempontból integrált közösségek kérdése olyan szerzőket foglalkoztatott az idők folyamán, mint Kant, Hegel, Marx, Max Weber, Marcel Mauss, Carl Schmitt, Hannah Arendt, Raymond Aron, Robert A. Nisbet és sokan mások.² Ehhez a helyzethez képest jelent valamelyes előrelépést, hogy Elizabeth Frazer (1999) a kommunárius politikai filozófia előfeltevéseiből kiindulva vizsgálta meg módszeresebben a politikai közösség természetével kapcsolatosan uralkodó elgondolásokat.

A legkülönbözőbb publikációkban meglehetősen gyakran előforduló kifejezésnek a szerzők rendszerint magától értetődő jelentést tulajdonítanak, annak ellenére, hogy a fogalom jelentésvilága számos belső ellentmondást, többértelműséget hordoz. Legtöbbször a politikai rendszer legáltalánosabb megnevezésével – *polity* – azonosítják a fogalmat, és sokan sejtetnek szoros összefüggést az állam, a társadalom és a politikai közösség képzetei között. Ennek alapján állapítja meg Michael Saward egy dolgozatában, hogy „a *politikai* közösséggel kapcsolatos uralkodó elképzelés napjainkban még mindig a nemzetállam” (Saward 2003. 1.).³ Ez a széles körben elterjedt elgondolás feltehetően Max Weberre vezethető vissza, aki azon a véleményen volt, hogy az emberek egy közössége vagy csoportja akkor tekinthető politikai értelemben relevánsnak, ha területi jelleggel bír, és saját belső rendjének a fenntartásában érdekelt, rendszerint a „legitim fizikai kényszer monopóliuma” révén. Amennyiben egy hatalmi centrum arra irányuló törekvése, hogy ellenőrzést gyakoroljon a terület valamennyi eseménye fölött, a fizikai erőszak legitim használatának a sikerrel fenntartott monopóliumát fogja eredményezni, az illető „politikai intézményt államnak nevezzük”, állapította meg Weber (1987. 77.). E nagy tekintélyű álláspont ellenére akad példa arra is, hogy államon belüli formációkat tekintenek politikai közösségeknek (Rubinoff 1998), mint ahogy más elgondolások szerint államok bizonyos csoportjai is alkothatnak politikai közösségeket (Deutsch 1957).⁴

Frazer szerint a fogalom a következő négy jelentésváltozat valamelyikének a formájában szokott rendszerint előfordulni. A legerjedtebb változat szerint a fogalom az emberi közösségek egy sajátos változatára utal, amely egyike a számos jelző segítségével – például: etnikai, helyi, gazdasági stb. – azonosítható „részleges” közösségeknek, a közös jelleg ebben az esetben politikai természetű lévén abban az értelemben, hogy közös intézményeket, értékeket, normákat feltételez. Egy második jelentésváltozat szerint a fogalom olyan közösségeket jelöl, amelyek politikai értelemben megszervezett közösségek: a politikai jelleg ebben az esetben utólagosan adódik hozzá olyan elsődleges közös jellemzőkhöz, mint a kultúra, a gazdaság vagy a közös terület. Egy harmadik elgondolás szerint az emberek egy csoportja akkor tekinthető politikai közösségnek, ha az politikai szereplőként lép fel, azzal a céllal, hogy biztosítsa a közösség fennmaradását, örökdvén annak belső rendje, intézményei és hagyományai fölött, illetve védelmezvén a közösség tagjainak az érdekeit. A negyedik változat arra helyezi a hangsúlyt, hogy a politikai közösségeket politikai folyamatok hozzák létre és működtetik, annak a felismerésnek az alapján, hogy a történelem tanúsága szerint a civilizáció magas fokára eljutó társadalmak felbomlásának és eltűnésének az okai rendszerint politikai természetűek (Frazer 1999. 218–219.).

Míg az első két változat azt sugallja, hogy a politikai jelleg másodlagos és kevésbé fontos, mint a közösség létéből fakadó egyéb adottságok, az utóbbi kettőből az következik, hogy a tulajdonképpeni politikai közösség létrejöttéhez, működéséhez és

fennmaradásához az azonosulás mélyebb formái szükségesekek: elengedhetetlen a közösség tagjait egyé kovácsoló szolidaritás és kölcsönösség, a közös kultúra, illetve az, hogy a társas lét fontosabb aspektusaihoz a közösség valamennyi tagja ugyanazokat a jelentéseket rendelje hozzá. Frazer szerint a fogalom e sokarcúsága azt eredményezi, hogy a kifejezés használói egy meglehetősen tág értelmi mezőben mozogva tulajdonítanak diszkurzív céljaiknak megfelelő jelentést a terminusnak, gyakran egyazon munka keretein belül is. Az ambivalenciának egyik gyakran előforduló változatára az jellemző, hogy egyes szerzők bizonyos szövegkörnyezetekben a politikai közösség felszínes, „vékony” jellegére utalnak, más összefüggésekben pedig a fogalom „mély”, vagyis intenzív változatára jellemző adottságok jelentőségét hangsúlyozzák, illetve az arra jellemző azonosulási és lojalitásformákat várják el a közösség tagjaitól.

Frazer szerint a politikai közösség fogalmához tapadó ambivalenciák meghaladásához elengedhetetlen a jelenség természetének a pontosabb megértése, ahhoz pedig arra van szükség, hogy világosabb képet alkossunk a politikai közösségek létrejöttének a körülményeiről, jellemző folyamatairól. Fontos továbbá tisztán látni azt illetően is, hogy egy politikai közösség a belső megosztottság és ellentétek milyen mértéke mellett képes stabil maradni és elkerülni a dezintegrációt.

A politikai közösségek létrejöttének Frazer szerint elvileg két útja van: egy belső folyamatokon át vezető, illetve egy döntő mértékben külső körülmények által meghatározott. A belső – endogén – változat rendszerint egy társadalmi szerződést feltételez, amely egy adott területen élő egyének laza, alaktalan aggregátumát politikai egyesületté alakítja át, létrehozván az egyetértés feltételeit az adminisztráció, a forráselosztás, az igazságszolgáltatás, illetve a szuverenitás centralizációjának vagy eloszlásának a mikéntjét illetően. A külső – exogén – változatra ezzel szemben az jellemző, hogy egy politikai közösség bekebelez egy másik politikai közösséget hódítás, katonai megszállás vagy valamilyen – rendszerint háborút lezáró – szerződés eredményeképpen. Történeti perspektívában azonban a két változat között a különbségek kevésbé egyértelműek. Ha a világtörténelem tényeiből indulunk ki, az tűnik szembe, hogy a folyamat lényegére sokkal inkább a hatalomkoncentráció, semmint a társadalmi szerződés logikája nyomja rá a bélyegét, és a politikai közösségek létrejötté minden esetben feltételezi az erőszak bizonyos mértékét: erőszakos hódítás, a központosított hatalom legitimitásának fokozatos kiépítése vagy királyok megfosztása a hatalomtól a nép javára azok a konkrét történeti folyamatok, amelyek politikai közösségeket eredményeznek. A politikai közösség létrejöttének a folyamata azonban csak akkor lehet – a körülményektől függetlenül – eredményes, állítja Frazer, ha eljut arra a pontra, ahol „az egyének magukénak tekintik az intézmények és az ügyintézés egy bizonyos körét, és lojálisokká válnak azokhoz” (Frazer 1999. 220.).⁵

A lojalitásnak fontos feltétele a legitimitás, aminek a kiépítéséhez rendszerint két dolog szükséges: egy narratíva, amellyel azonosulni lehet, és amely válaszokat tartalmaz a politikai közösség eredetével, mibenlétével, küldetésével és fontosabb jellemzőivel kapcsolatos kérdésekre, illetve egy csoport, amely magára vállalja az intézmények és az ügyintézés szabályainak a kialakítását, megindokolván egyúttal az ezekkel kapcsolatos döntések szükségességét. A dolgok természetéből fakadóan azok a csoportok, amelyek magukra vállalják ezt a feladatot, nem cselekszenek érdekeiktől függetlenül: mind a politikai közösséget definiáló narratíva, mind a kialakított rend, illetve az azt alátámasztó érvek rendszerint az azokat létrehozók, illetve megfogalmazók érdekeit tükrözik.

Az a körülmény, hogy a politikai közösség meghatározása és belső rendjének kialakítása egy kiváltságos csoport érdekei szerint történik, rendszerint fontos következménnyel jár: azoknak a kizárását teszi szükségessé, akik nem felelnek meg vala-

milyen oknál fogva a politikai közösség definíciójának, vagy képtelenek elfogadni – kulturális vagy vallási okokra visszavezethetően – a fennálló rend bizonyos elemeit, esetleg teljes mértékben illegitimnek tekintik azt. A stabilitás érdekében a politikai közösség diszkurzív tereit úgy kell berendezni következőképpen, állapítja meg Frazer, hogy a kizártak ne juthassanak szóhoz, sérelmeik és követeléseik ne kerülhessenek be a nyilvánosság napirendjébe.⁶

A politikai közösségek létrejöttének és fennmaradásuk feltételeinek ez a frazeri elgondolása nem közelíti meg természetesen sem a nemzetépítés Rokkan (1999) által kidolgozott elméletének, sem a Michael Mann (1986, 1993) vagy a Charles Tilly (1992) nevével fémjelzett történeti államszociológiának a mélységeit, ám vitathatatlan, hogy a politikai közösségek kérdéskörének olyan elemeit exponálja, amelyek fölött rendszerint átsiklanak azok, akik a fogalmat kritikátlanul alkalmazzák különböző narratívák fontos szereppel felruházott elemeként. Mind az a meglátás, miszerint a politikai közösségeket definiáló narratíváknak nemcsak integráló, hanem kizáró jellegük is van, mind a stabilitás feltételeinek a taglalása olyan részletek, amelyekkel nem szívesen számol a politikai közösség fogalmát rendszerint ideologikus vagy eufemisztikus szövegkörnyezetekben használó szerzők többsége.

A politikai közösségek belső koherenciájának a kérdése és ezzel szoros összefüggésben a stabilitásproblematika ott tevődik fel különös hangsúllyal, ahol a politikai közösséget alkotó népesség etnikai, nyelvi vagy vallási szempontból megosztott. Ezekben a helyzetekben rendszerint a domináns többség szószólói sajátítják ki maguknak az uralkodó narratíva megfogalmazásának, illetve a rend kialakításának a feladatát, és az eredményt illetően az a kérdés szokott általában felmerülni, hogy a közösség egy részének az érdekeit tükröző konstrukciók milyen mértékben képesek integrálni a népesség egészét: mennyire tekintik legitimnek a fennálló rendet a nem domináns csoportok tagjai, milyen mértékben tudnak azonosulni az uralkodó narratívával, magukénak tekintik-e a rend alapvető intézményeit. Erre a dilemmára a politikai közösségek Frazer által exponált logikája azt a választ adta a történelem során, hogy a jó politikai közösség homogén etnikai, nyelvi és vallási szempontból: ott, ahol a homogenitás feltétele nem adott eleve, a stabilitás mindenek fölött álló érdeke megköveteli és legitímálja a homogenizációt. (Tekintettel arra, hogy illetékes instancia hiányában a politikai közösségek rendszerint önjelölt formációk, ez a logika önmagát beteljesítő jóslat formájában érvényesült: azok a politikai közösségek bizonyultak általában sikereseknek, amelyek a legeredményesebbek voltak a homogenizációs törekvésekben.)

Noha a homogenitás előnyeire vonatkozó elképzelésnek mély gyökerei vannak a politikai gondolkodás történetében,⁷ a jelenség nem képezte mindeddig szisztematikus vizsgálat tárgyát, a rá való utalások is viszonylag ritkák a szakirodalomban. A főként a nyugat-európai nemzetépítési folyamatok elmélyült kutatója, Stein Rokkan csak érintőlegesen tárgyalja a kérdést (1973, 1973a, 1980), noha elméletének három fő magyarázó elve – a gazdasági, katonai-adminisztratív és kulturális differenciáció, amely a primordiális lokális közösségeket fokozatosan politikai közösségekkel alakította át – az esetek többségében standardizációt és ebből fakadóan homogenizációt eredményezett.⁸ Charles Tilly a politikai koerció fogalma köré fölépített államelméletében nem meglepő módon jut arra a következtetésre, hogy noha a homogenizációnak hátrányai is voltak az „Oszd meg és uralkodj!” elv alkalmazásában érdekelt politikai vezetők esetében, az állam- és nemzetépítés során a homogenitás előnyei hamar megmutatkoztak mind a kommunikációban és állami adminisztrációban, mind a vezetővel való azonosulás és a külső veszély ellen való összefogás tekintetében. Ezzel magyarázható, állítja Tilly, hogy olyan nagy hatalommal rendelkező országok, mint Spanyolország vagy Franciaország, visszatérően homogenizálták né-

pességüket, vallásos kisebbségeiket – főként a muszlimokat és a zsidókat – az átállás vagy az emigráció közti választásra kényszerítvén.⁹ A kérdés érdekes módon jelentkezik Michael Mann esetében, aki impozáns államtörténeti művének első két kötetében – amelyek közül az első (1986) a politikai hatalom történetét tekinti át a kezdetektől 1760-ig, a második pedig (1993) az osztályok és nemzetállamok felemelkedését taglalja 1760 és 1914 között – nem említi explicit módon a jelenséget, noha a politikai hatalom társadalmi gyökereinek a kutatása során több olyan folyamatot ír le példák és történelmi adatok fölhasználásával, amelyek egyértelműen homogenizációt eredményeztek. A területek és populációk fölött gyakorolt ellenőrzés képességének a fejlődését kutatva a hatalom négy formájának – ideologikus, gazdasági, katonai és politikai – szerepét domborítja ki, amelyek különböző eszközökkel segítették elő Mann megítélése szerint, hogy az ellenőrzött területeket benépesítő populációk elfogadják az uralkodó narratívát, azonosuljanak vele, magukénak tekintsék a rend intézményes és procedurális elemeit – mindez „egységes társadalmi totalitást”¹⁰ eredményezvén végkifejletként. Ehhez képest a váratlan fordulat erejével hatott, hogy a mű sokak által várt harmadik kötete helyett, amely a politikai hatalom, illetve az állam történetének az 1914-től napjainkig terjedő periódusát lett volna hivatott feldolgozni, Mann egy olyan munkával rukkolt elő (2005), amely a homogenizációt – az „etnikai tisztogatást”, ahogy ő fogalmaz – olyan árként tünteti fel, amelyet a történelem során az államok a politikai stabilitás lehetővé tétele és fenntartása érdekében elkerülhetetlenül megfizettek. Úgy lehet tekinteni, hogy Mann a hatalom és a politikai közösségek történetének szentelt huzamos vizsgálódás eredményeként jutott el arra a felismerésre, hogy a politikai hatalom lényegéhez tartozóan területi jellegű, autoritatív és monopolisztikus, amiből az következik, hogy a szuverenitásnak az egyazon terület fölött gyakorolt ellenőrzést megcélzó rivális ambíciói elkerülhetetlenül etnikai tisztogatást – azaz homogenizációt – fognak eredményezni.¹¹ Történeti perspektívában mindezt jól illusztrálja Európa történelme, állítja Mann, ahol a stabilitás és a demokratikus konszolidáció feltétele volt az etnikai tisztogatás, és tartani lehet tőle, hogy a világ jelenleg – az 1989 után elindult hullám keretei között – demokratizálódó része is ugyanezt a módszert fogja követni. Ahhoz, hogy az események ne az etnikailag megtisztogatott demokráciák uralmának az irányába haladjanak tovább, olyan átfogó beavatkozásra lenne szükség, amely megtörné a demokrácia és a homogenitás közötti összefonódást.¹²

Az etnokulturális megosztottság és a politikai közösségek viszonyának a kérdését érdekes pontokon gondolja tovább Dominique Schnapper a „polgárok közösségét”, illetve a „társadalmi kötődések politikáját” vizsgáló munkájában (1995), amely azt az irányzatot képviseli, amely a politikai közösséget a nemzet fogalmával azonosítja. Schnapper elismeri egyfelől, hogy a homogenitást a politikai közösségek stabilitásának szükséges feltételeként könyvelték el Arisztotelészől John Stuart Millen át napjainkig: hivatkozik többek között Hume véleményére azzal kapcsolatban, hogy a közös nyelv fontos feltétele a politikai közösség sikerének, és idézi Marcel Mausst¹³ és Raymond Aront¹⁴, akik szerint a politikai és kulturális határok egybeesése kellőképpen integrált, illetve ideálisnak tekinthető politikai egységet eredményez (Schnapper 1995. 42.). Ennek ellenére Schnapper azon a véleményen van, hogy az etnikai, nyelvi, vallási vagy kulturális homogenitás nem elégséges feltétel egy politikai közösség – „nemzet” a schnapperi fogalomhasználat szerint – létrejöttéhez, mint ahogy az etnokulturális megosztottság sem feltétlenül akadály a „nemzet” kialakulásának. Ahhoz, hogy különböző etnikai elkötelezettségek egy közös politikai lojalitás keretei között férjenek meg egymás mellett, arra van szükség, állítja Schnapper, hogy az illető közösségek tagjai egyetértésre jussanak az önálló politikai egység indokoltságát illetően, és elfogadják, illetve legitimnek tekintsék annak belső rendjét.

Más szóval a politikai közösség integratív képessége egy olyan „politikai projekt” függvénye, amely képes semlegesíteni a kulturális és identitásbeli különbségekből fakadó ellentéteket és rivalizálásokat, megfelelő tartalmat és legitimitást kölcsönözve az együttélés intézményes kereteinek.¹⁵ Schnapper nem térhet ki mindazonáltal annak elismerése elől, hogy valahányszor egy ilyen jellegű projekt eredményesnek bizonyul, a kulturális különbségek jelentősége eltompul, és az identitáspolitikák jelentőségét fokozatosan elnyomja az egyenlőségelv, akkor is, ha a politika folyamata nem irányul egyértelműen arra, hogy az illető identitások „kulturális genocídiumát” eredményezze. A viszonylag kis számú politikai közösség, amely a kulturális megosztottság ellenére stabilnak és sikeresnek bizonyult, az esetek többségében olyan, több évszázados történelmet tud maga mögött, amely konszolidálta az egyes csoportok közötti kölcsönös tisztelet politikai intézményeit.¹⁶

A történelmi léptékű példák mellett kortárs esetek is említhetők annak illusztrálására, amit Frazer a politikai közösségek létrejöttének és konszolidálásának a jellemző belső folyamataiként ír le. Egy szakértői jelentés (Lohm 2007), amely a Grúzia Javakheti térségében élő örmények helyzetével foglalkozik, arról ír például, hogy a fiatal grúz állam kormánya erőskezű politikák révén törekszik a „nemzeti egység” megeremtésére: az örmények lakta térségben tiltja a kisebbségi örmény nyelv használatát, a terület etnodemográfiai jellegének az erőszakos megváltoztatására törekszik, és mereven elutasít minden a térség lakói által megfogalmazott autonómiaigényt. A jelentés szerint az intézkedések nyilvánvalóan kontraproduktívak, ugyanis aláássák a javakhetiek bizalmát a grúz államban, és arra kényszerítik őket, hogy az integráció alternatív útjait keressék.¹⁷ Ilkka Liikanen és Joni Virkkunen arról írnak egy dolgozatukban, hogy Észtországbán a népesség „nem észti” összetevőjének a jelenléte sajátos jellegű kölcsönzött a demokratizáció folyamatainak, amelyekre hegemónisztikus tendenciák nyomják rá a bélyegüket: az észti hatóságok „másokként” kezelik az ország területét, és monopolizálják a politika folyamatait a „másokként” kezelt nem észtekkel szemben.¹⁸ Egy különösen releváns példával egy olyan tanulmány szolgál (Shahibzadeh és Selvik 2007), amely az iráni politikai közösség 1970–1982 közötti történetét dolgozza fel, azt elemezve, hogy Khomeini követőinek legbenfentesebb köre (*khudi-ha*) miként szorította ki a hatalomból a „kívülállókat”, gyakorlatilag minden olyan politikai szereplőt, aki nem értett egyet a népével „mitikus egységben” cselekvő vezér ideológiájával (*velayat-e faqih*). A tanulmány szerint a „politikai közösség” 1981-ben, több tisztogatási hullámot követően nyerte el végső formáját, annak eredményeképpen, hogy eltávolították a politikai életből Bani Sadrot, Khomeini utolsó befolyásos ellenzójét.¹⁹

Elizabeth Frazer meglátásait a politikai közösség létrejöttét és konszolidációs feltételeit illetően bőseséges történeti és empirikus tényanyag támasztja alá tehát.²⁰ Kérdés marad mindazonáltal, hogy a frazeri eredetmagyarázat visz-e közelebb annak a dilemmának a feloldásához, hogy mi tekinthető végül is politikai közösségnek, hol kezdődik és hol ér véget a fogalom jelentéstartomány, illetve annak megválaszolásához, hogy miként számolható fel a fogalom használatára jellemző többértelműség.

Annak ellenére, hogy Frazer nyitott a kommunitarizmussal szemben megfogalmazható kritikák irányában, egészében véve úgy gondolja, hogy a politikai közösség jelenségének a lényege csak a komunitárius politikai filozófia perspektívájából érthető meg. Noha a fogalom „vékony” (felszínes) változatának – amely szerint politikai közösségről lehet beszélni valahányszor emberek egy csoportja politikailag definiált abban az értelemben, hogy egyazon kormányzat alanyai – vitathatatlanul van létjogosultsága, a jelenség igazi természetét Frazer szerint a megnevezés „mély” (intenzív) változata fejezi ki hitelesebben: egy politikai közösség tagjait „nemcsak az intézmények, a terület, az állam vagy a nemzeti szimbólumok kötik össze, hanem az

értékek, a politikai kultúra, a nemzeti vagy politikai identitás, az egymás iránt érzett elkötelezettség is” (Frazer 1999. 241.). Ezek hiányában a politikai közösség nem több, mint *modus vivendi*: egyetértés, lojalitás és részvétel nélkül, a körülmények kényszerű elfogadásával, de a berendezkedés legitimitásával kapcsolatos meggyőződés hiányában a politikai stabilitás elképzelhetetlen.²¹ Frazer nem feledkezik meg természetesen arról a nyilvánvaló tényről, hogy a legautentikusabb politikai közösségen belül is számolni kell a viták és konfliktusok jelenségével, nemritkán éppen a közösség alapvető értékeivel, érdekeivel és céljaival kapcsolatosan. A politikai közösség „vékony” és „mély” változata közötti különbséget az teszi, állítja Frazer, hogy az utóbbiban ésszerű, fenntartható egyensúly alakul ki arra nézvést, hogy miben szükséges az egyetértés, és mely dolgok viszonylatában megengedett a vita és a nézetkülönbség.

Ennyivel akár be is érhetnénk a politikai közösség definíciójaként, ám Frazer megközelítésének nézőpontunk szempontjából van egy további fontos következménye. Az etnikai, nyelvi, vallási vagy a jogi hagyományok szempontjából mélyen megosztott társadalmak esetén a politikai közösség létrejöttét Frazer csak akkor látja lehetségesnek, ha az uralkodó narratíva, illetve a politika intézményei kellőképpen integratívak ahhoz, hogy a társadalom kulturális komponensei egyfelől megtalálják a helyüket a közös egészben, másrészt megnyugtatóan rendezettnek érezzék egymáshoz fűződő viszonyaikat.²² A kommunárius nézőpont fölvállalása azonban annak elismerését is elkerülhetetlenné teszi Frazer számára, hogy a politikának kongruensnek kell lennie a közösség életformájával, ami nem kevesebbet jelent, mint hogy az állam politikai intézményei által tükrözött kultúrának „meg kell felelnie annak, ahogy a közösségek a maguk kultúráját megélik, helyi közösségeikben, iskoláikban, munkahelyeiken, templomaikban”.²³ Aligha lehet ezt az utóbbi két szempontot más-ként összeegyeztetni, mint abban a formában, hogy a kulturálisan megosztott társadalmak esetében a politikai közösség autentikus, „mély” változata azt feltételezi, hogy az uralkodó narratíva úgy definiálja a politikai közösség egészét, hogy azon belül a társadalom kulturális – etnikai, nyelvi vagy vallási – komponensei önálló politikai közösségekként védelmezhetőek és intézményesíthetőek saját életformájukat. Az elismert és biztonságosnak érzett identitás-határok között élő közösségek tagjaitól ugyanis nem alaptalan elvárni, hogy rendezettnek tekintsék mind az egészhez, mind a társadalom más komponenseihez fűződő viszonyukat, és ennek alapján legitímként fogadják el és fenntarthatóvá, stabillá tegyék a berendezkedést.

Ezt a következtetést érdekes módon igazolja vissza Andrew Linklater álláspontja (1998), aki a politikai közösségek problematikáját a nemzetközi kapcsolatok elméletének a nézőpontjából teszi elemzés tárgyává. Hegel államfilozófiájából kiindulva Linklater azt emeli ki a probléma fontos összetevőjeként, hogy a közösségeknek alapvető érdekük fűződik sajátos életformájuk védelméhez, annak tulajdoníthatóan, hogy az emberek számára pótolhatatlanul fontos valamely „kötöttségeknek alávetett”, belső rend által kiszámíthatóvá tett közösséghez tartozni. A közösségek rendszerint az önrendelkezés vagy a szuverenitáselv révén szereznek érvényt ennek az érdeknek, és valahányszor sikerre viszik azt, „a lehetséges életformák között egy egyedi tapasztalatnak és megkülönböztető tradíciónak” megfelelő módon hozzák létre az emberi szabadság sajátos intézményeit (Linklater 1998. 49–53.).

Az önrendelkezés és a szuverenitás-elv azonban, figyelmeztet Linklater, gyakran eredményezik a kizárás különböző változatait. A szuverenitás kizáró jellege abból adódik mindenekelőtt, hogy az önrendelkező közösséghez tartozó „alárendelt kultúrák politikai ambícióit elfojtja”.²⁴ A közösségi önrendelkezés ugyanakkor a környezettől való elzárkózás intézményesített formája, amely azt követeli meg, hogy a közösség sorsa, illetve jövője felett való maradéktalan rendelkezés érdekében el le-

hessen dönteni, ki tagja a közösségnek, és ki nem, illetve ki, milyen feltételek mellett válhat azzá. A közösségi autonómia és a megkülönböztető identitás fenntartása érdekében a politikai közösségek arra kényszerülnek, hogy törekedjenek azoknak a – különböző természetű: etnikai, kulturális, nyelvi, vallási, jogi hagyományokban megnyilvánuló vagy regionális – határoknak a megszilárdítására, amelyek tagjaikat a kívülállóktól, a „másoktól” elválasztják. A politikai közösség eredetét, küldetését és jellegzetességeinek mibenlétét hangsúlyozó hegemonisztikus politikai narratívák fontos eszközei ennek az elzárkózásnak, hiszen nem kisebb elvárásnak kell megfelelniük, mint hogy „elhódítsák az emberek lojalitását a hatalom potenciálisan rivális szerveződési formái elől a centralizációra és a hatalom monopóliumára törekvő szuverén államok javára, amelyek arra törekszenek, hogy határaikat morális szempontból minél kevésbé problematikusakként tüntessék föl”.²⁵ Ez a politikai közösségekre nagy általánosságban jellemző törekvés történeti perspektívában azt eredményezte, állítja Linklater, hogy „a politikai egyesülés befogadóbb és kevésbé expanzív formái alulmaradtak a fennmaradásért folytatott küzdelemben”.²⁶ A politikai közösségek életképesnek bizonyult és történetileg fennmaradt változatát egy sajátos ellentmondás jellemzi: párhuzamosan, egy időben kell arra törekedniük, hogy minél egyetemesebbek és minél partikularisztikusabbak legyenek, figyelmen kívül hagyva egyfelől az uralkodó narratíva állításainak meg nem felelő közösségrészek szükségleteit, és elzárkózván másfelől a kívülállók érdekeinek figyelembevétele elől.²⁷

Nem nehéz fölismerni, hogy Linklater ebben az ellentmondásban, amely értelmezése szerint a politikai közösségek legbensőbb természetéhez tartozik hozzá, azt a feszültséget helyezi más megvilágításba, amelyet Frazer a maga részéről a fogalom „vékony”, illetve „mély” értelmezései között mutatott ki. Linklater szerint a politikai közösség jelenségének uralkodó magyarázatai képtelenek kezelni azt az ellentmondást, amely két, egymást kölcsönösen kizáró és alternatívátlan opció között feszül: a szuverén állam egyfelől az egyetlen életképes alternatívának tűnik azzal a kozmopolita elgondolással szemben, miszerint az emberi közösségeket elválasztó határok illegitiméek, és olyan berendezkedésre volna szükség, amely egyetlen közösségként definiálná az egész emberiséget; a szuverén állam letagadhatatlan hátránya másfelől, hogy megfosztja a részközösségeket az önrendelkezés jogától.

Linklater szerint ebből a feloldhatatlannak látszó ellentmondásból az jelenthetne kivezető utat, ha elismernénk, hogy a korunkra jellemző politikai közösségek kevésbé „készek és teljesek”, mint ahogyan azt a nemzetközi kapcsolatok uralkodó elgondolásai beállítják: a nemzetközi államközösség tagjainak egy jelentős része nem képes teljesíteni a szuverenitásból fakadó kötelezettségeket, a politikai közösségek számottevő hányada pedig nem elég integratív, és ebből fakadóan fölöttébb instabil. A továbblépéshez arra volna szükség, állítja Linklater, hogy a politikai közösség új formái felé nyisson a nemzetközi államközösség, és hogy kidolgozottabb válaszok álljanak rendelkezésre annak a kérdésnek a viszonylatában, hogy mit is jelent valójában „egy politikai közösség teljes jogú tagjának lenni”. A jelenleg uralkodó szemlélet kritikátlanul összemossa a szuverenitást, territorialitást, állampolgárságot, domináns etnokulturális közösség fogalmait, jelentős mértékben elsekélyesítve ezáltal a nyugati politikai gondolkodást. Linklater szerint a politikai közösség fogalmának az „elmélyítésére és kiszélesítésére” volna szükség, különös tekintettel azok szükségleteire, akik a világ számos térségében „nem érzik magukat otthon politikai közösségeikben” (Linklater 1998. 187.). A szükségesnek vélt átalakulások – a kulturális különbségek elismerése és intézményes védelme, az egyes politikai közösségek tagjai közötti különbségek felszámolása, fokozottabb elkötelezettség az egyetemesség iránt – Linklater szerint megoldást kínálhatnának egyúttal a politikai közösség „vékony”, illetve „mély” értelmezései között feszülő dilemmára. A kommunitarizmus és a koz-

mopolitizmus, állítja Linklater, közel sem összeegyeztethetetlenek: valójában egymást kiegészítő perspektívát kínálnak annak mérlegeléséhez, hogy a politikai közösséghez való tartozásnak, illetve az állampolgárságnak milyen új formái lehetségesek a posztvesztfáliai korban. Az egyetemesség és a partikularitások bonyolultabb, komplexebb formákat öltő ötvöződése megtörhetné a szuverenitásnak, a területelvűségnek, az állampolgárságnak és a kulturális hovatarozásnak a huszadik század második felére jellemző áldatlan összefonódását, és a diszkurzív közösségek új formáit hozhatná létre, véli Linklater.²⁸

Azzal, hogy a politikai közösség kérdését az önrendelkezés fogalmával kapcsolja össze, Linklater megközelítésünk szempontjából különösen fontos részletekre hívja fel a figyelmet. Amikor egyes politikai közösségek az önrendelkezés útján elindulva politikai értelemben birtokukba veszik magamagukat, az esetek jelentős hányadában más közösségeket is birtokukba vesznek, amelyeknek tagjai nem mindig értenek egyet a politikai közösség létrejöttének indokolt jellegével, illetve kellőképpen megalapozott voltával. Ha a politikai közösség létrejöttének a körülményei hosszú ideig kontesztáltak maradnak, és az uralkodó narratívának nem sikerül kellőképpen integratívnak lennie ahhoz, hogy a nem domináns részközösségek megtalálják a helyüket a berendezkedésben, a demokrácia proceduralizmusa nem képes kezelni a problémát.²⁹ A politikai közösség ebben az esetben *modus vivendi* jellegű konstrukció marad, amelyben a közösség tagjainak egy jelentős része kívülálló, akiknek identitása és érdekei nem tükröződnek a politika folyamataiban és intézményeiben.

Összegezőképpen megállapíthatjuk tehát, hogy a politikai közösség fogalma tág jelentésmezőt takar, amely a konkrét előfordulási formák tekintetében az állam, nemzet(állam) és a multinacionális állam fogalmi között oscillál, de magába foglal olyan marginális eseteket is, amelyekben a politikai közösség mondvacsinált, és a berendezkedés stabilitása kizárólag erőszakos, diktatórikus eszközökkel tartható fenn – rendszerint nem időtlenül. A fogalom jelentésvilágának érdekes összetevője az az elképzelés, miszerint a kifejezés használatára jellemző ambivalenciák annak a ténynek tulajdoníthatók, hogy a politikai közösségek számottevő része kevésbé „kész”, illetve „teljes”, mint ahogy azt az illető közösségek hatóságai gondolják. E szerint az elgondolás szerint a politikai közösségekre a fejlődés további szakaszai várnak, amelyek során a fogalom jelentésvilága egyszerre mélyül és szélesedik, fokozatosan felszámolva a politikai közösség eszményinek tartott formái és a kulturális megosztottság közötti ellentmondásokat.

■ JEGYZETEK

1. Noha ezt az 1989 utáni romániai magyar kisebbségi politikatörténet nemigen szokta számon tartani, az erdélyi magyarság képviselői már az első, Petre Roman által vezetett kormányban jelen voltak Pálfalvi Attila oktatásiminiszter-helyettes és Horváth Andor kultúrminiszter-helyettes révén. 1990 májusától, a második Petre Roman-kormány idején a két miniszterhelyettesi funkció megszűnt, ezt követően 1991. október 16-ig államtitkárok látták el a magyar ügyek képviselését, Demény Lajos az oktatási, Horváth Andor pedig a művelődési minisztériumban.
2. Néhány a fontosabb, a közelmúltban közreadott munkák közül: Mouffe (1992), Lichterman (1998), Linklater (1998).
3. Kiemelés az eredetiben.
4. Érdekes adalék, hogy 1952–1954 között kísérlet történt arra, hogy Európa első alkotmányában szerepeljen az „európai politikai közösség” kifejezés (Griffith 2000). Az elképzelést azt követően vetették el, hogy megbukott a közös Európai Védelmi Politika tervezete, annak következtében, hogy a francia nemzetgyűlés elutasította a megfelelő szerződés ratifikálását. A fogalom az EU kohéziós politikájának az összefüggésében bukkant fel újól, lásd erről Mazey, 1996.
5. "... a political community, in the present sense, might be said to be the upshot at the point when individuals share allegiance to a particular set of institutions and procedures."
6. "The rules of the political game and the rules of conduct that govern participation in it, has been constructed so as to benefit those who constructed the political sphere and continue to participate in it, and so as to exclude persons whose disadvantage and subordination is necessary [...] At the same time, the claims of the

disadvantaged cannot be pressed or heard in the normal political process which is organized so as to exclude certain kinds of voices, certain kinds of claims, and certain agenda items." (Frazer, 1999: 243)

7. Lásd ezzel kapcsolatban Salat, 2005.

8. Érdekes adalék, hogy Rokkan csak utolsó műveinek egyikében (1980) jut el arra a felismerésre, hogy – a földrajzi terület és az etnikum viszonyára utaló – „geoetnikus” változó figyelembevételével kellene újragondolni az elméletét.

9. "In one of their more self-conscious attempts to engineer state power, rulers frequently sought to homogenize their population in the course of installing direct rule. From a ruler's point of view, a linguistically, religiously, and ideologically homogeneous population presented the risk of a common front against royal demands; homogenization made a policy of divide and rule more costly. But homogeneity had many compensating advantages: within homogeneous population, ordinary people were more likely to identify with their rulers, communication could run more efficiently, and an administrative innovation that worked in one segment was likely to work elsewhere as well. People who sensed a common origin, furthermore, were more likely to unite against external threats. Spain, France, and other large states recurrently homogenized by giving religious minorities – especially Muslims and Jews – the choice between conversion and emigration." (Tilly 1992. 106–107.)

10. "single social totality" (Mann 1986. 2.)

11. "Political power is inherently territorial, authoritative, and monopolistic. [...] we must submit routinely to regulations by a state, and we cannot choose which one – except by staying or leaving. Rival claims to sovereignty are the most difficult to compromise and the most likely to lead to murderous cleansing. Murderous cleansing is most likely to result where powerful groups within two ethnic groups aim at legitimate and achievable rival states 'in the name of the people' over the same territory..." (Mann 2005. 33.)

12. "...murderous cleansing has been moving across the world as it has modernized and democratized. Its past lay mainly among Europeans, who invented the democratic nation-state. The countries inhabited by Europeans are now safely democratic, but most have also been ethnically cleansed [...]. Now the epicenter of cleansing has moved into the South of the world. Unless humanity takes evasive action, it will continue to spread until democracies – hopefully, not ethnically cleansed ones – rule the world. Then it will ease." (Mann 2005. 4–5.)

13. „Une nation complète est une société intégrée suffisamment, à pouvoir central démocratique à quelque degré, ayant en tout cas la notion de souveraineté nationale et dont, en général, les frontières sont celles d'une race, d'une civilisation, d'une langue, d'une morale, en un mot d'un caractère nationale [...] Dans les nations achevées tout ceci coïncide." (Maus 1969. 604.)

14. "La nation, en tant que type-idéal d'unité politique, a une triple caractéristique : la participation de tous les gouvernés r l'Etat sous la double forme de la conscription et du suffrage universel, la coïncidence de ce vouloir politique et d'une communauté de culture, la totale indépendance de l'Etat national vers l'extérieur." (Aron 1962. 297.)

15. „Les institutions de l'Etat, si elles portent un projet politique et forment – ou sont portés par – une société politique et non plus seulement par une ethnie particulicre, sont susceptibles de surmonter les différences culturelles et éventuellement – plus difficilement – identitaires entre les groupes. L'existence des nations dépend de la capacité du projet politique à résoudre les rivalités et les conflits entre groupes sociaux, religieux, régionaux ou ethniques selon les règles reconnues comme légitimes." (Schnapper 1995. 140.)

16. „Les nations stables, peu nombreuses, qui ont été fondées à partir de populations hétérogènes, étaient toujours le produit d'une histoire multiséculaire, au cours de laquelle les membres de chacun des groupes avaient non seulement intériorisé l'obligation de respecter les autres, mais aussi lentement élaboré les institutions politiques qui perpétuaient objectivement ce respect réciproque." (Schnapper 1995. 141.)

17. A jelentés a következő részletet idézi egy Javakheti térségbeli örménnyel készült interjúból: "You know, we didn't arrive here recently; we were here before independence was declared in 1918, and this is our homeland, our state. When the referendum was held in 1991 people here voted for the old constitution from 1921 that stated that we had the right to use our language in the region. And what do we get now? It would have been better if we had fought, like South Ossetia, they are now being offered extensive autonomy solutions while we get nothing." (Lohn 2007. 35.)

18. "Contemporary Estonian legislation is based on the generally recognised principle of democracy. The Constitution secures equal human and civil rights, as well as constitutes the legal framework of the Estonian political system. [...] It can, however, be argued that the democratic ideal does not fully reflect the contemporary social and political realities. Estonia has »nationalized« (Brubaker) its territory and claimed the monopoly of power. This has »othered« one section of the non-Estonian population, as well as transformed the concept of democracy and political system to discussions of inter-ethnic relations, social stability and border construction..." (Liikanen és Virkkunen, é. n.)

19. A tanulmány többek között a következő, megközelítésünk szempontjából tanulságos részletekre tér ki: „The process of exclusion also made clear what would be the criteria of inclusion in the political community. According to the community's perception of itself, it was the community of followers of the velayat-e faqih. These followers were in 1981 at war with external and internal 'enemies'. Externally, they were fighting the Iraqi invasion and, internally, opposition groups throughout Iran. To wage this battle, they used institutions like the Basij-militia, the revolutionary committees (komiteha-ye enqelab), the Islamic Councils (shuraha-ye eslami), and the Revolutionary Guard (sepah-e pasdaran). Opponents of the velayat-e faqih would not be admitted to these organizations. Thus, the members of the political community could easily identify each other and tie personal bonds. For example, if a member of the Revolutionary Guard from the city of Shiraz ran into a member of the Teachers' Islamic Council of Mashhad, they could recognize each other from their behaviour, appearance and affiliation. Intuitively, they would feel like belonging to the 'same family'. The common

identity and shared experiences gave the political community a strong cohesion which defended it from destabilizing effects of internal disputes.” (Shahibzadeh és Selvik 2007. 7.) Kiemelések az eredetiben.

20. Fontos itt megjegyezni, hogy a homogenitás előnyeire vonatkozó előfeltevés, annak ellenére, hogy mély gyökerekkel rendelkezik a politikai gondolkodás történetében, ritkán explicit, a homogenitás érdekében tett lépéseket pedig a kulturális megosztottság következményeivel viaskodó államok hatóságai rendszerint nem szívesen vállalják fel nyíltan. Ehhez képest érdekes fordulatnak számít az a nyilatkozatsorozat, amelyre 2010 októberében került sor, és amelynek keretében Nyugat-Európa legbefolyásosabb államainak vezetői – Angela Merkel német kancellár, David Cameron brit miniszterelnök, Nicolas Sarkozy francia államfő és Maxime Verhagen holland miniszterelnök-helyettes, korábban pedig Berlusconi olasz miniszterelnök – jelentették be a multikulturalizmus csődjét, azt hangsúlyozván egybehangzón, hogy az illető államokban a bevándorlóknak tett engedmények nem vezettek eredményre, és helyre kell állítani a többség kultúrájának a dominanciáját (Salat 2011). A kérdéssel kapcsolatosan fontos megjegyezni mindazonáltal, hogy a bevándorlók jelenlétéből fakadó problémák csupán töredékét jelentik a kulturális megosztottság globális jelenségével kapcsolatos kihívásnak. Ennek illusztrálására elegendő megemlíteni, hogy míg a történelmi gyökerekkel rendelkező, marginalizált és ezzel összefüggésbe hozhatóan politikailag mobilizált kulturális közösségek összesített lélekszáma 2004-ben közel 1 milliárdra volt tehető (UNDP 2004. 32.), addig a bevándorlók lélekszáma 2010-ben világvizonylatban nem volt több, mint 214 millió, és ebből alig 70 millió jutott az eurázsiai térségre (International Organization for Migration 2010. 115.).

21. “...anything less than a reasoned agreement – grudging acceptance, for instance, indifference or the absence of conviction – will mean that the polity is nothing more than a modus vivendi, and that cannot meet the needs for commitment and participation that generate genuine political stability.” (Frazer 1999. 224–225.)

22. “...political relations and state unity can only be achieved by the use of symbols, and rituals as symbols, which relate each to each and to the whole on the imaginary level [...] state institutions must deploy myths and associated symbols of ‘nationhood’ in such a way that all citizens orient to these in such a way as to understand themselves as related to their fellow citizens and to the whole.” (Frazer 1999. 242.)

23. “...communitarians argue that the conduct of political life must be congruent with the conduct of community life. That is, the culture inhering in political institutions of the state and the locality, must fit with the cultural life people live in their communities – their local area of residence, their schools and workplaces and churches.” (Frazer 1999. 238.)

24. “[sovereignty] is exclusionary because it frustrates the political aspirations of subordinate cultures.” (Linklater 1998. 61.)

25. “...channel human loyalties away from potentially competing sites of power to centralizing and monopolizing sovereign states which endeavoured to make national boundaries as morally unproblematic, as possible.” (Linklater 1998. 29.)

26. “...more inclusive and less expansive forms of political association failed in the struggle for survival.” (Linklater 1998. 28.)

27. “[political communities are] too puffed up, or universalistic, because the needs of those who do not exhibit the dominant cultural characteristics have frequently been disregarded; too compressed, or particularistic because the interests of the outsiders have typically been ignored.” (Linklater 1998. 193.)

28. “Far from being antithetical, communitarianism and cosmopolitanism provide complementary insights into the possibility of new forms of community and citizenship in the post-Westphalian era. They reveal that more complex associations of universality and difference can be developed by breaking the nexus between sovereignty, territoriality, nationality and citizenship and by promoting wider communities of discourse.” (Linklater 1998. 60.)

29. Robert Dahl azt írja ezzel kapcsolatban, hogy amennyiben a demokrácia „egysége” nem vitán felüli létrejöttét és indokoltságát tekintve, a demokrácia procedurális aspektusai nem képesek egymagukban pótolni a legitimitást: “...we cannot solve the problem of the proper scope and domain of democratic units from within democratic theory. Like the majority principle, the democratic process presupposes a proper unit. The criteria of the democratic process presuppose the rightfulness of the unit itself. If the unit is not proper or rightful – if its scope and domain is not justifiable – then it cannot be made rightful simply by democratic procedures.” (Dahl 1989. 207.) Kiemelés az eredetiben.

BOTH NOÉMI ZSUZSANNA

MAGYAR HONFOGLALÁS A KORTÁRS MAGYAR ÉS ROMÁN TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A román és szász történészek alkalomadtán szeretik még távolabbról, Pannóniából, de legalábbis a Tisza túlpartjáról származtatni az Erdélybe betörő barbár magyar hordákat. Ezáltal válnak szemükben az első erdélyi magyarok kifejezetten nyugati néppé, ami – talán – nem is nagy sértés.

BÓNA ISTVÁN

■ Közhelynek számít az a tény, mely szerint valamely nép közös múltja egyike azoknak a komponenseknek, melyek együttesen határozzák meg az egyén identitását egy nemzeten belül, ugyanakkor a nemzetek közötti etnikai alapon való önmeghatározás alapjául is szolgál. Ezen túlmenően a történelem instrumentális jellege is közismert a napjaink történelemsze/társadalma számára, melynek értelmében „a múlt feletti ellenőrzés a jelen ellenőrző mechanizmusának része”.¹ A román és a magyar történetírás összeegyeztethetetlen jellege nem új keletű² – és nem kizárólag szakmai – probléma, ennek ellenére a megnevezett nemzetiségű történészek közötti párbeszéd mértéke napjainkban is a szükséges szint alatt marad. A nemzeti határok közötti történeti diskurzus eredendően torzít, mivel egy természetellenes állapotban igyekszik feltérképezni a vizsgálódás tárgyát képező nép múltját. Lévén, hogy a nemzeti múlt rekonstruálása sok esetben pragmatikai célokat (is) követ, a történészek által kialakított múltkép és a múlt egyes eseményeinek az értelmezése/értékelése a kutatók etnikai hovatartozásától függően változik, és egymáshoz viszonyítva igen eltérő képet mutat(hat). Ugyancsak nem emeli a hitelét, nem segíti előre a nemzeti történelmek közelítésének a kívánalmát és a történelem szakszerű tanulmányozását az erőteljesen teleologikus beszédforma, mely fokozottan jelentkezik a történelmi idő egy korábbi eseményének/korszakának a tárgyalásakor, mivel a

nemzeti történelmet szintetikusán összefoglalni vágyó történész alapvetően etnikai perspektívából szemléli a múltat, mely paradigma és szerveződési forma a korábbi korszakokra vonatkozólag teljesen ismeretlen volt, így többszörös az esélye annak, hogy a történész akaratlanul is az anakronizmus hibájába essen.³ Dolgozatunkban a magyar honfoglalás eseményének és körülményeinek a megítélését fogjuk megvizsgálni a román és a magyar történetírásban. A honfoglalást illetően a magyar és a román történetírásban nem csupán ok-okozati és ítéletbeli különbségek/szembenállások vannak, hanem sok esetben a „történelmi tények” kategóriájába tartozó adatjellegű információk sem egyeznek. Ennek legfőbb – de közel sem egyedüli – oka az, hogy az eseményre vonatkozó írott források mértéke, illetve ezek hitele igen alacsony, továbbá az archeológia által szolgáltatott információk értelmezésének palettája igen sokszínű, ami nagy teret enged a személyes és nemzeti érdekek szerinti múltkép megfestéséhez.

Honfoglaláson jelen dolgozat keretében (a magyar történetírás álláspontjának megfelelően) a magyaroknak Etelközből a Kárpát-medence területére való áttelepedését értjük.⁴ Mivel a történetírás az adott politikai helyzetnek, kornak megfelelően interpretálja az eseményeket,⁵ ezért egyértelmű, hogy eltérések nem csupán a nemzetek közötti történetírásban mutatkoznak meg, hanem ezek a kor függvényében is változnak.⁶ Ennek okából jelen

dolgozat keretében csupán azoknak a történészeknek a véleményét fogjuk elemzés tárgyává tenni, akik álláspontjának a bemutatásával irányt mutathatunk egy tipológia felállításához, ugyanakkor véleményük egybecseng a Babeş-Bolyai Tudományegyetem 2009–2010 és 2010–2011-es tanévében végighallgatott kurzusok szemléletével. A szakmai körökben csupán hipotézis szintjén élő elméletek részletes bemutatására ezen dolgozat keretei között nem áll módunkban kitérni, annak ellenére, hogy egyes tudományosan megalapozatlan (egy-egy nép múltját kedvező színben feltüntető) hipotézis igen széles körben elterjedt.⁷

A politikai, közéleti és szakmai közegeben folyó diskurzusok közötti összeegyeztethetlenség oka, illetve jelentősége a történetírásban tárgyunk szempontjából elsősorban a mai Románia határain belül való megtelepedés elsőbbőségének/primátusának a kérdésében keresendő. Így román szempontból a diskurzus legitimációs célokat szolgál,⁸ míg magyar szempontból a politika terén jogalapot képez a kisebbségi érdekek képviseléséhez, illetve érdekeik érvényesítésének. A román álláspont szerint a Kárpát–Duna térségét a népvándorlás utolsó szakasza során a magyar nép éppen a román etnogenézis befejeződésének idején érintette.⁹ A kontinuitás elméletét ezzel szemben magyar berkekben egyöntetűen elutasítják, és a román közösségek Erdélyben való megtelepedését a középkor végére datálják, megjegyezve azt, hogy az említett népelem nagyobb számú jelenléte/térfoglalása csupán a középkor legvégére, illetve masszív jelenléte az újkorra tehető.¹⁰

A magyar honfoglalás eseményének megítélésében tanúsított eltérő szemléletmódot jelzi az ezt jelölő terminus különböző jelentéstartalma is. A magyar „*honfoglalás*” kifejezés egy korszakalkotó eseményt jelöl, melynek következtében a magyarság elfoglalta a részben ma is általa belakott területeket, új geopolitikai tényezők hatása alá került, és elmaradt a keleti/sztyeppe-i nomád kultúrkörből,¹¹ így alapozva meg az államalapítás aktusát.¹² Bertényi és Gyapai véleménye szerint a magyarság a honfoglalás aktusával, illetve az ennek következtében elinduló folyamattal „európai néppé lett”.¹³

Ezzel ellentétben a román történetírásban a magyar honfoglalást ugyanaz-

zal a dinamikát sejtető terminussal jelölik, mellyel a népvándorlást is megnevezik („*migrare*”),¹⁴ kifejezve ezzel azt a nézőpontot, mely szerint az esemény nem jelentett (éles) törést a magyarság életvitel és társadalmi szerveződése szempontjából.¹⁵ Ezzel szemben Elek Lajos kifejti, hogy „ha a magyar honfoglalók igazi nomádok lettek (és maradtak) volna, ha új területeiken más (letelepült és földművelő) népességgel szoros érintkezésbe, együttélésbe nem kerültek volna, államot sem alapíthattak volna”.¹⁶ Kristó Gyula a Szent István-i európai típusú állam kettős arculatát épp azzal magyarázza, hogy a magyar nép mentalitásában, gondolkodásmódjában és a mögöttük álló történelmi hagyományban meggyökerezett nomád állam – vagyis társadalmi méretekben érvényesülő hatalmi koncentráció – tradíciói egymásra rétegződtek.¹⁷ Ioan Aurel Pop egyértelműen kifejti azon álláspontját, mely szerint a magyarságnak nem volt semmiféle politikai szervezete a Szent István-i államalapítást megelőzően, így a megtelepedés, illetve a letelepedett életformára való átállás is igen lassú folyamat eredménye.¹⁸ A magyar történészek ezzel szemben a honfoglaló magyarság társadalmi szerveződését árnyaltabban mutatják be, mely szerint a régészeti leletek és a nyelvészeti kutatás eredményeinek tükrében egy hármas struktúra figyelhető meg, mely arra enged következtetni, hogy a letelepedett népek jellegzetes életmódjának egyes szegmensei a magyaroknál is fellelhetőek már a 9. század körül.¹⁹

A népmozgás okaként leírtak ugyancsak eltérőek a román és a magyar szakönyvek oldalain. A román történészeknél a honfoglalás okaként megjelölt előfeltételek egyértelműen a szükségszerűség (bolgár–besenyő támadás) határán maradnak, míg a magyar történetírók emellett figyelmet szentelnek a kedvező körülményekkel kecsegtető új szállásterület megfontolt döntés következtében való elfoglalásának is.²⁰ Azon időpontok meghatározása, melyek a magyarok 9. századi honfoglalását megelőző expedícióit jelölik Pannónia térségében, egyaránt azonosak a román és a magyar történetírásban (lásd 862, 863, 881, 892, 892, 894). Ezen hadjáratok terület-felmérési jelentőségének megítélése, és a későbbi eseményekben való szerepének mérlegelése szempontjából azonban jelentős különbségek

mutatkoznak. Míg a román történetírás e hadjáratokat tisztán pragmatikai szempontból közelíti meg (zsákmányszerzés), addig a magyar történészek gyakran kidomborítják az expedíciók során szerzett tapasztalatokat és információkat a későbbiekben hasznosnak interpretált vetületeit.²¹

A magyarok helyváltztatásának, illetve honfoglalásának ideje és helye ugyancsak eltérő módon jelenik meg a magyar és a román történeti munkákban, ami főként Erdély magyarok általi megszállásának a kronológiai meghatározását illetően fontos. Magyar történészek körében a honfoglalás 1000. évfordulója kapcsán bontakozott ki erőteljes és nagy visszhangot kapó vita annak tekintetében, hogy pontosan melyik évre keltezhető az esemény. Annak ellenére, hogy Pauler Gyula már akkor a 895-ös év mellett tette le a voksát, az ünnepséget szervezési és adminisztratív problémák miatt 1896-ra halasztották. Napjainkban a magyar történészek ugyancsak a pauleri véleményt tartják kiindulópontnak, ugyanakkor az eseményt árnyaltabban próbálják interpretálni, és nem feltétlenül egyetlen év kronológiai határai közé akarják beszorítani.

Napjaink magyar történészei szerint az áttelepedés ideje 895-re, illetve 895–896-ra tehető,²² és nem csupán az Alföld, hanem Erdély vonatkozásában is. Vekov Károly meglátásában Erdély a magyarság Kárpát-medencébe való betelepülésekor a fő útvonalat képviselte, és e helyet nem mindenki hagyta el a Pannóniába való vándorlaskor/átvonulaskor. Az említett történész véleménye szerint a legfontosabb okok/érvek, amelyek indokolják/alátámasztják, hogy a magyarság Erdélyben is megtelepedett a 9. század végén, egyrészt stratégiai, másrészt gazdasági jellegűek. A magyarság bejövetelekor Erdély csupán szórványosan – leginkább szlávok és avarok által²³ – lakott terület, mely térség ezenfelül a magyarság életvitelének megfelelő természeti erőforrásokkal rendelkezett, mivel egyrészt gazdag volt az állattenyésztő magyarság számára elengedhetetlen nemesfémekben és sóban, másrészt stratégiai szempontból a megtelepedés által biztosíthatóvá vált a keleti védelem.²⁴ Az Erdély területén ez idő tájt feltárt régészeti leletek ugyancsak a fenti tézist bizonyítják, ezek részleges eredményét Bóna István a következőképpen foglalja össze: „Mindazon vélekedé-

sek, melyek a Kolozsvár–Marosgombás–Maroskarna régészeti csoportot el akarják szakítani a honfoglaló magyarság nagy tömbjétől [...] vagy mint manapság, éppen szembe akarnak állítani vele, elhibázott, sőt dilettáns próbálkozások. A korai erdélyi magyar temetők tömbjében ugyanis sűrítve együtt van mindaz, ami a magyarságra s népünk keleti katonai vezetőrétegére jellemző. A leletek »archaikus«, vagyis sztyeppei jellegéből arra következtetni, hogy e temetők népe kabarokból (kazárokból), metán besenyőkből verbuválódott volna, vagy mindenestől kabar–kazár lenne, nem egyéb, mint a régészet törvényeinek nem ismerése vagy szándékos félremagyarázása.”²⁵ Györffy György a régészet eredményeit erősíti meg, illetve egészíti ki a helynevekre építő elméletével, mely módszer során a helynevekből igyekezett rekonstruálni a honfoglaló magyarság betelepülésének területi elszóródását. A román történészek többsége ennek ellenére elutasítja az általa elért eredményeket, mint ahogyan a történész által használt módszert sem tekinti tudományosnak.²⁶ Victor Spinei azon kevés román történészek egyike, akik elfogadják a magyarság Erdélybe való betelepülését a 9. század második felében, és pedig a Györffy György által megalapozott elméletet elfogadva.²⁷ Ioan Aurel Pop véleménye a Spinei által képviselthez képest már elutasítóbb a magyar állásponttal szemben. A magyarok Pannóniába való letelepedését (ebben egyetértve Spineivel) 896-ra teszi,²⁸ vagyis elutasítja a 895-ös megszállást, ugyanakkor nem fogadja el az ezzel egy időben való erdélyi megtelepedést sem. A magyar történetírás ismeretéről tesz tanúságot, amikor ismerteti az általánosán elfogadott álláspontot a magyarok bejövetelel kapcsolatban. Érintőlegesen említi a magyar történészek véleményét, mely szerint a honfoglalók az Északkeleti-, illetve Keleti-Kárpátokon (Uzsoki-hágó, Vereckei-hágó, Tatár-hágó, Radnai-hágó, Borgói-hágó, Tölgyes-szoros, Békás-szoros) és Erdélyen át mentek nyugati irányba,²⁹ ugyanakkor ő a román állásponttal egyetértve az Északkeleti-Kárpátokon, illetve a Vereckei-hágón átvonuló magyarságot véli megjeleníteni lelki szemei előtt.³⁰ A román történetírás tudományos munkáiban általánosan megjelenő érvekkel próbálja meg alátámasztani álláspontját, következtetésében pedig nem zárja ki teljesen az

Erdélyt érintő útvonalat, de véleménye szerint ez az átvonulás semmi esetre sem jelenti azt a megtelepedést, mely véleménye szerint kizárólag egy későbbi és hosszú folyamat eredményeként jöhetett csak létre. Megfogalmazása szerint: „nem zárható ki teljesen az a lehetőség, hogy a magyar törzsszövetség egy csoportja Erdélyen át vonult Pannóniába. De ha elméletileg lehetségesnek tekintjük is ezt, a dolognak nem volt semmilyen közvetlen jelentősége. [...] Erdélyt, mint látjuk, jóval később és fokozatosan foglalták el, amikor pedig 900 után az első hadjáratot vezették, az »erdőn túli ország ellen«, a magyarok semmit sem tudtak a megtámadott tartományról.”³¹

Neagu Djuvara a román történetírás egyik napjainkban ismert és elismert alakja, akinek nevéhez (többek között) a nemzeti történetírás romantikus túlzásainak a letisztítása érdekében tett lépéseket is kötik. Egyik ismert és népszerű összefoglaló munkájában, mely 2010-ben magyar nyelven is napvilágot látott,³² röviden érinti a magyar honfoglalás eseményeit is.³³ Mivel a román történész a kontinuitás tételét elfogadja, az eseménnyel kapcsolatos nézőpontja eredendően szemben áll a magyar céhbelleikével. Véleménye szerint „a magyarok áthaladtak a Keleti-Beszkidékben található Vereckehágón, a Keleti-Kárpátoktól északra, és megállapodtak a pannón síkságon, amely alkalmas volt lovaik legeltetésére.”³⁴ Anélkül, hogy a kérdés problematikuságát ismertetné és felsorakoztatná az álláspontjával szemben álló elméletek hipotéziseit, Djuvara a fent idézett szöveg logikáját követve kijelenti, hogy „mire [a magyarok] Erdélybe fokról fokra behatoltak, ott már létrejöttek a kis román államalakulatok”.³⁵

Románia és a román nép történetének tanulására/megismerésére a kolozsvári egyetem diákjai számára alapkönyvnek számít a Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea és Pompiliu Teodor által összeállított szintetikus történeti kiadvány.³⁶ Ebben a munkában a magyar honfoglalás eseményeinek ismertetésére nem kerül sor, így a magyar kutatók eredményeinek elhallgatása a teljes érdektelenséget vagy a szerzők tájékozatlanságát sugallja a magyar történészek álláspontját illetően. A magyarok mint vallási alapon elnyomó politikai és társadalmi réteg szisztemati-

kus tárgyalását a könyv csupán a 14. századtól kezdi meg, így implicit módon sugallja, hogy a mai Románia határain belül a magyarok csupán az említett századtól kezdődően voltak jelen.³⁷

A honfoglalók számát mind a magyar, mind a román történetírás a 880 körüli évekre vonatkozó 20 000 lovast említő Dzsajháni forrásértékű munkájából vezeti le, mely becslés az egyéb adatokat szolgáltató források közt a legobjektívebbnek és legvalószínűbbnek tekinthető. Kristó Gyula számításai szerint a teljes honfoglaló népesség – a magyarokhoz csatlakozott népelemekkel együtt – 100 000 és 400 000 fő közé tehető.³⁸ Bertényi Iván és Gyapay Gábor a 10. századi Kárpát-medencei magyar lakosság számát hozzávetőlegesen 600 000-re becsüli.³⁹ Ioan Aurel Pop számításainak eredményei szerint a 9–10. századi összlakosság száma 150 000–200 000 közé tehető.⁴⁰ Pop kifejti ellenvetését a 600 000-es számot illetően is, melyet ő megalapozatlannak és a korabeli viszonyokhoz képest túllicitálnak tekint.

Gyáni Gábor hívja fel a figyelmet arra, hogy a történész számára a legkönnyebben hozzáférhető forrásokat maga az állam bocsátja a kutatás rendelkezésére, így már a dokumentumok is a nemzeti történelem tanulmányozása felé vonják a történetészt.⁴¹ Arra a kézenfekvő tényre, hogy a román és a magyar történetírásban a honfoglalás értékelése és reprodukálása gyökeresen különbözik, számtalan okot felhozhatunk, melyek közül egyik fontos eltérés – a fentiekben már ismertetett okok mellett – a használt források, illetve ezek tudományos megítélése, továbbá a kutatási munka során használt módszerek mibenléte.

A fentiekből látható, hogy míg a román történetírás a téma történelmi leírásakor elsődlegesen az írott forrásokra támaszkodik, addig a magyar történészek többsége az interdiszciplináris kutatást részesíti előnyben, vagy legalábbis ezzel próbálja ellenőrizni/egybevetni az írott anyagot.⁴² A magyarok bejövételére vonatkozó írott források közül a legfontosabb Bölcs Leó *Taktika* című műve, Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzásáról* írt munkája, Anonymus *A Magyarok cselekedeteit* lejegyző krónikája és Kézai Simon *A hunok és a magyarok cselekedeteit* rögzítő gesztája.

A román történetírás Anonymus írására kivételesen nagy súlyt fektet, egyrészt azért, mert az általa leírt információk úgymond alátámasztják/megalapozzák a román történetírás álláspontját a honfoglalás tekintetében, másrészt a román-ság 9–10. századi történetére vonatkozó adatokat vélnek felfedezni benne – amit azonban a magyar tudományosság nem fogad el a valóság hiteles lejegyzésének.⁴³ Ugyancsak Anonymus képezi az egyik legfontosabb alapját annak a román álláspontnak, mely szerint a magyarok a Pannóniába való betelepedéskor a Vereckehágón keltek át, mivel a történetíró csupán ezt az egy útvonalat említi meg.⁴⁴

A magyar történetírás Anonymus művét „innen-onnan vett motívumokból összerótt mesének” tekinti.⁴⁵ Bóna István szerint a *Gesta Hungarorum* műfaját tekintve regényes történelem,⁴⁶ mely a történettudomány számára nem – legfentebb az irodalomtörténet számára – szolgált hiteles információkat.⁴⁷ Györffy György szerint nem alaphatunk olyan forrásra, melynek tartalma és lejegyzése között hozzávetőlegesen 300 év telt el,⁴⁸ ezenfelül semmilyen írott forrásra nem támaszkodik, továbbá a mű megírásának célja eleve nem a történelmi múlt hiteles lejegyzése, hanem a szórakoztatás, illetve a magyar nép dicsőséges/legendás tetteinek lejegyzése.⁴⁹ Ugyancsak Anonymus művének történelmi forrásként való használata ellen szól Kristó Gyula is, aki szerint „Anonymus leírása [...] nem hiteles. A magyarok ellenfelei helynevekből életre keltett, költött figurák. A honfoglalás lefolyásáról adott híradását sem tekinthetjük információnak.”⁵⁰ Ioan Aurel Pop könyvében egy egész fejezetet szen-

tel Anonymus műve forrásértékének vizsgálatára. Arra a következtetésre jut, hogy Béla király jegyzője az Európa-szinten megjelenő „nemzeti propaganda” hatása alatt írt, de ennek ellenére munkája nem üti meg a múlt meghamisításának mértékét, így a *Gesta Hungarorum* hiteles történelmi forrásnak tekinthető, annál is inkább, mivel Anonymus, műve megírásakor nagymértékben inspirálódott elődei – ma már nem fellelhető – történeti munkáiból.⁵¹ Neagu Djuvara ugyancsak feltételezi, hogy Anonymus egy „korábbi krónika nyomán” írta meg művét, és annak ellenére, hogy felvillantja a mű történelmi forrásként való használatának problematikusságát (igaz ugyan, hogy csupán egyetlen ellenérvet ismertet), sommásan kijelenti, hogy „a magyar történészek megpróbálják tagadni egy döntő fontosságú forrás minden dokumentum-értékét”.⁵²

A módszertani kérdésekben állást foglaló különböző vélemények mellett egy másik jelentős oka az eltérő történet-szemléletnek a szakemberek nyelvi korlátozottsága. A múlt látásmódjának különbözőségét az írott vagy verbális kommunikációval, tudományos vitákkal lehetne leginkább csökkenteni, melyek során mind a magyar, mind pedig a román történészek megosztanak egymással eredményeiket, és konstruktív keretek között közelítenék álláspontjukat. Addig, amíg nyugati körökben a történelem létjogosultságát kérdőjelezzik meg a szubjektivitás címszava alatt, a román és a magyar történetírásban Erdélynek nem egy román és egy magyar nyelvű történetét olvashatjuk, hanem párhuzamosan létező történeteket, melyek tudományossága az etnikai határokig terjed.⁵³

■ JEGYZETEK

- Hyden White: *Metahistory*. Baltimore and London, 1973. Idézi Magyarics Tamás: *Klió és/vagy Kalliopé? A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése*. Aetas 1996. 1. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00001/magyar.html>, [2010. 07. 20.]
- A román történetírás egyik kiemelkedően fontos és a jövőben is nagy hatást gyakorló nemzeti szakaszáról lásd Makkai László: *Róman történetírás a két világháború között*. In: *Hitel*. Szerk. Záholy Éva. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Kvár, 1999. II. 376–404; http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1708.pdf; http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1709.pdf; [2011. 09. 11.]
- Lásd pl. *Magyarország története 895–1301; Istoria României...* stb. A kiadványok annak ellenére tüntetik fel a címben a nemzetállamok nevét, hogy tárgyukat jóval annak kialakulását megelőzően kezdik feldolgozni.
- Vö. Kristó Gyula: *Magyarország története. 895–1301*. Osiris, Bp., 2006. 48–68.
- Marc Bloch közismert megfogalmazása szerint: „Az emberek inkább a korukra, mint apjukra hasonlítanak.” Lásd Marc Bloch: *A történész mestersége*. Történeti írások. Osiris, Bp., 1996. 32.
- Ezen túlmenően az sem vita tárgya, hogy egyazon nemzetiségű és kortárs történészek között is jelentős eltérések lehetnek bizonyos problémák megítélésében.
- Gondolunk itt elsősorban a László Gyula által megfogalmazott „kettős honfoglalás” elméletére, melyet azonban sem a román, sem a magyar akadémikusok többsége nem fogad el a tudományosság szintjén. Lásd László Gyula: *Kettős honfoglalás*. Magvető. Bp., 1978.

8. Gyáni Gábor véleménye szerint a történetírás diszciplínája azért szorult olyan korán a nemzeti határok mögé, mivel művelésének az elsődleges célja a nemzetállamok létének történeti érvekkel való legitimációja volt. Vö.: Gyáni Gábor: A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága egykor és most. *Aetas* 2010. 4. 23; <http://www.lib.jgyftf.u-szeged.hu/folyoiratok/aetas/2010-04.pdf>, [2011. 09. 20.]
9. Lupescu Radu: Az utolsó vándornépek – román szemmel. Victor Spinei: *Ultimele valori migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de jos*. Iași, 1996. Erdélyi Múzeum IX (1998). 99–101; <http://erdelyimuzeumfolyoirat.adatbank.transindex.ro/pdf/014Lupescu.pdf>, [2010. 07. 21.]
10. Szabó T. Attila: A románok újkőkori erdélyi betelepülése. *Hitel* 1942. 3.; http://betiltva.com/files/szabo_t_attila_a_romanok.php, [2011. 09. 18.]; *Interviu cu László Makkai realizat de János Pótó. Colonizarea Transilvaniei*. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară – Momentele din istoria Transilvaniei apărute în revista Istória*. Szerk. Bárdi Nándor. Pro-Print, Csíkszereda, 1999; <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=1174>, [2011. 09. 19.]
11. Kristó Gyula: i. m. 2006. 54.
12. Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig*. Dante, Bp., 1934. 15.
13. Bertényi Iván – Gyapay Gábor: *Magyarország rövid története*. Macenas, Bp., 1999. 34.
14. A magyar „honfoglalás” szóval rokon értelmű/hasonló jelentéstartalommal bír a román „descălecat” kifejezés, melyet azonban nem használnak a magyarok 9. századi mozgásának megjelölésére.
15. Ioan Aurel Pop: *Români și maghiari în secolele IX–XIV. Geneza statutului medieval în Transilvania. Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj Napoca, 1996. 59–64.* (Az oldalszámokat a könyv digitális formátuma szerint adom meg itt, és a továbbiakban egyaránt. Lásd <http://www.slideshare.net/FrescatiStory/ioan-aurel-pop-romanii-si-maghiarii-din-transilvania-sec-ix-xiv>. [2010. 07. 19.]
16. Idézi Kristó Gyula: *A magyar nomád államtól Szent István államáig*. *Aetas* 2000. 3. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3-07.html, [2010. 07. 21.]
17. Uo.
18. Ioan Aurel Pop: i. m. 1996. 73.
19. *Interviu cu György Györfly realizat de János Pótó. Problemele controversate ale descălecatului maghiarilor*. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară – Momentele din istoria Transilvaniei apărute în revista Istória*. Szerk. Bárdi Nándor. Pro-Print, Csíkszereda, 1999; <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=1172>, [2011. 09. 19.]
20. Az állítás elsősorban a régebben uralkodó szakmai nézetekre igaz, mivel napjainkban többen megkérdőjelezik a honfoglalás tervszerűségét.
21. Konkrétan arra az érvrendszerre gondolunk, melynek során a történészek a honfoglalást, a szűkszerű helyváltoztatás/áttelepedés mellett, egy racionálisan megfontolt döntés eredményének látják/láttatják. Ennek a diskurzusnak szerves részét képezik a 9–10. század fordulóját megelőző portyázó expedíciók, ugyanis ezen zsákmányszerző hadjáratok alkalmával a magyaroknak elméletileg lehetőségük volt a Kárpát-medence demográfiai, gazdasági és természeti viszonyainak a feltérképezésére, ami a jövőbeli betelepülés szempontjából igen kedvező helyzetet mutatott/mutatható. Vö. Kristó Gyula: i. m. 2006. 55.
22. Bertényi és Gyapay szerint „A honfoglalás dátumaként nem is lehet egy meghatározott évet megadni: [mert] 894-ben, illetve egy-két évvel korábban nagyobb magyar haderő járt a Kárpát-medencében” Bertényi – Gyapay : i. m. 27.
23. A történészek között annak tekintetében, hogy milyen arányban éltek a különböző etnikumú népek a 9. századi Kárpát-medencében, és hogy ezek milyen földrajzi régiókban voltak leginkább képviselve, nincs egyetértés, ezzel szemben egyöntetű az az álláspont, mely szerint a területet szórónyosan és kis létszámú népesség lakta.
24. Vekov Károly: *A keresztény egyházszervezés kezdetei Erdélyben*. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. A sorozatot szerkeszti Dávid Gyula. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2001; <http://mek.oszk.hu/04100/04102/html/>, [2010. 07. 21.]
25. Bóna István: *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. A sorozatot szerkeszti Dávid Gyula. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2001.
26. Lupescu Radu: i. m. 1998.
27. Victor Spinei: *Migrația ungarilor în spațiul Carpato–Dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–XI*. *Arheologia Moldovei*. 1990. XIII.
28. Ioan Aurel Pop: i. m. 1996. 65–66.
29. „Egy évszázaddal vagy csak ötven évvel ezelőtt is a magyar honfoglalás korának emlékei Etelközhez, Vereckéhez, Pusztaszerhez kötődtek. E helynevek lassan irodalmi emlékké halványulnak, helyüket a mai történeti tudatban Vértesszőlős, Fenékpuszta, Szabolcs foglalja el.” A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. Györfly György, Hanák Péter, Makkai László és Mocsy András kerekasztal-beszélgetése. *Istória* 1979. 1. <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1979-01/historia-1979-01-karpat>, [2010. 07. 22.]
30. Ioan Aurel Pop: i. m. 1996. 67–70.
31. „[...] nu putem exclude complet posibilitatea ca o ceată a uniunii tribale ungarilor să fi trecut prin Transilvania spre Pannonia. Dar chiar dacă, teoretic acest lucru s-ar putea fi întâmpla, el nu a avut nici o importanță și nici o urmare imediată. (...) Transilvania cum se vedea, va fi cucerită târziu și

- treptat, iar când au întreprins prima incursiune asupra »țării de peste pădure« după 900, ungurii nu aveau nici un fel de cunoștințe despre regiunea atacată.” Uo. 69–70.
32. Neagu Djuvara: A románok rövid története. Koinónia, Kvár, 2010.
33. Uo. 52–55.
34. Uo. 53.
35. Uo. 54.
36. Istoria României. Mihai Bărbulescu – Dennis Deletant – Keith Hitchins et alii. Corint, Buc., 2007.
37. Uo. 134–136.
38. Kristó Gyula: i. m. 2006. 73–74.
39. Bertényi Iván – Gyapay Gábor: i. m. 1999. 35.
40. Ioan Aurel Pop: i. m. 1996. 70.
41. Gyáni Gábor: A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága egykor és most. I. m. 23.
42. Kristó Gyula szerint „nincs olyan kútfőnk, amely a magyar honfoglalás lefolyásáról részletekbe menően és hitelesen tájékoztatna...” Kristó Gyula: i. m. 2006. 41.
43. A románság 9–10. századi történelmére vonatkozó információk egy részére, egyetlen forrásként Anonymus műve szolgál. Kristó Gyula szerint a román történelem kenézeinek és vajdáinak a neveit Anonymus jobbára helynevekből vezette le, „akiket megtett a honfoglaló magyarok ellenfeleinek, ily módon elérte azt, hogy a magyaroknak kemény harcok során kelljen elfoglalniuk a Kárpát-medencét, vagyis a honfoglaló magyar vezérek így jogot szereztek a véraldozatok árán elfoglalt föld birtoklására”. Kristó Gyula: i. m. 2006. 55.
44. Interviu cu György Györfly realizat de János Pótó. Problemele controversate ale descălecatul maghiarilor. In: i.m.
45. Erdély története három kötetben. I. Főszerk. Köpeczi Béla. Akadémiai, Bp., 1986. 261.
46. Lásd. a geszta műfaji meghatározását: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Gesta> .
47. Bóna István: A magyar honfoglalás és Erdély. Anonymus Gesta Hungarorumának forrásértéke. Aetas 2007. 7.
48. Az írás nélküli kultúrákban a szóbeli hagyomány informatív jellege hozzávetőlegesen három generációt, azaz kb. 80–100 évet ölel fel. Lásd Jan Assman: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz, Bp., 1999. 49–64.
49. A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. Györfly György, Hanák Péter, Makkai László és Mócsy András kerekasztal-beszélgetése. In: i. m.
50. Kristó Gyula: i. m. 2006. 41.
51. Ioan Aurel Pop: i.m. 1996. 74–82. Lásd „Aceste cronici au o valoare de izvoare istorice, în măsură în care toate gestele medievale europene au o asemenea valoare, îmbinată cu ceea literară.” (Ezek a krónikák oly mértékben tekinthetők történeti forrásértékűeknek, mint amennyire – irodalmi értékükkel társítva – valamennyi európai geszta.) 78.
52. Neagu Djuvara: i. m. 2010. 36.
53. Jelen dolgozatban nem térünk ki a nemzeti történelmekről folytatott mai diskurzusra, mely azt a mítosszal azonosítja, ugyanis ha ezt az álláspontot elfogadjuk, akkor lényegében a fentiekben feltett kérdések és egyáltalán a ráció törvényeinek megfelelni óhajtó, érvek-ellenérvek ütköztetése alapulanná válik, hiszen a mítoszok elemzésére elsősorban nem az általunk használt módszereket hívjuk segítségül. Az említett történetelméleti diskurzus tanulmányozása ennek ellenére igen érdekes perspektívából közelíti meg a múlt eseményeiből táplálkozó nemzetépítő diskurzusok problematikáját. Bevezetőnek lásd Gyáni Gábor: A nemzet történelme mint mítosz. Élet és Irodalom. 2010 37. http://www.es.hu/gyani_gabor:a_nemzet_tortenelme_mint_mitosz;2010-09-15.html, [2011. 09. 15.]

JÁTÉK, SPEKULÁCIÓ, BIZALOM

Beszélgetés George Roth befektetési szakemberrel

■ *Bizonyára Amerikában is ismerik Putyin orosz elnöknek azt a nyilatkozatát, hogy az Egyesült Államok nemcsak lehetőségei fölött él, hanem élősködik a világgazdaságon. Mi erről a véleménye?*

– Nem értek egyet Putyin kijelentésével. A globalizáció abból áll, hogy megszűnnek az államok közötti határok. Amikor a kommunista államok eltűntek, akkor Amerika maradt az egyedüli nagyhatalom, és az volt gazdaságilag is. Egy csomó befektetés indult Amerikából, az amerikai bankok elterjedtek a világon, és európai bankok is megtelepedtek Amerikában. Nagyon sokat fektetnek be például nálunk a kínaiak. Szóval azért nem helyes azt állítani, hogy a válság egyedüli oka Amerika, mivel ezek a nemzetközi bankok annyira össze vannak fonódva, hogy nem lehet egyetlen államra sem rámondani, hogy ő okozta az egészet. Ahogy az angol miniszterelnök mondta 2008-ban: a kapitalizmus a maga régi formájában megszűnt, olyan hibrid rendszer keletkezik, amelyről senki sem tudja pontosan, hogyan fog továbbfejlődni, de keveredni fog benne a kapitalizmus a szocializmussal. Abban a pillanatban, amikor az amerikaiak elkezdték megmenteni a nagyvállalatokat, tulajdonképpen államosítás történt. Azt mondták: egy nagyvállalat nem bukhat meg. Szerintem egy nagyvállalat nem életre való, ha olyan nagy, hogy nem bukhat meg. Ezért azt hiszem, hogy ez az egész gazdasági válság egy új modell keletkezéséhez járul hozzá. Szerintem együgyű nézet, hogy Amerika mindenek az oka.

– *Beszéltek az elmúlt években többször is arról, hogy 1973-ban Nixon elnök eloldozta a dollár és az aranyfedezet közötti kapcsolatot. Ezáltal a dollárt felszabadította, ami részben szintén oka lehet annak, hogy a dollár története hogy alakult azóta. Fölvetették, hogy esetleg vissza kellene térni az aranyfedezethez. Hogy látja ezt a kérdést?*

– Egy nagyon érdekes cikket olvastam erről a *New Yorker*-ben. A szerző felveti

benne egy „elektronikus”, politikamentes, nemzetek fölötti pénz gondolatát. Az ötlet egy programozótól származik. Az emberek megegyeznek a pénz értékéről, és attól függően, hogy hányan használják, az értéke emelkedik vagy süllyed. Amerikában már van néhány szálloda, amely elfogad ilyen pénzt.

Amikor az aranyfedezet megszűnt, egy új modell keletkezett, az amerikai állam szolgált garanciaként (mivel a legerősebb állam) az aranyfedezet helyett. Ez nagy változást idézett elő, azt jelentette, hogy a kőolajat és a benzint dollárban kalkulálják, és így a dollár lett a nemzetközi fizetőeszköz. De ma már ott tartunk, hogy a legnagyobb dollárbefektető nem Amerika, hanem a kínaiak.

– *Végül is '73 óta a dollár erősödött-e vagy gyengült? Mennyire számít ez még egyáltalán?*

– Vannak olyan elméletek, hogy az amerikaiak egyfolytában pénzt nyomtatnak, míg az európaiak nem.

– *Ani azt jelentené, hogy a dollár gyengül?*

– Természetesen, ha több pénz van forgalomban, akkor kevesebb az értéke. De ez is relatív, és összefonódik a politikával. Mikor Amerikát leminősítették, az emberek megijedtek a tőzsdétől, és államkötvényeket vásároltak. Lement az áruk, és egy csomó pénz az államkasszába ment. Ken Fischernek is dolgozom, ő mondta, hogy ha Amerikát leértékelik, akkor mindenkit le kell értékelni, ez mind relatív, úgyhogy nem számít.

– *Őn egy tőzdebefektetési cég számítógépes szakembere. A befektetéseket sokat szidták, beszéltek a deregulációról, a mérgező csomagokról. Mennyire felelősek ezek a válságért?*

– Mi történt akkor, amikor a tőzsdét létrehozták? Ha volt valakinek egy kis pluszpénze, és megbízott egy cégben, annak termékeiben, befektette a pénzét, részvényeket vásárolt. Összekapcsolódott a termék, a cég hírneve és az emberek által befektetett pénz. Amikor megjelentek

a derivatívumok, a származtatott termékek, ez a kapocs eltűnt. Az egész tőzsde egy nagy szerencsejátékká vált. Spekulációval lerombolható. Soros György is sokat mondja, hogy a piac manipulálható.

– *Eleinte az egész rendszer alapja a bizalom volt. Ez megváltozott?*

– Szerintem igen. Jelenleg a világ leg-tőkeerősebb vállalata az Apple, amely játékokat állít elő, ebből is látszik, hogy valami nem stimmel. A játék pedig a médián keresztül terjed. A fiam azt mondja: azok a dolgok fognak minket tönkretenni, amelyeket a legjobban szeretünk. Lehet élni játékok nélkül is.

– *Vagyis mai világunkban a hasznos tárgyak és eszközök mellett óriási helyet foglalnak el a játékok. És a játék ugyanúgy része a gazdaságnak, mint a valódi anyagi javak. Sőt része a pénzpiac műveleteinek is.*

– Igen, az elmúlt években valami hasonló történt. Clinton elnöksége idején terjedt el az a gondolat, hogy legyen mindenkinek saját tulajdonú lakása. Elkezdődött a lakáshitelek folyósítása. Az ügyfél öt százalékot előlegezett, arra vette fel a 100–200 ezer dollárnyi lakáshitelt. Az állam garanciát vállalt a hitelekért a bankok felé, így létesültek azok a hibridvállalatok, amelyek ezt a garanciát kezelték. Mivel hirtelen mindenki házat akart venni, az ingatlanok értéke felment, nagyobb volt a kereslet, mint a kínálat. Az ingatlanokat ötévenként újra lehetett finanszírozni. Mít jelent ez? Tegyük fel, hogy a ház kezdetben 200 ezer dollárt ért. Öt év alatt felment az értéke 260 ezerre. Az újrafinanszírozás azt jelentette, hogy az ügyfél kivett 60 ezer dollárt, és azt elköltötte. Ez így ment mindaddig, amíg a házak értéke csökkenni nem kezdett. Mikor valaki hitelre vesz házat, az első 15 évben

csak a kamatot kell fizetnie, azt pedig levonhatja az adójából. Amikor az ingatlanok értéke csökkenni emelkedett, nőni kezdett a kamat is, halmozódott az adósság, mert sokan nem tudtak fizetni. Egyre többen úgy próbáltak magukon segíteni, hogy biztosítást kötöttek a lakásukra, a felvett pénzt pedig befektették a tőzsdén. A pénznek ez a körkörös mozgása egy ideig működött, aztán minden összement.

– *Sokat beszéltek arról, hogy ezek a derivátumok, mérgezett csomagok játszottak fontos szerepet a válság előidézésében. Sokan úgy vélik, hogy ezeket kell megszüntetni vagy megfékezni. Erre lát jeleket? Ennek van értelme így?*

– Abszolút mértékben igen. A probléma az, hogy Amerikában is van egy ilyen intézet, amelynek az a dolga, hogy ezt a felügyeletet ellássa. Hoznak is jó döntéseket, de közben a bankok vagy a pénzpiacok valami újat találnak ki. Mindig megelőzik őket.

– *Tehát a szabályozás olyan, hogy lehetővé teszi a kísérletezést, az újfajta szabálysértést.*

– Igen, a szabályozás mindig egy lépéssel hátrább van. Például azt olvastam, hogy Angliában a derivatívumokkal folytatott minden műveletet adót vetnének ki.

– *Ez nagy összeg?*

– Nem, ez kicsi összeg, de ezeket fantasztikus számban adják és veszik. Ezek az államkasszába mennek. Én két tőzsdét létesítenék. Az egyik a normális befektetőnek lenne fenntartva, a másikat viszont amolyan lottótőzsdének képzelem: aki oda befizet, az tudja, hogy játszik a pénzével. De meg volna szabva, hogy a kettő nem keveredhet. Aki félti cége létét, azt ne tegyék ki veszélynek a meggondolatlanul lottózó befektetők.

Kérdezett Horváth Andor

ELKÁN GYÖRGY

AZ ÉPÍTÉSZ VALLOMÁSA

■ Megértem a Donát úti római katolikus templom felszentelésének a napját!

Az építész életében rendkívüli esemény: a tervezett tér megtelik emberekkel. Tekintetükben öröm és elégedettség. Megszólal az orgona. Először csendül fel a kórus éneke. Elhangzik az első beszéd. Ez történt 2011. augusztus huszadikán.

A történet idestova 21 éve kezdődött. Azt követően, hogy 1990 tavaszán az egyház rendezte a terület feletti tulajdonjog kérdését, megszületett a templomépítés gondolata. Elkészültek az első tervjavaslatok. A Szent Mihály-parókia engem is felkért javaslat benyújtására. Május végén Czírják Árpád atya személyesen közölte velem, hogy döntést hoztak: az én tervem alapján szeretnék felépíteni a templomot.

Következett az engedélyezési terv kidolgozása, amelyet személyesen kellett bemutatni az Egyházügyi Államtitkárság illetékesei előtt. Ez a hivatal rendelkezett az ötmillió lej összegű építési segély kitalálásáról.

Ezek után elkészítettem a megépítendő templom makettjét, amely sokáig látható volt a Szent Mihály-templom bejáratánál, mellette persely állott.

Még az év szeptemberében megkaptuk az építési engedélyt; kibocsátása érdekében sokat tett az akkori alpolgármester, néhai Balogh Ferenc.

A kivitelezési terv elkészítésében munkatárim voltak: a statikai számításokat Pick Gheorghe és Wéber Rudolf mérnökök végezték, a templomtér, a torony megtervezésében pedig Giloan mérnök volt segítségemre.

A kivitelezésre a megrendelő a kolozsvári Napoca építővállalattal kötött szerződést, amely már 1991-ben megkezdte a munkálatokat. Két bő év alatt felépült a vasbeton szerkezet a toronnyal egyetemben, majd következett a falak, a tető, a melléképület építése; az eredetileg földszintesnek tervezett épületrész két további szinttel bővült.

Kedvezőtlenül alakuló körülmények hatására a templom félkész állapotban maradt több mint tíz évig. Két évvel ezelőtt Kovács Sándor főesperes az érsekiséggel együtt határozatot hozott a templom befejezéséről. Ez amolyan újrakezdés volt: új munkavezetőket kellett találni, fellelni az eredeti dokumentációt. Szerencsére a tervezők készenlétben álltak...

A templom formai méreteit tulajdonképpen a terület nagysága határozta meg, valamint az ott kínálkozó rálátás. A Donát út akkoriban még gyéren volt beépítve, én pedig legrosszabb álmaimban sem képzeltem volna, hogy a szomszédos kereskedelmi komplexumra az utcáig nyúló szállodat építenek. A maga 35 méteres magasságával (rajta a háromméteres kereszttel) a torony így is kimagaslik környezetéből.

Nem törekedtem arra, hogy valamilyen stílust kövessék. A funkcióból indultam ki, abból, hogy van legtöbb 400 négyzetméternyi hasznos terület, ezért a legegyszerűbben kivitelezhető vasbeton szerkezetből a négyzetalapot választottam, amely átlósan merőleges az utcára, ami a bejáratot is meghatározza, a fölötté emelkedő toronnyal. Az így kialakult 45 fokos szögek és annak többszörösei uralják a formákat. A forma esetleges merevségét feloldja a kórusra vezető két oldaló, félkörös lépcsőfeljáró.

A templomtér fölötti tetőt két, átlós irányú páros vasbeton keret tartja egymástól négy méter távolságra; a tető vagy telt, vagy üveges, ami zenitális megvilágítást biztosít. Az oldalfalakon lévő tizennégy ablak (színes művészi üvegmunka) a tervnek megfelelően a külső és belső kőkeretekkel kijelöli a stációk helyét. A páros keret találkozásánál keletkezett négyzetre lanterno került, ez szükség szerint szellőzésre szolgál, de emellett beltéri és külső esztétikai szerepe is van.

Maga a torony a négyzet déli sarkára merőlegesen emelkedik, utcai homlokzata pedig visszadőlve felfelé keskenyedő,

ami bizonyos büszke tartást szuggerál. A harangházban két harang kapott helyet.

Úgy vélem, hogy a templom – amint a fényképeken is látszik – ha nem is stílus-teremtő, de építészetileg formaalkotó, és az, ahogyan méreteiben sikeresen használja ki a rendelkezésre álló területet, akár példamutató is lehet.

Az építészet története sok olyan esetet ismer, amikor a tervező és az épített közötti viszony nem volt teljesen harmonikus. A tervező bölcsességén múlik, hogy meghallgassa a megrendelő igényeit, de kitartson amellett, amit tervében fontosnak tart. Most is így történt, és számomra öröm, hogy az utolsó két év munkájának köszönhetően a templom kül-

alakja (beleértve a részlemezrel átépített tetőhéjazatot) teljes mértékben mind formáját, mind minőségét tekintve híven követi az eredeti tervet. Kevésbé vagyok elégedett a padlókövezet kivitelezésével – a pénzügyi források határt szabtak annak, hogy milyen minőségű és formájú kövekből készült.

Az épületek sorsához tartozik, hogy mind erőnyeik, mind az esetleg szükséges (a tervhez illeszkedő) pótlások a használat során mutatkoznak meg.

Az építésznek ezek után egyetlen óhaja lehet: Adjon a Jóisten híveket, akik belakják az Isten házát!

2011. december

TÚLÉLŐ KERESZTEK

Paulovics László festőművésszel 56 című képsorozataról Sümeji György beszélget

A művészi följogásában és technikájában is igen változatos Paulovics-életmű gazdagon rétegzett: rajzoktól metszeteken át plakátokig, díszlettervektől nagyméretű murális munkákig és táblaképekig vehetjük számba a legfontosabb darabjait. Különösnek és sajátosnak tetszhet, hogy csupán két ponton jelentkezik benne történeti tematika: legelőször németországi emigrációja kezdő évében, 1985-ben keletkeznek a magyar 1956-os forradalomhoz kapcsolódó sorozatának első darabjai, majd a doni katasztrófát földolgozó alkotásai 1992-ben jöttek létre.

■ *Volt-e az 1956-os magyar forradalmat földolgozó műveinek a létrejöttét tápláló, átélt, közvetlen élménye, vagy inkább közvetettek (szemtanúk elbeszélései, olvasmányok stb.) inspirálták?*

– Másodéves voltam a Ion Andreescu főiskolán, Kolozsváron 1956-ban. Az események közvetetten érintettek bennünket a rádiókon keresztül. A Szabad Kossuth és a Szabad Európa Rádió állandóan ment, és hangosan hallgattuk őket, így visszagondolva ez nagy merészség volt.

Később, Ceaușescu alatt odajutottunk, hogy mindig alaposan körülnéztünk, és csak suttogtunk. Ez a halk beszéd még Németországba is tovább kísért, kérdezték is, hogy be vagyok-e rekedve. Igen, ez a diktatúra okozta rekedtség volt.

1956 októberében elindultunk reggelente az óráinkra, de mintha nem ott lettünk volna, vitatkoztunk, és nem tudtunk elválni az eseményektől. Ha dolgoztunk

ez idő alatt a műtermekben, az csak olyan tessék-lássék lehetett, mert nem emlékszem reá. A rádióban hallottak nem mindig fedték egymást, sokszor nagyon is eltérőek voltak, így volt számunkra vitanyag elég. Jöttek a szemtanúk Budapestről, és ők pontot is tettek a vitatémákra. Így napról napra megismertük a történeteket. A feledhetetlen Egmont-nyitányt ma is hallom.

A Mátyás-szülőházban megtartottuk a diákgyűlést október 25-én, ezt a Szabad Európa még aznap bementa. A Bolyai Egyetemről is jöttek sokan, ezekkel részben találkoztam már a Házsongárdi temető gyertyagyújtásain, ahol szavalat és beszédek is elhangzottak.

Páll Lajos (Laji) költő, festő évfolyamtársam volt, rajzolás vagy festés közben szavalt nekünk a verseiből. A címekre is emlékszem, *A Mátyás-szobornál, Forradalmunk stb.*, maradandó élmények vol-

tak. Decemberben az egyik Szamos-parti cukrászdában szavalt utójára az ötvenhatosokról. Másnap elvitték. Mi akkor nem érzékeltük a veszélyt, annyira hitünk az igazunkban.

Egy fájó emlékü szemtanút emlétek: Kádár Tibor grafika szakos főiskolai tanárt és kitűnő művészt. Ő október közepétől Budapesten tartózkodott. Egy alkalommal a műtermében bőven beszélt az élményeiről. Egy másik, családi érintettség: unokatestvérem menekült el Budapestről 1956. november végén. A férjét Párizsban ismerte meg, és ott keltek egybe, Béla a soproni Erdőmérnökön tanult, a francia lapok tele voltak velük (fotók stb.). Több mint tíz magyar pár kötött ott házasságot, gondolom, ez is a forradalom hatására történt.

– *Azt a lehetőséget is számításba kell vennünk, hogy a sorozat megszületését a forradalom 30. évfordulójára való fölkészülés, az előkészületek megkezdése is segíthette, mert hiszen a nyugat-európai emigrációban – Nyugat-Németországban különösen – nagyon sokféle módon, de igen intenzíven idézték a 30. évfordulón a forradalom emlékét.*

– Ha holnap megkérnének, hogy csináljam újra, hozzáfognék a munkához. Csak a technikát kellett kitalálni: tehát tufefekete diópác, tempera feketék és az okker kollázs. Méretben kétszeresnek terveztem, 140 x 100 cm nagyságot gondoltam először, de az anyagiak közbeszóltak, és így lett vélegesen 100 x 70-es a méretük.

Az élményanyag jól összeérve várt a megvalósulásra, csak az ecsetet kellett megfognom, és a kéz szabadon elindult a felületen.

– *Az Erdélyi művészek 1956-ról című kiállítás (Vármegye Galéria, Bp., 2006) rendezésekor találkoztam először Paulovics néhány '56-os kompozíciójával, és szembeötlő, igen lényeges különbséget láttam a forradalmat Pesten átélő, az idősebb generációhoz tartozó erdélyi alkotók (pl. Zsögödi Nagy Imre, Kusztoz Endre) konkrétabb hangoltságú művei és Paulovics elvontabb formarendű alkotásai között.*

Paulovicsnál egyfajta szabad asszociációs mezőként jelenik meg a képtér, a sík, amelyre sajátos, gomolygó jelhalmazokban montírozza a forradalom vizuális lát-leletét, lázgörbéjét. S Paulovics '56 képsorozata így adja vizuális történetét, egyéni olvasatát a forradalomnak.

A sorozat első művén a forradalom igenlése, az érte kiontott piros vér kompozíciós elemmé emelése az Adytól idézett sorral: „Jaj, a Tűzet ne hagyjátok kihalni” (A Tűz márciusa) együtt válik erős üzenetté. A művek, ha nem is sorozatszámolásuk (keletkezésük?) sorrendjében igazodnak a forradalom és szabadságharc időrendjéhez, összességükben mégis az egészet képesek megidézni. A második kép a vég kezdetét mutatja a komor tanokkal s a november 4-ei reggeli, Nagy Imre-rádióbeszédből vett idézettel: „Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van.” S még egy példa: a hetedik darabon az ugyancsak emigráns Márai Sándor Mennyből az angyal című versét idézi szövetszerűen, a szembefordított tankokon fenyegetőn piros kutyák állnak. A sorozat szimbolikus jelei sorában a lukas zászló vagy a dőlő kereszt ugyanúgy szerepel, mint a híd a menekülés, a szabad világba vezető út szimbólumaként. A kilencedik képen pedig akasztottak sora a valós megtorlást idézi föl.

Az említett vizuális jelegyűttesek, szimbólum csoportok és irodalmi szövegek segítségével egységessé és történetileg is hiteles információhordozóvá avatta e műveket.

– Nagy Imre utolsó rádióbeszédét 1956. november 4-én hajnalban már ott-hon hallgattuk, és sírtunk a szüleinkkel együtt. A főiskola két hétre hazaküldött bennünket kikapcsolódni.

1956-ról beszélni nem lehetett a vasfüggöny innesszó oldalán. Tehát agyon volt hallgatva, tabu volt. A legtöbb esetben azt a választ kaptam, hogy félünk, féltünk. Ezt kapcsolatba lehet hozni a Rákosi-éra félünkjével is, sőt szervezen kapcsolódik a kettő. A félünk még elképzelésre vár, érlelődik bennem, szeretném megfesteni. Be akarom kapcsolni a sorozatba, valamint a békés kolozsvári diáktüntetését is.

Az 1956-os kompozíciók mindegyikéhez még külön színvázlatot is készítettem, aztán fogta át őket a vonalhaló, avagy helyenként a brutális fehér és fekete foltok, a drámát erősítve. Összegegett testek, csak kézfejek, kontúrok (gesztusfestészet), szögesdrótszerű foltok.

Márai Sándor nagy segítségemre volt, művei csak német nyelven voltak elérhetőek, így a nyelvet is gyakoroltam. Ötvenhatosokkal is gyakran beszélgettem, legtöbbszörükkel az átszökés, a Magyarországról

való menekülés traumái maradtak meg a legélénkebben.

– Voltak-e, befolyásolták-e vizuális előképek vagy esetleg történeti földolgozások, vagy éppen irodalmi alkotások, amelyek alakíthatták a sorozat megszületését?

– Az említettekre, elsősorban diákkori kolozsvári élményeimre és a németországi, az emigrációban szerzett tapasztalatokra támaszkodtam, nekem ez bőséges élményanyagot jelent.

– *Elkészülte után hol és hogyan, milyen környezetben mutatták be először a műveket, és milyen volt a fogadtatásuk?*

– Elsősorban a barendorfi műteremház termeiben állítottam ki minden októberi őszi tárlaton. Egyedi darabokat galériáknál (pl. Kortárs Galéria, Bp.), Essenben '56-os találkozóin, Dortmundban is.

Januárban a Téli tárlatokon a D'43-as sorozatomból szintén kiállítottam a barendorfi műteremházban.

Az egész sorozatot még nem volt alkalmam bemutatni a közönségnek, csak részletekben, kettőt-hármat alkalmanként. 2003-ban, a doni katasztrófa hatvanadik évfordulóján próbálkoztam a Hadtörténeti Múzeumban a D'43 sorozat kiállításával, sikertelenül, mert fölvetésemre a múzeum nem reagált.

– *Paulovics László művészetében emigrációja kezdetétől, 1985-től „elmozdul a lírai absztrakció, a gesztusfestészet felé” (Hann Ferenc, 2008). Ennek a nagyon is adekvát állításnak mintha ellentmondana az, hogy konkrét történeti sorsfordulót, a magyarság történetében meghatározó eseményt idéz az '56-os műsorozat. Azonban sajátos, hogy e konkrét utalásokat tartalmazó műveken is érzik a lírai absztrakció és a Paulovics-féle gesztusfestészet, vagyis a történeti ihletésű munkái is szerves periódusát alkotják festőművészetének.*

Paulovics németországi időszaka kulcsművének tartja Hann Ferenc a D'43 Hőseinkre emlékezve alcímű, huszonöt művet számláló képsorozatát. E kollekció a Don-kanyarban 1943-ban odaveszett több ezer magyar katonára emlékeztet.

Adódik a kérdés: volt valami személyes érintettség a művek mögött? Vagy két fontos, végül is kudarcos 20. századi magyar történelmi sorsfordulót akart megmérni az alkotó saját, vizuális mérlegén?

– Mindig vonzódtam történelmünk szaggatottságához és a kiszámítottság hiányához. Az első megmaradási próbatételnél a mongolok szinte eltöröltek bennünket. Túléltek a többi mohácsainkat is, tatárral, törökkel folytatott harcokat, majd a megszállást, a három részre szakított országgal. Bezáróan a szovjet megszállással, amely tegnapelőtt még folyó történet volt.

Fehér foltként (illetve foltokként) itt maradt a doni katasztrófa; a D'43 a háború után rögtön tabutéma lett, ahogyan ötvenhatunk is, ami szintén eltöröltetett. Vagyis hát ezt szerették volna rejteni mindenféle köntösbe, csak hogy a tisztaságát és egyenességét eltüntessék.

Egyre inkább nem hagyott nyugodni a 220 ezer doni hősünk sorsa. Ha már a keresztjeik rég elporladtak, felrajzoltam a papírra a túlélő keresztjeiket, hogy ha lehet, nyomot hagyjanak legalább így az utókoroknak. Az emlékezetnek.

1992-ben kezdtem el a sorozatot, a huszonöt műből huszonkettő látható nálam, a műteremben. Technikájuk: tusfekete, vörös és diópác, 70 x 100-as formátumban.

A személyes érintettségéről: Nemeskürty István könyve, a *Rekviem egy hadseregért* (1972) és a Sára Sándor filmje inspirált. Valamint a filmben is főszereplő Gellért Sándor író barátom, aki a szatmári műtermemben éveken át többször beszélt, mesélt nekem róla. A nyomaték kedvéért egy gépelt példányt kaptam tőle a *Magyarok háborúja* című, a doni katasztrófát elbeszélő költeményéből, amit akkor nem lehetett kiadni sem. Ebből azóta is illusztrációk, olyan szép, izgalmas képsorok vannak benne. Köszönöm, Sándor.

Végül is örömeimre szolgálna, ha egyszer, valahol, megfelelő térben kiállíthatnám a teljes sorozatot mind a két témában.

BIZALOMBÓL SZÓTT BUKÁSOK A KLASSZIKUS AMERIKAI FILMBEN

■ A klasszikus amerikai film olyan akciódús, keresésorientált műfajai, mint a krimi, a gengszterfilm vagy a western, a hatalmi viszonyok bonyolult hálózat-rendszereit képzik meg, s cselekményeik a hatalom megszerzésének, megtartásának és elvesztésének megannyi fokozatával szembesítenek. Természetesen nem a politikai vagy gazdasági csúcs hatalmi pozíciók ábrázolására kell gondolnunk, mint a történelmi (életrajzi) filmek esetében. Valójában a hatalmi játszmákból szótt mindennapok urbánus, urbánus-rurális, avagy rurális helyszíneit figyelhetjük meg, ahol a különbségek nem a hatalommal bírók és a kismemizettek között konstituálódnak. Nem, mert a moziuniverzum e szegletében, némiképp Foucault és Althusser (de nem Gramsci és Marx) hatalomról szóló teóriáit megelőzően a következő axióma dívik: a hatalom diszperz, szétfolyó halmazállapotú matéria, amiből mindenhova folyik (jut?) valamennyi. A főgengszter hatalma erős koncentrációját jelenti ugyanannak az elemnek, amelyből a csicskásnak kevesebb jutott, de ez a kevés is elegendő ahhoz, hogy örökké aggodalmaskodó anyját sakkban tartsa, aki a maga során a közép-gengszternek nyújt segítséget (például búvóhelyet kínálva), ezáltal a főgengszter pozícióját szilárdítva meg. Egy ilyenszerű játszmának lehetünk tanúi például Mervyn le Roy 1931-es *Kís cészár* című rendezésében.

Első ránézésre úgy tűnhet, a hatalom ilyesfajta szerveződésének például a foci-, avagy a kosárlabdameccs lehetne a metaforája, amelyben a hatalmi pozíciót az összjátéknak köszönhetően ide-oda patogó labda létesíti (szimbolizálja), s amint a labda körbegurul, úgy részesedik ki-ki a hatalom áldásából. A klasszikus amerikai film „férfias” műfajainak hatalomszerkezetét azonban nem a labdajátékok írják le adekvát módon. Már-már észrevétlen pozíciómódosulásoknak s velük együtt hatalmi transzfereknek lehetünk a tanúi (nézőként, a klasszikus elbeszélői

szabályoknak megfelelően mindig a lehető legjobb, középponti és mindentudó rálátást kapva a történésekre), amelyek legelső rezgéseit aligha érzékeli valaki, de amelyek hosszú távon ható következményekkel járnak. S ezen apró hatalomátfolyásoknak azért sem lehetnek a film diegetikus világának alakjai teljességgel tudatában, mert egy a hatalommal látszólag ellentétes előjelű közeget teszi lehetővé e hatalmi transzferek – akár kierőszakolt – létrejöttét: ez pedig nem más, mint a bizalom. A továbbiakban tehát a bizalom minőségét a hatalmi pozíciók megváltozásával való összefüggéseiben elemzem, a fentiekben boncolgatott szemponttól vezérelve: a klasszikus amerikai akció-műfajokban a bizalmi viszonyok kialakulása/fenntartása mintegy bevezetője a hatalmi pozíciók (bekövetkező, megelőlegezhető) megváltozásának.

A máltai sólyom John Huston forgatókönyvíró első rendezése 1941-ből, és Dashiell Hammett azonos című regényéből íródott. Úgy is összegezhető ez a krimi mint Sam Spade és Miles Archer partnerségben dolgozó magánnyomozók bizalmi válsága, s ekként kapcsolatuk drámája. Az aktuális nyomozati ügyet megrendelő csinos hölgy annyira elbűvöli Miles Archert, hogy – bármiféle rendőri elővigyázatossággal ellentétben – még aznap este hajlandó őt elkísérni egy veszélyesnek ígérkező találkozóra, egy rosszul kivilágított parkba. A teljes film sem elég ahhoz, hogy megtudjuk, mi történt aznap este, ám az Archer holttestét szemlélő társ, Sam Spade a múltba is meg a jövőbe is a bizalom útvonalán indítja meg nyomozását, illetve társa megbosszulásának a stratégiáját.

A jövőre irányuló célkitűzése tulajdonképp *A máltai sólyom* című film mozgatórugója: partnere iránti lojalitása, az iránta érzett (a jelenben tulajdonképp tárgyaltan) bizalom alapozza meg Spade azon tervét, hogy elhunyt társa helyett folytatja a nyomozást, Archer bőrébe és perspektívájába bújva próbálja (majd)

megérteni az elbűvölő megrendelő körül csomósodó rejtélyt. A férfiak közti lovagiaság partneri bizalomként feltüntetett mozzanata azonban Spade-et egy olyan fajta sikamlós területre, lejtőre viszi, ahol a magabiztos, mindenkor hatalmi hangulatot árasztó, erős nyomozó kis híján a halállal találkozik.

A múltba kilőtt bizalmi világítóórakéta a Miles Archer halálának körülményeit hivatott megvilágítani, csöppet sem átvitt értelemben: Archer halálát ugyanis egy testközlelből leadott lövés okozta. Hogyan feltételezhetnénk egy nagy tapasztalatú, sikeres nyomozóról, hogy ekkora szarvashibát követhessen el, ráadásul egy olyan helyzetben, amikor a veszélyérzetének igen magas fokozatra kellene kapcsolnia? Spade, a morózus és cinikus nyomozó egyetlen kézenfekvő, a nyomozását előremozdítani képes munkahipotézist állíthat fel. Archert azért lőhették le olyan közlelől, mert maga Archer engedte ezt meg – természetesen nem azért, mert joviális, élvezethajhász férfi létére önként halni kívánt volna. Megengedte ezt ezáltal, filozofál Spade, hogy támadóját bizalommal kezelte, s ekként a maga részéről semmiképp sem számított a leadandó lövésre.

A problematikát negatív (inverz) változatában vehetjük szemügyre egy későbbi westernfilmben, az 1960-as, John Sturges rendezte *A hét mesterlövészben*. A csodabogár kivülállókból szerveződő csapat nemes indíttatásból, illetve a kilátásba helyezett fizetség (nyereség?) reményében ajánlja fel erejét és fortélyait a rablóbanda által fosztogatott mexikói falucskának. A hatalmi transzferek és érzékeny hatalmi hálózati egyensúlyok e valószínű tárházából egyetlen figurát emelnek ki: a jó oldalt képviselő zsoldosok kimondatlanul, proklamátlanul is vezetőjévé lett Chris nevű, fekete ruhás cowboyt. A Yul Brynner alakította főcowboy (még ha nyája nélkül is) magányos üstökösként száguld végig a filmben, a bizalom legcsekélyebb jelét sem mutatva senki iránt, ami a „férfias” klasszikus amerikai elbeszélés-módban azt jelzi előre, hogy hatalma nem kikezdehető. Ez nem a cseppfolyós, szétoszló fajtája a hatalomnak, amelynek folyását a bizalom kapuja, gátja teszi lehetővé. A legfőbb mesterlövész mélységes bizalmatlansága és zárkózottsága egyszersmind önmagába zárul s ekképp kikezdehető hatalmi pozícióját is konnotálja. Emiatt szinte a legelső kék-

kockáktól kezdve tudjuk, hogy Chris érinthetetlen: sem golyó, sem női báj, sem barátság nem nyithatja meg zárt körvonalait testének s lelkének. A paradoxon persze azért megmarad: ha bizalmat nem szavaz senkinek, és ekképp nem hitelezi meg senki eljövendő tetteit (életét), miért vállalja el, elsőként és a legerősebb hangsúllyal a falucska védelmének nehéz munkáját?

Elmélkedésünk ezen pontján távolodni látszik kezdő axiómánk, mely szerint az akciódús klasszikus elbeszélésű amerikai filmben a bizalom megszületése (megtetesülése) egyszersmind a bizalmat szavazó(hoz tartozó) hatalmi pozíció sorra kerülő elvesztésének meglehetősen pontos prognózisát is jelenti. Közelíteni látszunk viszont a bizalomnak és a hitelnek egy sokkal kevésbé robusztus, inkább légies koncepciójához, amelyet teljesen nem lehet függetleníteni *A hét mesterlövésznek* is kontextusul kínáló poszt-háborús, kváziegzisztencialista légkörtől. Innen nézve a bizalom a másik jövőbeni lépéseit meghitelező erőterként fogható fel, amely alapjául szolgálhat a mexikói falu már-már (túlerővel szemben) kilátástalan védelmének, de ezen vállalás grandiózusságánál fogva, nem teszi lehetővé a mindennapi bizalmi lépések (s az ezek által indukált hatalmi transzferek) megélését.

A mindennapi bizalom, a másik iránti nyitottság (a másiknak önmagammal való meghitelezése s így meghosszabbítása) a western műfajának kortársabb példáiban is vészterhesnek bizonyul. Nemcsak a film diegetikus világában mozgó szereplők személyes tragédiáját indukálhatja, hanem magának a kortalannak s kikezdehető hitt (sokak szerint a film-történet első és legigazibb műfajának tekintett) western műfaj önmagából való kifordulását s (tetszés szerint) romantikus filmmé alakulását is. A bizalom légi-es kötőanyaggá válása s a hatalmiként elgondolható pozíciók lenullázódása kísér a western hulladékaik Ang Lee *Brokeback Mountain* című 2000-es filmjében például. A hegyre szegődő két cowboy kezdetben műfajuk tipikus képviselőinek tekinthető bizalom és barátság tekintetében: azaz szótlanak, rosszul artikulálnak, s hamarabb lóra pattannak, semhogy egy köznömöt vagy egy mosolyt elhullatnának. Attitűdjük helyességét vissza is igazolja szinte minden interakciójuk: az őket fel-

fogadó gazda durvasága, a hegyi időjárás zordsága, a házi és erdei állatok vadsága. S mindezek közepette a *Brokeback Mountain* (kisregény és film) főhősei nem maradnak meg a mélységes bizalmatlanságnak és zárkózottságnak *A hét mesterlövész* kapcsán bemutatott válfajánál. Testi és lelki vágyuk megélése, a bizalom legeredendőbb formáinak a felvállalása a western létfeltételeinek közepette azonban fatális a műfajra nézve. Ang Lee rendező szomorkás, a mindennapit egzotikusként bemutató klasszikus amerikai elbeszélés módú filmje két, a hatalmi transzfereket kiiktatni igyekvő, bizalmas viszonyban lévő férfi drámája – szinte véletlenszerűen a western díszletei között. A hatalom és a bizalom komplementer s mégis kölcsönösen romboló voltát (vizsgált területünk határain belül, természetesen) azonban ez az extrém westernfilm igen adekvát módon képes jelezni.

A síron túl tartó bizalom alakzata tartja fenn a klasszikus amerikai-angol filmkánon egy másik ragyogó példáját, a Carol Reed rendezte 1948-as *A harmadik embert*. Az amerikai westernregény-író barátja hívására érkezik a második világháborús Bécsbe, ám a legelső esemény, amin részt vesz, az barátja temetése lesz. A feltétlen bizalom alapozza meg az író kitartó további kutakodását, ám nem a saját erejébe és szellemébe vetett nyomozói bizalom, hanem a barátja erkölcsösségében és kiválóságában való hit. Hiába fut bele számos akadályba, és gyűjt egyre több jelet, amelyek azt mutatják, hogy tisztelt barátja erkölcsstelen gengszterré lett Bécsben, az író nem tudja bizalmát

feladni. A fentiekben jelzett korai gengszterfilm, avagy az érett western kódrendszerben a bizalom illetően túltengése a hatalom koncentrációjának az oldódását, a bizakodó karakter pozíciójának a gyengülését vetíti előre. Martins, az író, valóban többször is alig menekül meg az elmúlástól, átveréseknek pedig ismételtelen is tárgya lesz. Mégis, *A harmadik ember*ben csökönnyös, gyermeki bizakodása halálos fegyverré válik, s tulajdonképp csakis ennek a segítségével tudja gengszter barátját legyőzni.

Még ha a címbeli gonosz harmadik ember árnyéka dominálja is Reed filmjét, Martins, a nyomozó író a játszma nyertese: övé a hatalom, s elveszti a barátságba vethető bizalmat, örökre, amint a harmadik ember árnyéka is örök. Hatalomnak és bizalomnak az egymásra utalt voltát újabb fénytörésben, más variációban láthattuk ennek a filmnek a kapcsán, anélkül azonban, hogy a klasszikus amerikai akcióműfajok ilyen irányú szabályait semmisnek tekinthetnénk. Bizalom, nyitottság, a másiknak nyújtott „emberi hitel” úgy és annyiban érdekesek kultúránk ezen képződményében, amennyiben a hatalmi szerkezet aktuális elrendeződését megváltoztató folyamatokat indítanak be. A bizalom a klasszikus amerikai western vagy bűnügyi film kontextusában vészjósló minőség: ahelyett, hogy napfényes rétekre vezetne, ámokfutós üldözéseket és gigászi bukásokat alapoz meg. Nem elhanyagolható módon gengsztereké, de műfaji klišé szételését is.

Virginás Andrea

AVANTGÁRD JELENTÉSEK

Sorok Peter Bürger avangárdelméletéről

■ Peter Bürger előbb írt egy szürrealizmus-könyvet (*Der französische Surrealismus*, 1971), aztán, annak eredményeit is használva, attól továbblépve egy újabb, a tárgykörben nehezen megkerülhető könyvet, *Az avangárd elméletét* (*Theorie der Avantgarde*, 1974). Seregi Tamás magyar fordítása már közel egy évtizeddel

ezelőtt elkészült, végül 2010-ben jelent meg, az Universitas Szeged Kiadó gondozásában.

A kötet egyrészt jelentősen hozzásegítheti olvasóját ahhoz, hogy az avangárdban egyfajta kulturális modellt lásson, ne csupán formai kísérleteket; másrészt az Adornóval, Gadamerrel, Habermasszal szemben elfoglalt vitapozíciójából következően mintegy külső rálátást nyújt azok elméleti konstrukcióira is.

Az írás az Európai Szociális Alap által 2007–2013 között a POSDRU/89/1.5/S/61104. számú szerződés alapján társfinanszírozott Humán- és társadalomtudományok a globalizálódó fejlődés kontextusában című posztdoktori kutatási program keretében készült.

Lássuk a könyv néhány fontos tézisé: 1. az avantgárd megpróbálja megszüntetni a művészetet mint autonóm társadalmi részrendszert: „vissza próbálja vezetni a művészetet a gyakorlati életbe”. Ebben kudarcot vall. 2. Történeti szempontból az avantgárd úgy írható körül, mint a polgári társadalomban működő művészet státusa elleni támadás. Nem a művészet egy korábbi kifejezőmódját (stílusát) tagadja, hanem a művészet (korabeli) intézményrendszerét. 3. az „autonómia” a művészetnek nem lényege, hanem egy történeti képződmény.

A „gyakorlati életbe való visszavezetés” mint jegy félreérthető és összemosható más elképzelésekkel, Bürger pontosítása így hangzik: „Amikor az avantgárdisták azt követelik, hogy a művészet váljon újra gyakorlativá, nem azt akarják, hogy a művek tartalma újra társadalmi jelentőséggel bírjon. A követelés nem a művek tartalmának síkján mozog; a művészet társadalmon belüli funkciójára irányul, mely éppúgy meghatározója a művek hatásának, mint tartalmuk.” (61.) Az avantgárd azonban függetlenedni próbál a fennálló társadalom (általa helytelennek látott) életgyakorlatától, új életgyakorlatot kíván kialakítani, ebbe próbálja integrálni a művészetet, nem a célracionálisan elrendezett világba.

Bakucz József mondja egy előadásában: nem azt a funkciót keresi, amelyet a költészet betölthet a világban, hanem kibillentve ezt a logikát, azt a valóságtotalitást kutatja, „amelyben a poétikus képesség, a kiszámíthatatlan alkotóképesség valósága értelmet nyer” – talán valami ilyesmin gondolkodik Bürger is, csak más premisszákat felől indulva.

Az avantgárd kudarca viszonylagos, állítja Bürger, hiszen nem sikerült ugyan a gyakorlati életbe átvezetnie a művészetet – a művészet intézménye a gyakorlati élettől elválasztva létezett tovább –, de kimutatta intézményes jellegét, és ezzel a polgári társadalmon belül létező művészet viszonylagos következmény nélküliségét. (70.) Előterbe állította, modellé tette (bizonyos értelemben: megteremtette) ugyanakkor a szervetlen, nem organikus műalkotás típusát, amelyik tehát nem kívánja azt a látszatot kelteni, mintha a természet műve lenne. (Lukács György realizmusfogalma ehhez képest például egy kettős mozgást feltételez: egy absztrakciós munkát, amely feltárja a valóság-

összefüggéseket, illetve egy másik, művészi munkát, amelyik mintegy betakarja, megszünteti az absztrakciót. Az avantgárd nem követi ezt a második mozgást. – vö. Bürger, 87.)

A kérdés az, hogy ha Bürgerhez híven historizálni próbáljuk a megállapítások érvényességét, akkor vajon ugyanabban a történeti helyzetben, állapotban vagyunk-e most, mint amikor Bürger tézisei, megállapításai megfogalmazódtak? Úgy sejttem, épp a művészeti intézmények rendszerét érintették és érinthetik potenciálisan leginkább az elmúlt másfél évtized technikai változásai és részben talán a politikai változások is. Az avantgárd vizsgálata analógiákat kínálhat, ha nem is változatlanul átvehető megoldásokat, azokra a kérdésekre, amelyek épp a művészet intézményi, kommunikációs csatornákat érintő átalakulásaiból következnek. Hiszen Bürger épp ezt a jegyet emelte ki legfőként az avantgárd jellegzetességei közül: azt a kritikai mozzanatot, amelyik megmutatta, hogy az, amit a művészetnek gondoltak valakik, csupán egy történeti képződmény és aktualizáció volt.

(Peter Bürger: Az avantgárd elmélete. Ford. Seregi Tamás. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010.)

Caillois és a fantasztikum

■ Érdemes elgondolkodni azon, milyen viszonyban áll egymással a szürrealizmus és a fantasztikum. Roger Caillois, aki személyes kapcsolatban állt a szürrealistákkal, és konfliktusaiknak, szakításaiknak is részese volt, nehezíti kissé az értelmező dolgát, de talán segít is abban, hogy a probléma felszínén tuljussunk.

Caillois számára a rejtély, a nyugtalanító (numinózus?) jelleg, valamelyes ambivalencia a fantasztikum magva. Több olyan tényezőt zár ki ugyanis a fantasztikum megközelítése során, amit hagyományosan kulcsfontosságúnak tételeznek az értelmezések. Kizárja például a szándékosságot – a fantasztikum, amennyiben eltervezett, amennyiben elhatározás kérdése, nem igazi. Hiszen ebben az esetben az ismerős valóság deformálása útján egyszerűen technikailag is előállítható. Nem tartja relevánsnak tehát a fantasztikusnak mint a reális ellentétének a koncepcióját. Az institutionális, didaktikus – mesékhez, legendákhoz, mítoszokhoz kötődő – fantasztikumot is kizárja vizsgálódásának köréből, amennyiben az a já-

tékszabályok részeként kerül a művekbe. És a kulturális távolság egzotikumként beazonosítható változatai sem érdeklik.

Mi marad ezeken kívül?

Valami csodaszzerűen, megmagyarázhatatlanul felbukkanó elem, a fantasztikum „felszívódó mérge”, ahogy Caillois mondja.

Példaanyaga művészettörténeti – festményeket, de emblémákat, illusztrációkat, anatómiai könyvekből származó képeket is használ. Azt a látszólag nem „helyénvaló”, másodlagos fantasztikumot keresi, amelyik akár a fantasztikumhoz képest is, a „kötelező” fantasztikumhoz képest is fantasztikus. Az eredmény a szerző szándéka szerint az, hogy szűkebbé válik a fogalom vonatkozási köre, amelyet túl tágasnak s ezért már-már használhatatlannak vél a korábbi (1964 előtti) munkák alapján. Kihull a rostán számos olyan szerző, akit a szürrealisták elődként emlegettek (Bosch például vagy a szürrealisták által ugyancsak kedvelt Arcimboldo). Caillois a behatárolt, nem túlzásokba eső, a gyakran a megfogalmazója által sem értett (de megérteni kívánt) rejtély(essége)t tekinti központi magnak.

Ha a szürrealizmusra vonatkoztatva olvassuk a Caillois-könyvet, amelyik legfennebb áttételesen szól róla, hiszen korábbi évszázadok képeit mutatja be és értelmezi, akkor leginkább ott érezhetjük a kritikai álláspontot, ahol a rejtély szimulálásáról, a tudatosan előidézett homályosságról, érthetetlenségről beszél: „Ebben az esetben már nem arról van szó, hogy egy olyan problémát vessen fel, amelyre a legnehezebb megoldást találni, hanem arról, hogy egy olyan problémát találjon ki, amelyre bizonyosan nincs megoldás. [...] Ezek felhívások az álmodásra, olyan gépezetek, amelyeknek az elbizonytalanítás a feladatuk, és amelyek a lehető legcélszerűbben vannak megalkotva. Mégis van egy gyenge pontjuk, éspedig az, hogy szándékosan ilyenre tervezték őket, és ezt mindenki tudja is rólok. Olyan képek láttán, amelyekről tudjuk, hogy azért voltak megfestve, hogy csodálkozást idézzenek bennünk elő, már nem csodálkozunk, legfennebb konvencionálisan vagy inkább udvariasságból. Legjobb esetben az marad, hogy értékeljük a szerző erőfeszítéseit, amelyek arra irányultak, hogy egymástól olyannyira távol eső dolgokat gyűjtött egybe művében.”

Ugyanakkor nem tekinthetünk el attól sem, hogy a szürrealizmus bizonyos változataiban és bizonyos műveiben ott van az a jelleg, amelyet Caillois a fantasztikus művészetben keres, éspedig: „a fantasztikusnak tartalmaznia kell egy szándékolatlan és ilyenként akceptált elemet, egy nyugtalan és nyugtalanító kérdést, amelyet előreláthatatlanul tör fel valami-féle mélységekből, egy olyan kérdést, amelyet a szerző kénytelen volt úgy átvenni, ahogyan az megmutakozott számára, és amelyre választ szeretett volna kapni mindenáron.”

(Roger Caillois: *În inima fantasticului (Au cœur du fantastique)*. Trad. Iulia Soare. Ed. Meridiane, București, 1971.)

A vámpírok passzivitásáról

■ A vámpír Gherasim Luca könyvében passzív és aktív egyszerre. A könyv fordítója, Krzysztof Fijalkowski szerint e könyv vámpírfigurája leginkább a Lautréamont-féle *Maldoror* gótikus képzetköreivel rokonítható, nem annyira a régió népi hagyományából lép elő. Lucánál tehát egy „kultúrvámpír” az, akit láthatunk, de a megjelenítés ezen belül igencsak radikális, a szerzőre egyébként is jellemző módon.

A vámpír világa az árnyékokéval, a szellemvilágéval érintkezik, így kerül bevezetésre a könyvben, szoros összefüggésben egyébként azzal az erősen sugallt tézissel, hogy maguknak a tárgyakkal is van egy olyan világa, amit nem lehet tőlük elválasztani, és amely főként vágyakból és egyéb irracionális erőkből szövődik köréjük.

„Belépek a szomszéd szobába, kart karba öltve a tárgygal, árnyékok közt haladok és árnyékok kövületei közt, tükrök közt, amelyek nem tükrözik vissza képeket, tekintetek között, melyek nem engem lesnek és nem boncolnak fel, nem lephetek meg itt senkit és semmit, és engem sem képes meglepni semmi ebben a meglepetésvilágban, a váratlan jelenések világában, akikre akkor is várok, ha nem várom őket; ők ugyanis akkor mutatkoznak meg, amikor még senki nem várja őket, pontosan abban a pillanatban, amikor megnedvesítődnek az ajkak, hogy fogadhassák a csókot vagy talán a fogakat vagy talán a szemet vagy talán azt a hófehér nyakat, amelyik épp feltárulkozik a hold számára, hűvös (két törben végződő) leheletek, a vámpír számára. Megérkez-

tünk a legbelső szobába, Ó, tárgy! Induljunk innen lefelé a lépcsőn, a kastély alatti barlangrendszerbe, tévelyegjünk a hosszú folyosókon távoli hívásokat követve, mintha egy hatalmas folyam torkolatától haladnánk a forrása felé, lépkedjünk óvatosan, ne verjük fel a sziklák porát, a molekulákon megülő kormot, és hagyjuk érintetlenül az óriási pókhálókat is, jogos tulajdonosaik akrobatikus mozgását követve, és úgy ajánlom fel itt a tárgyat a póknak, ahogy az ágyat annak a nőnek, aki magát ajánlja fel nekem.” (75–76.)

A dolgok áramában, mint láthatjuk, tárgy és személy, annak szelleme, árnyéka és tükröképe nagyjából a létezés azonos szintjén áll, mindegyikük egyformán erős jelenlétté válhat, és egyformán erőteljes hiánnyá is természetesen. Nehéz lenne jó magyar megfelelőt találni arra a szókapcsolatra, amelyet Luca épp ebben a könyvében vezet fel – az OOO-ra gondolkodok, amely franciául *Objet Objectivement Offerit*, románul *Obiect Oferit*, angol fordításban *Objectively Offered Object*. Magyarul a három O betűt talán csak az Objektíven Odaajándékozott Objektum elnevezés adhatná vissza, Lucának azonban az ajándékozás gesztusával problémái vannak annak konvencionálisága miatt. A jelentés, hangnem szempontjából az Objektíven Felajánlott Tárgy állna közelebb az eredetihez. A továbbiakban inkább az OOO rövidítést igyekszem használni azokon a helyeken, ahol ez a fogalom szóba kerül.

Luca OOO-i egyébként azt a kiszámíthatatlan effektust, autentikus reakciót keresik a felajánlott tárgyak környékén, amely őszinte és váratlan, mint az ösztönök vagy az álmok reakciója. Ráadásul a kollektív tudattalan kivetüléseiként kerülnek értelmezésre: egy tárgy felajánlása valakinek, és ennek a gesztusnak a hatása összekapcsolódik Lucánál az álom alapvető, meghatározó elemével – a vággyal. Jellemző, hogy amikor Luca saját OOO-it értelmezi utólag, amelyekkel barátainak és ismerőseinek ajánl fel, legtöbbször szexuális és gyakran agresszív tartalmakat vetít beléjük, akár férfiakról, akár nőkről van szó. „A felajánlott tárgy lehetővé teszi az igen tevékeny kollektív tudattalan bevezetését az egyének közötti tudatos és közvetlen kapcsolatok terébe, olyan összefüggéseket hozva létre, amelyeket még egy nagyon kezdetleges értel-

mezés is legalább annyira szubverzívnek, különösnek, revelatívának mutatna, mint magukat az álmokat.” (27.) Maguk a felajánlott tárgyak egyébként talált vagy sajátosan megkonstruált tárgyak, azokhoz hasonlítanak, amilyeneket Dalí vagy Breton is készítettek. Nyugtalanítóak, nem funkcionálisak, miközben mégis emlékeztetnek távolról valamiféle funkcionális dologra. Kiváltott hatásuk sem a kiszámítható örömrészlet jellemző módon: Luca tárgyai új mederbe terelik az addigi személyközi kapcsolatokat, magába a viszonyba írják bele a nyugtalanító jeleket. Az *L betű* című tárgy például egy baba, amelynek testfelületére mindenféle rejtvénykivágatokat ragasztott készítője, lába közé pedig egy másik (baba)fejet applikált, amely alsó fejből viszont zseletpengék állnak ki. Bonyolult, agresszív jelentésű tárgy, amelynek szemlélése valószínűleg bárkiből zsigeri reakciókat vált ki, de a felajánlás gesztusa „személyre szabott” jelentést is létesít a tárgy, annak címzettje (André Breton) és persze a tárgy megtalálója/elkészítője között. E reakciók története is beleíródhat akár a jelentésekbe.

Luca számára a seb egyszerre provokált és provokáló, a vámpír pedig olyan figura, aki kész a vérontásra és a vér beszívására (Luca a lélegzésre és a csecsemők táplálkozási reflexeire egyaránt asszociál), de valamiféle áldozatra is képes ennek érdekében. A vámpírfigura elegáns és sápadt, mint egy dendi a századfordulós képi ábrázolásokon. És persze, mint már említettem, egyszerre aktív és passzív: „Behunyom a szemem, aktív vagyok, mint egy vámpír, kinyitom a szemem odabent, magamban, passzív vagyok, mint egy vámpír, és a vér, amelyik érkezik, a vér, amelyik távozik, a vér, amelyik már odabent van, bennem, képeket cserélnek, olyan ez, mint amikor török csattannak össze. Most meg tudnék enni egy zongorát, lelőni egy asztalt, belelélegezni egy lépcsőházat.” (83.)

A kötet angol fordítása éli a maga életét, számos ismertetést, recenzíót találhatunk róla olvasónapló jellegű honlapon, online folyóiratokban. Leggyakrabban André Breton vers, próza és esszé határain egyensúlyozó műveinek társaságában láttatják a kötetet: a *Les vases communicants*, a *L'amour fou* és persze a *Nadja* közelségében. Luca életművében a közeli rokonok az *Inventatorul iubirii* (A szerelemfeltaláló), illetve a franciául, D.

Trostrtal társszerzőségben írt *Dialectique de la dialectique*. Pszichoanalitikus megközelítések, mágiikus jelentésadás, provokáció, erotikus kódrendszer: ezekkel a fogalmakkal lehetne vázlatosan körülírni Gherasim Luca ekkori, első ízben 1945-ben nyilvánosságra kerülő projektjeit.

(*Ghérasim Luca: The passive vampire. Transl. Krzysztof Fijalkowski. Twisted Spoon Press, Prague, 2008.*)

Virágszörnyek, gombaemberek

■ Hatalmas képzőművészeti anyag, százhetven reprodukció 414 oldalon, első látásra Miró színeit és formáit, a negyvenes évekbeli képeken pedig Victor Brauner motívumait vélem felismerni. A Brauner-párhuzamot megerősíti Sarane Alexandrian szövege is, amelyik a katalógusban olvasható, így: „meglepett, hogy Rozsdának mennyire hasonlít a munkássága – 1943 és 1947 közötti budapesti korszakában – Brauneréhoz, annak bukaresti idejében. Érdekes párhuzam a két művész között, akik olyannyira különböznek egymástól. Így például a szakembereknek érdemes volna összehasonlítaniuk, milyen mértékben halmozzák mindketten az emberi testeket. [...] A magyar festő képzeletvilága közel áll a román festő színes rajzáéhoz, például azon művei, amelyeken Rozsda emberfejű és tollfarkú mókust ábrázol, nőt agancsos állatfejjel, vagy madarat, amely emberi lény magzatát hordja a hasában.” (31–32.)

A testek halmozása Rozsdánál többnyire szubtilis, illetve ahol szembeötlőbb, ott a címadás/téma is indokolja, mint például a *Janus-arcú szatír* című tusrajz esetében. (119.) A hibridek, egymásba nyúló testek viszont gyakoriak, és éppen az Alexandrian által jelzett, negyvenes évekbeli időszakban.

A tét hol a szexuális egyesülés természetességének, az egygyéolvadásra teremttségnek a megmutatása (*Lágy formák*, 85.), hol a hermafrodita, el sem különíthető nemi jellegeknek a felmutatása, problematizálása (*Férfi*, 91, *Virágszörny* 97, *Hermafrodita szoborral*, 123). De elmosásuk ennek az időszaknak a képei a növényi-állati-emberi képzetkörök határait is, legegységesebben a *Gombaember* (117.) című képen, de ebben az összefüggésben is említhető a húsevő növényre is emlékeztető *Virágszörny*, vagy a *Janus-arcú szatír*.

Miró színeit, kompozícióit a negyvenes és az ötvenes évek képein is láthat-

juk, legerősebb vizuális hatása alighanem a *Tarka halálfej* esetében van az erős kék-vörös-sárga kombinációnak. (184.)

A nyolcvanas évek végéről származik egy másik kivételesen erős képe, amelyik füzérekbe szerveződő ujjakat ábrázol, erről mondja Sarane Alexandrian: „Számítalanszor ábrázolja finom, vibráló kezét, s kivált gyakran csak az ujjait, amelyeket füzérekben vagy egy százlábú ujjaként megsokszoroz; mintha azt mondaná, művének megvalósításához sokkal több ujra vágyik, mint a közönséges emberek. Rozsda a háromarcú és ezerujjú ember: így láthatjuk, amikor belépünk komplex művészetének birodalmába.” (30.)

Rozsda Endre alapító tagja az Európai Iskola csoportjának, absztrakciós törekvései számos képét rokonítják az Iskola más alkotóinak munkáival, a társművészetekben analóg elképzeléseket méltatói szerint Bartók Béla zenéjében, illetve Jorge Luis Borges prózájában találhatunk; a festő mindkettőjüket személyesen ismerte, és bevallottan hatásuk alá került.

Magyar kortársai a negyvenes években a „könnyed modernség” jegyében értelmezték műveit, kortársaihoz képest kevésbé heroikus, illetve kisebb hangsúlyt fektet a fájdalom megjelenítésére – „víziója tiszta, derült, nyugodt és gátlástalan”, írta róla Hamvas Béla a *Forradalom a művészetben* lapjain, és ez a könnyedség ott érződik a reprezentatív katalógusban is, tekintszik ezt pozitívumnak vagy akár a szürrealizmus felszabadítás-poétikájának a megnyilvánulásaként.

(*Rozsda. Szerk. David Rosenberg. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2001.*)

Szürrealista hieroglifák

■ Olyan kezdőmondat nem igazán van, hogy „az egyik legerdekesebb szürrealista festő”, vagy ha van, akkor ásitásba fullad.

Kezdjük máshonnan: Brauner merész és radikális mítoszokat építő festő, értelmezői szerint „szürrealista hieroglifákat” fest, képei egyfajta szintaktikus gondolkodást hordoznak, erőteljesen nyelvi jellegűek.

Ennek előzménye egy 1924-ben megjelent folyóiratszám, a *75 HP* című avantgárd lap egyetlen száma, amelyikben Victor Brauner és Ilarie Voronca társszerzőként jegyzik a piktovers vagy más lehetséges fordításban festett-vers teoretikus és gyakorlati megalapozását, a két szféra Braunernél élete végéig a legnagyobb természetességgel jár át egymásba.

Párizs, Varengeville-sur-Mer, Ronco, Marseille, Bukarest, Bécs, Piatra-Neamț – néhány fontosabb állomás Brauner életében, az időben visszafelé haladva.

A huszonnégyezres városban, Piatra-Neamțban Brauner gyermekkorának idején a zsidó népesség aránya negyven százalék.

2003-ban a szülőváros reprezentatív Brauner-kiállítást szervez a romániai köz- és magángyűjtemények Brauner-anyagából, ezt reprodukálja Emil Nicolae kötete, egy részletes kritikai életrajz kíséretében, amelyik a monografikus feldolgozás irányában feszegeti a centenáriumi kiállítás alkalmi kereteit.

A reprezentatív, jellegzetes Brauner-képek nem romániai gyűjteményekben találhatók, de éppen az indulás, a kezdeti inspirációs források feltárása miatt fontos a könyv, a „korai Brauner” foglalkoztatja, és meggyőző analógiákat mutat ki gyerekkori-kamaszkori ügyek és a későbbi képi világ között.

Brauner támaszkodik nagy kulturális mítoszokra, de ugyanakkor nagyon személyes: saját életét is mítoszi nyelven beszéli el képein és a hagyatékában fennmaradt szövegeiben (amelyekből szintén válogat a kötet függeléké). A kötet végén a szerző felidézi Sarane Alexandrian piatra-neamț-i látogatását – Brauner tanítványa, barátja és monográfusa bejárja azokat a helyeket, ahol a művész gyerekként megfordulhatott, és különös figyelmet szentel annak a helynek, amelyik száz év alatt keveset változott a helybeliek szerint: az állatparkot, ahol különösen a farkasok és medvék közelében időz Alexandrian. A farkas meghatározó lény Brauner számára, feljegyzett gyerekkori emlékek is kapcsolódnak hozzá, az 1947-es párizsi, nemzetközi szürrealizmus-kiállításon pedig egy szürrealista tárgyát, egy farkas-asztalt állít ki többek között. Alexandrian szerint *A pusztai farkas*, Hermann Hesse regénye erős hatással volt rá.

A Nicolae-könyv ugyan gyakran él az azal a kultuszteremtő logikával, hogy az egyidejűség vagy az ugyanazon a helyen való tartózkodás egyben közvetlen hatást is jelent(het) – különösen Egon Schiele vagy a Brauner családdal egy időben Bécsben tartózkodó Adolf Hitler kap aránytalanul nagy szerepet a könyvben –, de az kétségtelen, hogy a kontextualizálás szempontjából ezek az adalékok relevánsak, a korszak megértéséhez közelebb

visznek. A túlértelmezésekből mindenestre érdemes visszavenni valamennyit az olvasás során.

Bár a szülővárosbeli kiállításon nem volt látható az *Onomatomanie* című Brauner-sorozat, a könyv sok képet reprodukál belőlük fekete-fehérben, a szöveg kísérőelemeként. Ezeknek a képeknek az értelmezései, a Brauner-szignók kérdéskörének átfogó tárgyalása vagy az *Ultratablou biosensibil* című kompozícióról szóló részek a könyv csúcspontjai.

Emil Nicolae végül is teljesíti, ami egy hasonló könyvtől elsősorban elvárható: megmutatja egy nemzetközi jelentőségűvé nőtt művésznek a mások számára kevésbé látható arcélét is – úgy, ahogy Petre Solomon írta meg például Paul Celan korai élettörténetét, vagy ahogy Saša Pană bábáskodott Tristan Tzara korai, románul írott verseinek kötetbeli megjelenésénél.

(*Emil Nicolae: Victor Brauner. La izvoarele operei. Hasefer, București, 2004.*)

Saját narcizmusok

■ Kis füzet, 32 oldal: *Az új magyar művészet önarcképe* – Az Európai Iskola sorozatának 7–8. füzeté, katalógusokból és Bálint Endre írásából kikövetkeztethetőleg 1946-os megjelenéssel.

Az önarcképeknek van valamiféle vonzereje, különösen hogyha – kívülről nézve – van hozzá összehasonlítási alapunk: tizenhárom ember önarcképe egymás mellett vagy egyazon művész tizenhárom önarcképe többet mond az emberről, mint egyetlen önarckép. Saját narcizmusával bajlódik a művész, miközben saját vonásait rajzolja; vagy akár büszkén vállalja, ha olyan.

Ebből a kis füzetből azokról tudunk meg többet, akik valahogyan saját formát találnak narcizmusukhoz: Bálint Endréről például, aki „lefelejt” a képről a fél arcát, és a legtöbb humorral számol be viselt dolgairól: „Családi címerünket, mint adalékot a proletár heraldikához, a farzsebemben őrzöm: VIII. kerületi Előljárástól egy »Szegénységi Bizonyítványt«... [...] Ma már öreg ember vagyok: 31 éves, nő, családapa.” Korniss Dezsőről, aki egy geometrikus, de rendkívül karakteres absztrakt ábrát rajzol önmagáról. Lossonczy Tamásról, aki egyfajta spárga-kompozíciót készít önarckép helyett, és a mai szmájlik absztraktabb őst látjuk benne. Egy Józsefről, aki fázik, miköz-

ben a levelében önarcképét írja, és aforizmákat fogalmaz: „Az nem lenne baj, hogy művészeink idegenből vesznek át, hanem baj az, hogy amit átvesznek, idegen is marad. [...] Ha egy fiatal művésznek megvalósulna minden álma, vágya, ő maga csodálkozna legjobban, hogy az a valóságban ilyen.”

Van, akitől csak kép látható a füzetben (Anna Margit, Ámos Imre, Schubert Ernő), van, akitől csak szöveg olvasható (Barcsay Jenő, Martyn Ferenc, Vilt Tibor). És van, aki mindkét médiumban körbeírásulja saját arcát (Bálint Endre, Bán Béla, Bokros Birman Dezső, Czóbel Béla, Forgács-Hann Erzsébet, Egry József, Gadányi Jenő, Korniss Dezső, Lossonczy Tamás, Márfy Ödön).

Az önarcképekben sokkal kevesebb a szürrealizmus egyébként, mint mondjuk az Európai Iskolát bemutató kései, tizennyolc képet közlő kiállítási katalógusban (György Péter – Pataki Gábor: *Az Európai Iskola*. 1984 október 10. – november 25-ig. Budapest Kiállítóterem). A képek groteszkek és absztraktok és komorak, jó okkal, nyilván. Ebben a körben Bálint Endre, Korniss Dezső, Lossonczy Tamás játékosága nyer nálam – különös, hogy mennyire más feladat a saját arcot festeni ahhoz képest, ha a bármi egyéb kihívásának fut neki valaki.

(Az új magyar művészet önarcképe. *Az Európai Iskola Könyvtára* 7–8. 1946.)

Nem egészen kölcsönös

■ Franciaország és a francia kultúra úgy kerül ki Le Clézio könyvéből, mint amelyik nagyra értékelte Diego Rivera és Frida Kahlo munkásságát, de a felek közt a viszony nem kölcsönös. Diego és Frida világa inspirációs forrás André Breton számára; Paul és Dominique Éluard Mexikóban járva a helyi indián kultúra rítusa szerint házassági esküt tesznek. Lehetne még sorolni a szürrealisták Mexikó-élményéből táplálkozó műveket. Rivera és Kahlo párizsi útjai viszont inkább kellemetlen emlékekkel járnak; Diego egyetlen (Angelina Belofftól, első feleségétől született) fiát veszíti el a párizsi hidegben és nyomorban, az első világháború végén. Frida képeit pedig túlságosan kegyetlennek és vadnak látják némelyek Párizsban, épp egy olyan élethelyzetben, amikor több biztonságra és bizonyosságra volna szüksége.

A közös tulajdonság, amely Diegót és Fridát egyaránt jellemzi Le Clézio beállításában, egyfajta nyers erő: „Egyikük is, másikuk is festő volt, nem értelmiségi. Gondolkodásuk a kezükön és tekintetükön keresztül talált kifejezési formát. Nem fogalmakkal, nem is szimbólumokkal dolgoztak, hanem a testükben éltek azokat, akár a táncot vagy a szeretkezést. Aztán kivetítették ezeket vásznaikra.” (135.)

Diego társadalmi szerepe szerint, illetve falfestményműfajának következtében is látványosan kifelé él – Frida, bal esete, testi szenvedései hatására is inkább befelé. Alkotóerejük mégis összekapcsolódik valahogyan, ennek a megfejtésére indul Le Clézio könyve.

Közös pont számukra az az indián kultúra, amelyik a huszadik század első évtizedeiben újabb és újabb csatornákon, médiumokon, áttételeken tör felszínre, a politikai és művészeti világban is meghatározó elemmé válva. A könyv Gauguin és Cézanne egzotikus nőalakjait hozza kapcsolatba Rivera telt idomú asszonyait. Frida Kahlo képein a megfeythetetlen, kemény és ugyanakkor védelmező, tápláló funkciók is megjelennek, az önarcképek jelentésszerű ruházata mellett; Frida önmagát konstruálja meg indiánként számos képén.

Kegyetlenség, forradalmi jelleg, az erős és a tudatalatti erős kivetülései – értjük, érthetjük, miért lehetett fontos e pár munkássága a szürrealisták számára. Ráadásul a Bretonnak is igen fontos Trockij éppen Frida Kahlo szülői házában, Diego és Frida vendégeként száll meg Mexikóban; Breton mexikói látogatása idején is szoros köztük a viszony.

„Bomba köré hurkolódó szalag” – írja Kahlo művészetéről Breton 1938-ban, az egyéb kulcsszavak pedig, amelyek főként az *Amit a víz adott nekem* című Kahlo-kép kapcsán bukkannak fel Breton értékelésében, a következők: a tárgyak sajátos összetételalkozásában rejlik mítoszok és szimbólumok, a történések hálózata, a nyersesség és a humor.

Szuverén világok – az egyidejű egzotikumhoz, de az archaikushoz is kapcsolhatók. Míntha Breton a fekete humor antológiájának elődkeresését az egyidejűség tengelye mentén is működtette volna, kapcsolódási pontok után kutatva.

Le Cléziót magával ragadja a történet, két-három motívum ismételt hang-

súlyozásával építi fel a két életút bemutatását: a történelemmel együtt mozduló, valóban forradalmi átalakulások részeseivé váló művészeket látjuk, a hódító és mégis gyermeki férfit, a szilárd akaratú, sziporkázóan vonzó nőt, az archaikusban való megmerítkezést és azt a

(konvulzív) szerelmet, amelyik a kor-
szak művészeti életének egyik nagy témája, épp a szürrealisták révén.

(J. M. G. Le Clézio: *Diego și Frida*.
Trad. Nicolae Constantinescu. Ed Paralela
45, Pitești, 2008.)

Balázs Imre József

ZÓLYA ANDREA CSILLA

A HITEL-SZOBA KÜSZÖBÉNÉL

■ „A hitel tágasb értelemben tudniillik: hinni és hihetni egymásnak” – írta Széchenyi 1830-ban megjelent, reformgondolatait összefoglaló nagy jelentőségű munkájában, melynek a nemzet megerősítésére és felemelésére vonatkozó egyes pontjai sok tekintetben a mai napig sem vesztek aktualitásukból.¹ Nem véletlen, hogy az első világháború és a trianoni döntés megrázó történéseit követően az önmaga helyét, kulturális, gazdasági és társadalmi megerősödésének lehetőségeit, megoldásait kereső erdélyi magyar értelmiségiek fontos támpontokat találhattak Széchenyi nézeteiben. E vonatkozásban talán leginkább a Makkai László és Venczel József által 1935-ben Kolozsváron alapított *Hitel* című folyóiratot és a köré szerveződő értelmiségiek csoportját emelhetjük ki, akik már a folyóirat névválasztásában is Széchenyi reformprogramjának és eszméinek követését vállalták fel.

A trianoni határokon kívül rekedt magyarságnak egyrészt szembesülnie kellett azzal, hogy elveszítette a kulturális és társadalmi életét meghatározó főbb intézményeit. Mivel azok a határ túloldalán, az anyaországban maradtak, a továbbiakban segítségükre nem nagyon számíthatott. Viszonylag hamar megszületett a felismerés, hogy sajátos helyzetükből adódóan a szomszédos országokhoz kerülő régiók magyarságának önmagában kell megerősödni. Az újonnan kialakult viszonyok között – akárcsak a felvidéki vagy a vajdasági magyaroknak – az erdélyieknek is ki kell építeniük a maguk kulturális intézményrendszerét. „Az erdélyi irodalom »hőskorának« nevezett korszakban tehát nem csupán bizonyos intézmények alapítása és felvirágoztatása zajlik, hanem közösségformálás is, amelynek eredményeként az erdélyi magyar olvasók a negatív érzelmi töltetű »provinciális« kánon helyett pozitívan értelmezhető »regionális« kánont fogadnak el sajátjuként, és annak szabályai szerint olvasnak” – írja Vallasek Júlia a két világhábo-

rú közötti időszak erdélyi magyar sajtótörténeiseit elemző tanulmányában.²

A korszak kulturális, irodalmi és társadalomtudományi életét döntően meghatározó, igen jelentős kiadványok láttak napvilágot az 1920 és 1940 közötti években. A legismertebbek az *Erdélyi Helikon*, a *Korunk*, a *Pásztortűz* és az *Erdélyi Fiatalok* című folyóiratok, valamint a romániai magyar szerzők munkáit megjelentető kiadó, az Erdélyi Szépművészeti Céh, amely 1924-1944 közötti fennállása idején 166 címet jelentetett meg. A korszak kulturális és irodalmi történéseinek feltárását célzó újabb kutatások is leginkább a fenti kiadványokhoz, a hozzájuk kapcsolódó írói csoportokhoz kötődnek, egymáshoz való viszonyaik mentén ábrázolják az akkori évtizedekben kialakult irodalmi erővonalakat, ami érthető is, hiszen mind korabeli szerepét, mind hatását nézve az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk* bizonyult a legjelentősebbnek.

Korabeli szerepéhez és érdemeihez mérten az 1935-ben létrejött *Hitel* a megszűnését követő évtizedekben vagy méltánytalanul kimaradt a korszakra vonatkozó összegezésekből és tudományos értekezésekből, vagy pedig meg nem érdemelt ideológiai címkek és megbélyegzések alapján került a süllyesztőbe.

Az akkor huszonéves szerkesztők elsősorban olyan nemzedéki igények kielégítése céljával hozták létre a *Hitelt*, amelyeket más folyóiratok nem pótoltak. Fontosnak tartották, hogy a tudományos falukutatás programja mellett, amelyet az *Erdélyi Fiatalok* csoportja vállalt magára, legyen egy olyan fórum, ahol az urbánus szférát és annak problémáit feltáró társadalomtudományi kutatások és értekezések is helyet találnak. Fontos céljuk volt továbbá az is, hogy a folyóirat felekezeti hovatartozástól függetlenül fogja össze az erdélyi magyar fiatalok nemzedékét. Ezért is határozta meg magát a kéthetente megjelenő, Kós-Kovács József szerkesztette *Hitel* kulturális, irodalmi és társadalomtudományi szemleként.

Záhony Éva így ír a lapnak erről a korszakáról: „Az 1935-ben indult *Hitelt* a húszévesek nemzedékének műveltség és élménybeli hiányérzete hozta létre, de azért nemcsak a számokkal jelölhető évjáratokhoz, hanem korkülönbség nélkül a közös munkára vállalkozók lelki nemzedékéhez szól, s nem egy szűk kör közlönye, hanem egy nemzedék lelki akaratának kerete szeretne lenni.”³ De mit is jelent ez a nemzedéki „hiányérzet”? Venczel József világosan szól róla, amikor korosztályát jellemezve arról beszél, hogy akadnak fiatalok, akik már alig beszélnek anyanyelvüket, a nemzet múltjáról, történelméről, kultúrájáról nem sokat tudnak. A magyar szellemi élet hiányos ismeretével párhuzamosan egyre inkább terjed a csökkenő értékű tudata.

Önismeretre és önkritikára építő első reform – Széchenyi konzervatív reform-szemlélete szellemében ez volt a *Hitel* kezdeti időszakában a szerkesztők fő szándéka. Ez fejeződött ki a lap arculatát a kezdetekben meghatározó művelődés- és tudománypolitikai, szociográfiai és művészeti tárgyú írásokban, a nemzet és saját nemzedékük időserű kérdéseivel foglalkozó tanulmányokban.

Hat lapszám megjelenése után, Makkai László távozásával a lap 1935 júniusában megszűnt. Történetének második szakasza 1936 februárjában kezdődik: az újraindult *Hitel* szerkesztői Venczel József, Kéki Béla, Albrecht Dezső és Vita Sándor. Ekkortól már nem számított nemzedéki folyóiratnak, a továbbiakban a szépirodalom is háttérbe szorult. A külső megjelenésében is megújult, negyedévenként megjelenő lap a szociológiát, a szociográfiát, a statisztikát, a jog- és gazdaságtudományt, a társadalomtudományokat helyezte érdeklődése középpontjába, e tárgykörökben nagyobb terjedelmű tudományos értekezéseket is közölt.

Az első lapszám vezércikként megjelenő, *Az építő Erdély* című tanulmányában Albrecht Dezső ekként fogalmazta meg Széchenyi eszméisége mentén az újrainduló *Hitel* programját: „Széchenyi gondolata: A hitel tágasb értelemben hinni és hihetni egymásnak. Nem a »nemzedéki önzés« vezet. Csak önismeretre törekszünk, hogy a magunk erejéből való felemelkedést megkönyítsük... Körültekintünk a magyarság legfőbb társadalom-, művelődés- és gazdaságpolitikai kérdései közt, hogy képet alkothassunk a szór-

ványban elszigetelt közép-európai magyarság önjerejéről és lehetőségeiről; keressük továbbá az irányulást elvek és lehetőségek között, hogy történelmi hagyományainknak és népünk belső értékeinek teljességét a jelenben a magunk számára élővé tegyük; éppen ezért értelmiségünkben tudatossá kívánjuk tenni a *történet* és a *nép ismeretét*.”⁴

A gondolatmenet folytatása szintén meghatározó a lap céljait tekintve, hiszen Albrecht az országrész különböző területein tevékenykedő, sokszor egymásról nem tudó, elszigetelten gondolkodó, „egyedül álló magyarokról” ír, akik csendben kezdik lerakni az új élet alapjait. Nekik szánja a *Hitelt*, mégpedig azért, hogy a tudomány új eredményeire támaszkodva több lehetőséget, nagyobb teret nyerjenek a közös gondolkodásra, a párbeszédre, egy olyan értelmiségi vezető réteg formálására, amely együttes erővel, felelősséggel és öntudattal szolgálhatja a nemzet felemelkedését. „A *Hitel* ez évi számát bizalommal helyezzük olvasóink asztalára. Úgy érezzük, sokak ajkáról szabadítjuk fel a szót, amikor tudományos eredményekre támaszkodó és a közírás eszközeivel élő nemzetpolitikai szemlének a fiatal magyarság önmagába vetett hitét küldetéssé akarja öntudatosítani s hitelt szerezni mély gyökerű igaz hitének.”⁵

Ez a gondolat szintén Széchenyi reformprogramjából merít, hiszen ő kapcsolta össze a nemzet erejét a számbelileg is jelentős értelmiségi réteg meglétével: „A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma. Ezek *statisztikája* az ország legérdekesebb – leginteresszánssabb – része. Nem termékeny lapány, hegyek, ásványok, éghajlat sat. teszük a közérőt, hanem az ész, mely azokat józanon használni tudja. Igazibb súly s erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzet több vagy kevesebb szerencséje. Mi nagy erő egy vagy több százezer ember, fő nélkül?” – írta az 1830-ban megjelent *Hitel*-ben.⁶

A szociális reformokat a tudomány, a tudás, a kultúra művelésével kell megalapozni – vélték a *Hitel* szerkesztői és szerzői, ennek folytán kapott nagy szerepet az általuk megcélzott közösségalakításban a népművelés és az oktatás. A szóban forgó évtizedek kulturális elitjének szerepfelfogása kapcsán Vallasek Júlia azt emeli ki, hogy ez az értelmiség magától értetődően bizonyos politikai szerepkör

betöltésére is vállalkozott: „a kulturális elit réteg végső soron a teljes, kisebbségben élő közösség képviselőjében, politikai elitként jelenik meg, melynek egyaránt feladata a nép (ez alatt elsősorban a parasztságot értették) művelése és felelősségteljes vezetése.”⁷ Így válhattak a folyóirat lapjain kifejtett társadalmi programok sok tekintetben politikai programokká is.

Ilyen értelemben a *Hitel* szerkesztői teljesen eltérő nézőpontot képviseltek, mint az *Erdélyi Fiatalok* csoportja. Ez utóbbiak azt tartották, hogy a szellemi vezető réteget a nép soraiból kell kinevelni. A transzszilvanizmus eszmeköre jegyében a társadalom megújítását elsősorban a falukutatásra alapozták, az alulról felfelé építkező gazdasági, művelődési és társadalmi szervezkedést szorgalmazták. A „Hitelesek” viszont az Erdélyi Fiatalokkal ellentétben utópiának tekintették a transzszilvanizmus népeket összehétközítő alap gondolatát, s felülről lefelé szervezték az erdélyi magyar társadalomra kiterjedő „népszolgálatukat”.⁸ A két mozgalom törekvéseiben mindamellett sok hasonlóság is volt, hiszen mindkettő az erdélyi magyar társadalom újjászervezését tűzte ki célul, az eltérések elsősorban a választott módszerekben mutatkoztak meg. Mindenesetre sajnálatos, hogy a két mozgalmat végigkísérte egyfajta „hatalmi rivalizálás”. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy például az *Erdélyi Fiatalok* távol maradtak az 1937-ben megtartott Vásárhelyi Találkozótól, melynek megszervezésében kulcsszerepet töltöttek be a „Hitelesek”.

Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés újabb változásokat hozott a *Hitel* életében. Másfél évi szünet után 1942 áprilisától 1944 augusztusáig *Nemzetpolitikai szemle* címmel havonta jelent meg, és az egész ország területén terjesztették. A politikai változások sok szempontból éreztették hatásukat a lap életében. A szerkesztőség tagjai az új történelmi helyzetben különféle funkciókat töltöttek be, kevesebb időt fordítottak a folyóiraatra, ami ingadozóbbá tette a lap színvonalát is. A *Hitel* történetének ebben a harmadik szakaszában a közéleti funkció került előtérbe, fölerősödött a nemzetiségi kérdések taglalása, nagyobb teret kaptak a történelemtudományi írások. A politikai változások hatását kell látnunk abban is, hogy magyarországi politikusoknak a napi politikához kapcsolódó 8 szövegei

szintén 8 napvilágot láttak a folyóiratban, ezek színvonala olykor elmaradt a *Hitel* által képviselt addigi mércétől. A közölt írásokban emellett az is érzékelhető, hogy a korábbi homogén értelmiségi csoport gondolkodását az ideológiai és politikai megosztottság váltotta fel.

Míndezek ellenére a *Hitel* ezekben az években is Erdély egyik legolvasottabb, színvonalas társadalomtudományi folyóirata maradt, „képes volt megrajzolni a korabeli magyarság szellemi, gazdasági, tudományos és politikai keresztmetszetét”.⁹ A lap és története ilyenformán lenyomata a két világháború közötti időszak társadalmi és kulturális fejleményeinek, éppen ezért kutatása, tárgyyszerű megismerése fontos tanulságokat tartogat az utókor számára.

De a *Hitel* több is volt, mint maga a folyóirat: a szerkesztőség tagjait és a lap támogatóit nemcsak elméletben foglalkoztatta a kulturális elit önszerveződése, a közös, felelős társadalmi szerepvállalás, hanem ezt csoportos összefüggéseiket gyakorolták is. A lapszerkesztés napi feladatai mellett rendszeres eszmecseréket, sokszor hajnalig tartó vitaesteket, munkautalásokat tartottak. Ezekre a *Hitel*-estekre 1936–1940 között dr. Szász István gazdamesternök és felesége, Hort Ida kolozsvári házában került sor, amely a szerkesztők és munkatársak baráti találkozóhelyévé, valóságos szellemi műhellyé vált. Azt, hogy a ház gazdáit méltó otthont biztosítottak e szellemi műhely számára, jól jelzi a tény, hogy a négy év alatt 36 „hivatalos” *Hitel*-estet szerveztek Szász Istvánék házában, a napi szinten folyamatosan zajló kisebb-nagyobb eszmecserék és viták mellett. 1940-től, az Erdélyi Kör megalakulását követően, az addigi kereteken túlnőtt vitaestek fokozatosan e szervezet székhelyére kerültek át.

A *Hitel*-esteken a szerkesztők és szerzők mellett rendszeresen megjelentek a korabeli értelmiség neves alakjai: írók, tudósok, egyházi személyek. Gyakori vendége volt az esteknek Tamási Áron, Kós Károly, Dsida Jenő, Márton Áron, Kemény János, Kuncz Aladár, Szabédi László, Mikó Imre, Szervátiusz Jenő, Vass Albert, Bözdi György, Gy. Szabó Béla, Szabó T. Attila.

„A *Hitel*-vacsorákon mindig Erdély időszerű kérdéseiről, a magyarság kisebbségi, politikai helyzetéről, feladatairól, lehetőségeiről és a napi aktualitásokról

folyt a szó. A *Hitel* – úgy éreztük – valami újat hozott az erdélyi életbe. Szigorú önkritikával törekedtünk jelenünket, jövődő szerepünket, lehetőségeinket vizsgálni” – idézi Vita Sándor visszaemlékezését Szász István Tas.¹⁰ Kétségtelen, hogy művelődéstörténeti szempontból fontos lenne a korszak minél behatóbb ismerete érdekében annak vizsgálata is, hogy ez a szellemi műhely milyen szerepet töltött be a korabeli művelődési élet alakulásában, és milyen nyomokat hagyott az érinettek emlékezetében.

Indokolt ezek után a kérdés: miért szorult sokáig háttérbe a *Hitel* a két világháború közötti időszak művelődés- és sajtótörténeti szakirodalmában? Miért lett az ötvenes-hatvanas években ideológiai támadások tárgya? Hogyan alakították megítélését az erdélyi magyar élet tekintélyes szereplői (Tamási Áron, Mikó Imre, Balogh Edgár, Gaál Gábor, Gáll Ernő)?

E recepciótörténeti kérdések megválaszolásához mindenképpen figyelembe kell venni a lap korabeli fogadtatását, az akkori elismerő és elmarasztaló bírálatokat. Felettlőbb érdekfeszítő, sajtó- és művelődéstörténeti adalékokkal szolgáló, *Beszédes hallgatás* című tanulmánykötetében Szász István Tas e kérdések megválaszolását kísérelti meg, és a lehetséges okoknak jár utána, a különböző, egymásnak sok szempontból ellentmondó bírálatokat és véleményeket hozza párbeszédbe, és ütközteti őket egymással.¹¹

A *Hitel* művelődés- és eszmetörténeti szerepének feltárása szempontjából fon-

tos könyv a *Beszédes hallgatás*. Egyrészt azért, mert napjainkig végigköveti a folyóiratot ért bírálatokat, és szembeesíti őket a *Hitel* utóéletét meghatározó sajtótörténeti feltárások és tudományos munkák megállapításaival. Másrészt pedig a folyóirat történeti analizisébe bevont személyes emlékek felidézése és szintézise újabb támpontokat nyújt a további kutatások számára.

„A *Hitel* mondhatni tejttestvérem vagy inkább a bátyám, ugyanis egy házban születünk, csak Ő néhány évvel előttem” – írja Szász István Tas a *Beszédes hallgatás* bevezetőjében. Könyve nemcsak a folyóirat történetének mozzanatait idézi fel, hanem a szellemi műhelynek otthont adó ház tárgyi hagyatékának sorsát is.¹² Szülei, miután éveken át életcéljuknak tekintették a *Hitel* mecenatúráját, a lap megszűnése után, a kommunizmus éveit alatt is igyekeztek megőrizni és átmenteni e szellemi műhely hagyatékát és szellemiségét.

A hetvenes években bekövetkezett kényszerű áttelepülése után Szász István Tas a kilencvenes évek végén Leányfaluban építette fel azt a házat, ahol újra otthonra lelhetett a még meglévő hagyaték. Ahogy a folyóirat működése idején összefonódott a szellemi műhely élete az otthonául szolgáló házával, az új otthon ugyanúgy mindkettőt jelenti: szellemi találkozóhely és „házi” irodalmi múzeum is a benne kialakított *Hitel*-szoba. Az elődök öröksége fogadja itt az élő irodalom és kultúra eseményeinek résztvevőit.

■ JEGYZETEK

1. Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 71.
2. Vallasek Júlia: Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2003. 5–6.
3. Záhony Éva: *Hitel*. Kolozsvár 1935–1944. Bethlen Gábor Könyvkiadó, h. n., 1991. 22.
4. Idézi i. m. 29.
5. Uo. 29.
6. Széchenyi: i. m. 82.
7. Vallasek: i. m. 64.
8. Záhony: i. m. 36.
9. Vallasek: i. m. 77.
10. Szász István Tas: *Egy haza – két ország*. Accordia Kiadó, Bp., 2002.
11. Szász István Tas: *Beszédes hallgatás*. Avagy három *Hitel* és ami utána következett. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2007.
12. Szász: i. m. 7.

„MUNKAMEGOSZTÓ SZEREPELKÜLÖNÜLÉS”

Az Erdélyi Fiatalok és a Hitel konfrontációi

■ 1. A Kolozsvári Magyar Egyetemi Hallgatók Egyesületének létrehozásáért folytatott hosszú küzdelem történetét elsősorban Mikó Imrének az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain megjelent írásaiból ismerheti meg a mai érdeklődő.¹ Aki nem kis meglepetéssel értesülhet arról, hogy a diákszövetség 1930. május 8-án tartott közgyűlése Dsida Jenőt és Szabó T. Attilát választotta meg alelnöknek.² Miként az *Egyesületi munkamegosztás* című írása tanúsítja, Dsida a „munkamegosztó szerepelkülönülés” – ma is időszerű – elvét érvényesítve ezzel újrafogalmazza az egyesület célkitűzéseit. Hogy a diákszövetség eredményesen működhessen, szükségesnek tartja az „egységes munkaprogram” kidolgozását éppúgy, mint a tervszerű munkamegosztást a korábbi egyesületekkel, mert „életkérdés számunkra, hogy meglévő szerveinket elhivatottságunknak és képességeinknek megfelelően állítsuk a különféle célagak szolgálatába”. Amikor a „munkamegosztó szerepelkülönülés” szükségességét hangsúlyozza, nem csak a bibliai Genezis szavait idézi. Szemléletes műszaki hasonlattal él: „Az összhangban működő gépalkatrészek ideálját kell megvalósítanunk: minden meglévő szervezetünknek a tőle várható legtöbbet és legjobbat produkálva kell teljesítenie szerepét, anélkül hogy a forgó kerekek egyetlen pillanatra is megakasztnának egymást.”³

2. A *Helikon és az Erdélyi Szépművéses Céh Levelesládája (1924–1944)* megjelenésével olyan könyvtípus került ki a Kriterion könyvműhelyéből – hála Marosi Ildikó és Dávid Gyula munkájának –, amely mércét állított a későbbi hasonló jellegű kiadványok elé.⁴ Rangos két világháború közötti folyóiratok egész sora „várta”, hogy eszmétörténeti jelentőségüknek megfelelően beépüljenek az újabb kisebbségi értelmiségi nemzedékek tudatába. Gondolok mindenekelőtt a *Ma-*

gyar Kisebbségre, a Pásztortűzre, az Erdélyi Fiatalokra, a Hitelre, a Termésre – hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem. Gáll Ernő törődése folytán akkor már egyik-másikról „rehabilitáló” értékeléseket is lehetett olvasni a szemléletében megújuló *Korunkban*, illetve az ugyancsak általa főszerkesztett akadémiai kiadványban, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben*. Nem mindenikről persze. Az *Erdélyi Fiatalok* számára mindenestre „menlevelet” biztosított, hogy 1930 és 1933 között a folyóiratnak voltak „marxizáló” belső és külső munkatársai (Bányai László, Demeter János, Jancsó Elemér, Mikó Imre), illetve olyanok, akik szoros kapcsolatban álltak a Dimitrie Gusti nevével fémjelzett, európai hírű – falukutató és faluépítő – bukaresti szociológiai iskolával (Demeter Béla, Mikó Imre). Eszmetisztázó, korszellem-alakító szerepe okán a *Termésről* is megjelenhetek immár irodalomtudományi szakdolgozatok Szabédi László, illetve Horváth István munkásságának felmérése kapcsán (Kántor Lajos és Cseke Péter tollából), de a *Hitelről* semmi. Sem a „kicsi”-ről (1935), sem a „nagy”-ról (1936–1944).

Amikor az *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták (1930–1940)* című Kriterion-kötet bevezető tanulmányához 1984 nyarán az addigi kutatások mérlegét megvontam, már volt, amit számba vennem.⁵ A *Hitelről* viszont nem. Eleve tisztában voltam azzal, hogy a *Hitel* nélkül nem lehet érdemben írni a két világháború közötti értelmiségnevelő műhelyekről. Hamarosan világossá vált számomra, hogy ennek elsősorban cenzurális okai vannak. Igyekeztem hát mindent „belopni” a kötet aránytalanul terjedelmessé duzzadt jegyzetanyagába. Akkoriban így próbáltuk kijátszani a cenzurát. Sikerült szóra bírnom Balogh Edgárt, akinek 1984. szeptember 9. és 14. közt fogalmazott válaszaiból egyebek között ezt építhettem be a 118. dokumentumot kísérő komment-

tárokba: „A lapot indulásakor erős bírálatok érték a felelős szerkesztőként és kiadóként szereplő Albrecht Dezső tekintélyuralkodó irányzatú és új rendiségi szellemet képviselő írásai miatt, de ez a *Hitel* fiatal munkatársai között is ellenkezésre talált.”⁶ Csakhogy Balogh Edgár nem említette meg, s magam sem néztem utána, hogy azoknak a régi *Korunkban* megjelent „erős bírálatoknak” ő maga volt a szerzője; következésképpen így azt sem tisztáztam, hogy a Vásárhelyi Találkozó szervezése idején neki magának is egészen más volt a *Hitel*-értékelése.⁷ Sajnos, ezt az ambivalens vélekedést örökítette tovább lényegében a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* II. kötetének *Hitel 1.* és *Hitel 2.* címszava is 1991-ben, ami 2007-ben szükségyszerűen kiváltotta Szász István *Tas vitaingerét*.⁸ Pedig a romániai diktatúra megbuktatása után már árnyaltan és érdemeihez méltón lehetett volna írni mindkét *Hitel*ről. Ha nem lett volna olyan sürgős a cenzúra által elakasztott vállalkozás folytatása. Némiképp személyes adósságot is törlesztettem tehát, amikor 1992 elején leadhattam a *Korunknak* a Heidelbergben élő Hajdú Farkas-Zoltán 1984-es balatonfüredi beszélgetését a *Hitel* két szerkesztőjével, Kéki Bélával és Vita Sándorral.⁹ (A kézirat csodával határos módon élt túl lakásunkon két házkutatást.)

3. Az 1968-as nyitást követően Mikó Imre elsőként hívta fel a figyelmet az *Erdélyi Fiatalok* nemzedéki mozgalmára és annak kiadványaira az *Igaz Szó* 1970-es évfolyamában.¹⁰ Ezt követte Gáll Ernőnek a vegyes lakosságú falvak kutatásáról írt tanulmánya, amelyben a szerző tudománytörténeti távlatban emeli ki az *erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* korabeli jelentőségét.¹¹ A felvidéki Sarló szociográfiai kutatásait kezdeményező Balogh Edgár portrévázlatában éles kontúrokkal jelezte 1971-ben, hogy Mikó „az *Erdélyi Fiatalok* romantikus falukutató kezdeményezését tudományos felmérésig viszi tovább”.¹² Ezt követhette a *Korunkban* László Dezső eseményszámba menő kor- és nemzedék-történeti visszaemlékezése 1973-ban.¹³

Akkoriban úgy tűnt, hogy ezzel lezárult az ötvenes években „irredentának”, „nacionalistának”, „fasisztának”, „profasisztának” bélyegzett ifjúsági mozgalmak rehabilitálása. Hogy aztán most Mikó szekusdossziéjából kiderüljön: a hetve-

nes évek elején nemcsak Gáll Ernőt foglalkoztatták a két világháború közötti értelmiségnevelő műhelyek (*Erdélyi Fiatalok*, *Hitel*) ténykedései – a belügyesek is élénk érdeklődést mutattak irántuk. Merőben más indítékokból persze. Az idő tájt, amikor László Dezső írása beérkezett a *Korunk* szerkesztőségébe, Mikó Imre szekusiratainak V. kötege újabb dokumentummal gazdagodott. Egy 1973. március 25-i jelentés arra hívja fel a figyelmet, hogy *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* azt sugallja: Erdélyben a magyarok az őslakosok, a románok pedig betelepülők. Az ügynök ugyanakkor nehezményezi, hogy a falufüzet szerzője transzszilvanista alapon tárgyalja a nemzetiségi kérdést;¹⁴ Mikó szerint ugyanis a svájci modell érvényesítése jelenthetné a megnyugtató megoldást: az Erdélyben együtt élő nemzetrészek önkormányzatainak együttműködése. Szóba kerülnek M. I. politikai „pálfordulásai” is: előbb jobbra tart, aztán meg balra. De arra nem hajlandó utólag sem választ adni: marxistából miért lett antimarxista?¹⁵

Hogy miért kerültek újólalag terítékre az ötvenes évekből jól ismert vádpontok? Mikó politikai múltját többször is átvilágították, erdélyi és külhoni kapcsolatait figyelték, irodalmi munkásságát, műfordítói és publicisztikai tevékenységét – még álneven közreadott publikációit is – számon tartották. Hiába hivatkozott baloldali kapcsolataira vagy arra, hogy Dimitrie Gusti professzort nemcsak Bukarestben kereste fel, de Párizsban is eljárt a világhírű tudós előadásaira – mindez csak a gyanakvást növelte: mit akar leplezni ezzel? Az „éberségi hullám” újbóli feltarajlása alighanem azzal függ össze, hogy 1973 őszén meghívást kapott az Egyesült Államokba.¹⁶ A borsi határnál 1973. szeptember 27-én szigorú vámvizsgálatnak vetik alá Balla Bálint NSZK-beli szociológust,¹⁷ és elkobozzák tőle az *Erdélyi Fiatalok* négy falufüzetét, amelyeket Mikó szeptember 24-én adott át neki fénymásolás végett. Október 2-án a Tatár Péter fedőnevű ügynök lényegében „irredentának” tartja Mikó falufüzetét, amely azt a félelmet sugallja, hogy az erdélyi magyarság elrománosítása elkerülhetetlen.¹⁸

Mikó szekusdossziéjából az is kiderül, hogy Gáll Ernőt is szigorú megfigyelés alatt tartják, és nagyon dühösek rá azért, amiért a *Korunknál* pártfogása alá vette az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* tuda-

mányos tartású, „hiteles” személyiségeit. A permanens önrevízió feszültségében élő Gáll Ernő 1983 tavaszán ezzel kapcsolatosan ezt írja Tudor Bugnariunak: „Szerettem volna kiigazítani a magam hibás megítéléseit bizonyos – ellentmondásos jellegű – írástudókkal és irányzatokkal kapcsolatban (Tavaszy [Sándor], Venczel [József], a transzszilvanizmus, a [z Erdélyi] *Helikon*, az *Erdélyi Fiatalok*, a *Hitel* stb.). Azokat az »ítéleteket«, amelyeket az 50-es években fölöttük kimondtam, a türelmetlen szektarianizmus indítatására fogalmaztam meg...”¹⁹ A „*nemzeti egység*” *nacionalista politikája – az osztályellenesség fegyvere* című cikkében Gáll nem kevesebbet állított, mint hogy a *Hitel* „az erdélyi magyar fasizmus első folyóirata” volt, a kisebbségi élet demokratikus megszervezésére törekvő *Erdélyi Fiatalok* centrális magja pedig „narodnyik” és „harmadikutas”.²⁰ Mindennek súlyos következményei voltak az ötvenes években. Személyekre szólóan is. Azt hiszem, hogy Gáll Ernőt voltaképpen az 1956-os magyar forradalom döbbsentette rá tévedéseire. És miután 1957-ben újraindította a *Korunkat*, rendre igyekezett megszólaltatni Mikó Imrét, Venczel Józsefet, László Dezsőt.

4. A „humanizmus viszontagságait” vizsgálva Gáll Ernő a kisebbségi értelmiségi nemzedékek szerepvállalásaira is figyeljen. A közös fellépésekre csak úgy, mint a „külön utakra”. Szükségszerűen arra a következtetésre jut, hogy a nemzedéki jelentkezések Erdélyben is – mint szerte a világon – elválaszthatatlanok a történelmi sorsfordulóktól, a történelem menetében bekövetkezett cezúrától, illetve az időtállónak hirdetett értékek devalválódásától.²¹ Nem elég tehát csak az apák és fiak közti generációs ellentéteket vizsgálni; sokkal relevánsabb jegyeit figyelhetjük meg a nemzedékteremtő erők működésének, ha azt is megnézzük: milyen válsághelyzet hozta felszínre ezeket az ellentéteket, s hogy az új értékorientációt képviselő ifjúság milyen alternatívák megfogalmazásának és valóra váltásának igényével lépett porondra.

A két világháború közötti romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiáit elemző hamburgi történész, Horváth Sz. Ferenc is úgy látja: az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* programja hasonló volt: „mindkettő önkritikai álláspontot foglalt el

Makkai *Magunk revíziója* szellemében, mindkettő a magyar kisebbség önszerveződését és önmegismerését szorgalmazta, és azt állította, hogy ez problémái megoldását saját kezében tartja. Míg azonban a kisebbségi megszerveződését és vezetését [az *Erdélyi Fiatalok*] *alulról fölfelé* építkezve képzelte el, a *Hitel* munkatársai maguk, illetőleg a falusi és városi értelmiség számára tartották fenn a vezető szerepet. Ez volt köztük az alapvető különbség.”²²

Németh Lászlónak írja 1934. december 31-én Jancsó Béla:

„A Makkai Laciék egész csoportja (néhány szépíró kivéve, mivel szépirodalmi dolgokat eddig helyhiány miatt sem közöltünk) *mind munkatársaink voltak*. Legelőször nálunk szólaltak meg, és *nem fordult elő az, hogy véleményüket nálunk szabadon ne nyilváníthaták volna*. Az irodalomtanítás reformjára készült tervzetünk a közös munka eredménye. Állításon könnyen ellenőrizheti – kérem, tegye is meg –, ha végiglapozza 1931-től az *Erdélyi Fiatalok*at. – Meglepett tehát, amikor 1934 februárjában azzal álltak elő, hogy külön lapot akarnak indítani, de mert programjuk ugyanaz, mint a miénk, kollaborálni akarnak. Mi, az erők szétforgácsolását megakadályozandó, már akkor kijelentettük, hogy szívesen vállaljuk egy szépirodalmi melléklet apaságát, ha azt ők anyagilag fedezni tudják. *Erre az ajánlatra semminemű választ nem adtak*. [...] Semmi személyi akadály nincs az együttműködésnek, s annak sem, ha ők külön színnel akarják manifestálni a húszéveseket (ti. azok egy kis részét), de az *Erdélyi Fiatalok*on belül, mert külön keretalakítás az intenzív és annyira szükséges belső munkától von el energiákat. Ezt ők mind elismerték...”²³

A harmadik erdélyi nemzedéket tömörítő *Hitel* (1935; 1936–1944) ugyancsak fontos értelmiségnevelő műhelynek bizonyult. Az elitértelmiség műhelyének. Abból a felismerésből kiindulva, amit Venczel József 1935-ben így fogalmazott meg: a kisebbségi helyzet nem jelentheti a dilettantizmus térhódítását, a színvonal süllyedését; mi több, kisebbségi helyzetben egész népünknek kell(ene) elitté válnia.²⁴ Középiszkolás korában írt díjnyertes irodalmi dolgozataival az értelmiség felelősségvállalását felkorlácsoló Szabó Dezsőre és a reálisan látó Móricz Zsigmondra irányította az ifjúság figyel-

mét, aminek következtében Jancsó Béla és László Dezső nélkülözhetetlen munkatárssá vált az *Erdélyi Fiatalok* körében.²⁵ Felvállalja a munkaközösség által intézményesített, szociológiai és szociográfiai kutatásokra felkészítő faluszeminárium szervezését, ugyanakkor a Jancsó Elemér vezette irodalmi szemináriumnak is aktív résztvevője: kortársai szerint emlékezetes előadást tartott például Móricz Zsigmondról. Ez az az időszak, amikor tehetősége alapján fényes írói pályát jósolnak neki. Ő azonban a tudományművelést választja. Ennek ellenére az 1935-ös *Hitel* szerkesztőjeként nemcsak a leendő kutatóknak, társadalomtudományi szakembereknek biztosít megnyilatkozási lehetőséget, Makkai Lászlóval együtt tömöríti az írói pályára készülő húszéveseket is. Nagyjából már együtt vannak mindazok – Bözödi, Jékely, Kiss Jenő, Szabédi László –, akikre Móricz Zsigmond is támaszkodhatott (Asztalos Istvánnal, Jordáky Lajossal, Kovács Györggyel, Nagy Istvánnal, Salamon Ernővel, Szemlér Ferencsel, Veress Pállal együtt) a *Kelet Népe* szerkesztése során, és akik az író halála után a *Termést* (1942–1944) avatják korszakos jelentőségű folyóirattá. Nem véletlen, hogy a *Termés* belső köre Móriczot tekintette az írói lelkiismeret mértékének. Eszmei tisztánlátás, szociális érzék, erkölcsi integritás – Móricznak köszönhetően fedték fel rendre a közösségi irodalom attribútumát.²⁶ Többségi helyzetben sem feledte a kisebbségi sorban szerzett tapasztalatokat.

Az 1936 és 1944 között megjelenő második *Hitel* – miként azt Vallasek Júlia kimutatja – már nem publikált szépirodalmat, nem foglalkozott irodalmi kérdésekkel.²⁷ E tekintetben Venczel szerkesztői felfogása megegyezett a Jancsó Béláéval és a László Dezsóéval. Nézeteltéréseik abból fakadtak, hogy nem tudtak megegyezni a nélkülözhetetlen munkamegosztásban, illetve az alkalmazandó munkamódszerekben. Jellemző, hogy a történelmi helyzet megváltozásával a nemzedéki ellentétek is eltompultak, felszívódtak. László Dezső például 1941-től egyik leggyakrabban publikáló munkatársa volt a *Hitel*nek.²⁸ Szász István Tas friss keletű közleményéből tudjuk, hogy Mikó Imre is.²⁹

5. A világnézeti megosztottság nem kedvezett az *Erdélyi Fiatalok* társadalm-

építő programjának, mi több: számolniuk kellett addigi munkájuk rosszhiszemű, lebecsülő megítélésével is. Elsősorban egyes hangadó, a körükből kivált – indokolatlan elitszemléletet képviselő – munkatársaik részéről. A *Hitel* túl szűknek érezte az erdélyiség eszmei körét, az *Erdélyi Fiatalok* pedig az itteni életviszonyok messzemenő figyelembevételével, a demokratikus hagyományok felerősítésével kereste a kisebbségi élet öntörvényű kiépítésének lehetőségeit, emiatt szembe fordult mindenfajta eszmei kizárólagossággal.

Az *Erdélyi Fiatalok*at nyilvánosan támadó Venczel Józsefnek válaszul higgadtan írta László Dezső: „Mi dolgozunk, s ha ilyen címkék, mint kommunizmus, hitlerizmus, új katolicizmus, konzervatív reformizmus, liberalizmus nem találnak ránk, mi igazán sajnáljuk.”³⁰

Tamási Aron *Cselekvő erdélyi magyar ifjúság* című cikksorozatával ugyancsak László Dezső foglalkozik az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain. Úgy véli, hogy az erdélyi ifjúsági parlament életre hívásán fáradozó Tamási végeredményben igazolta az *Erdélyi Fiatalok* igazi értékét: a szellemi függetlenségért vívott küzdelmet. Nem rejti véka alá azonban csalódottságát sem. Úgy véli, hogy Tamási nem mér egyforma mércével, amikor a három ifjúsági csoportosulás teljesítményét számba veszi. „Kár, hogy Tamási anélkül írt mozgalmunkról, hogy lapunk évfolyamait és kiadványait elolvasta volna. Így még inkább meglátta volna azt az igaz érdeket, amiért küzdünk: saját lábára állítani az erdélyi magyarságot és ezért az itteni magyarság szemével nézni a világot. [...] Erdélyből nézünk kifelé, mert Erdély hivatását önmaga lényegének kifejtésében látjuk. A kisebbségi magyarságot le akarjuk akasztani a külső járszalagok porázáról, mert csak így látjuk igazán biztosítva létét. [...] Minden erőnkkel mellette vagyunk minden olyan változásnak, ami végső gyökerében is innen Erdélyből indul, és ami minden más tekintet nélkül elsősorban kisebbségi sorban élő népünkért történik, annak alulról felfelé való gazdasági, művelődési és társadalmi megszervezéséért és erősítéséért folyik.”³¹

Ugyanebben a lapszámban ugyancsak László Dezső ismerteti a *Hitel* 1936. évi első számát. A tanulmányok közül felhívja a figyelmet – Fazakas János, Nagy András, Vásárhelyi Z. Emil, Vita Sándor

írásai mellett – Venczel József színvonalas, hiteles tudományosságot képviselő szellemi teljesítményére. Vitatkozik ugyanakkor Albrecht Dezső iránycikkével, amelyben a szerző kifejti a mások által is élesen bíralt új nemesség elméletét. Sommás következtetése: „Kár az erdélyi építés érdekében az erőket megosztani.”³²

A Vásárhelyi Találkozóval kapcsolatos állásfoglalásokat Jancsó Béla fogalmazta. A szövegek azonban László Dezsővel egyetértésben kerültek nyomdába. A *Vásárhelyi Találkozó* című dokumentumközlés bevezetőjéből idézzük: „Az igazi nemzeti egység nem az elvi álláspontok feladásában, hanem megvitatásában és a helyesebb elvek elfogadásában áll. Mi a találkozó után is valljuk, hogy ha azt az általunk kívánt képviseleti alapon, az eddigi ifjúsági mozgalmak és erők szerves összefogásaként rendezik meg, a találkozó összemérhetetlenül nagyobb erőt tudott volna kifejteni, és elmaradtak volna azok a káros következmények, amelyek a mostani rendezési elv érvényesítése miatt sok tekintetben kétes értékűvé teszik a találkozó sikerét.” Hogy az *Erdélyi Fiatalok* főmunkatársai közül senki nem vett részt a Vásárhelyi Találkozón, annak az alábbi elvi okai voltak: „a nemzeti alap minden kétséget kizáró előzetes leszögezésének hiánya s a túlzó marxizmus híveinek meghívása, továbbá a képviseleti elv visszautasítása”. „Megjelenésünkkel – olvashatjuk a továbbiakban – az antidemokratikus rendezési formát és a túlzó marxizmus hívei időszerűtlen, sőt az ügyre nézve veszedelmekkel járó meghívásának tényét támasztottuk volna erőlköcsileg alá.”³³

Két évvel később – immár a Vásárhelyi Találkozó tanulságait is továbbgondolva – még markánsabban nyilatkozik meg a kisebbségideológus László Dezső személyisége. A királyi diktatúra bevezetése új helyzetet teremt, új tájékozódást követel. Ekkor még nagyobb szükség van arra, hogy a külön-külön élő szervezetek között szerves együttműködés jöjjön létre. „Azért látszik erdélyi életünk annyira szétesőnek, ziláltnak, azért mutatja ez a részleteiben olyan szép erdélyi élet igen gyakran a dekadenciának, a felbomlásnak ijesztő jeleit – állapítja meg 1939-ben –, mert nincsen tengelye. [...] A mi nagy bűnünk mai napig az, hogy nem becsültük meg egymást és egymásnak szellemi értékeit. Egymás kisebbsítésében, gyengéségeinek világ elé tárásában elérkeztünk a mélypontra: ma már senki sem tud újabb kompromittáló adatokat mondani a másiktól.”³⁴

6. Kisebbségi történelmünk firtora: a kommunista hatalomátvétel utáni periódusban csaknem egy időben kerül börtönbe a Vásárhelyi Találkozót előkészítő Balogh Edgár, a Bolyai Egyetem beindítását megalapozó Venczel József, a Moszkvából irányított kommunista hetilapot szerkesztő s 1945-ben *Kisebbségi státútumot* kidolgozó Demeter János, az *Erdélyi Fiatalok* demokratikus eszmeiségét időlegesen megtagadó Méliusz József, Márton Áron katolikus egyházfő és az Erdélyi Református Egyházkerület rangjelett püspökének tekintett László Dezső. Nem nehéz kitalálni, hogy milyen sors várt volna Tamási Áronra is, ha marad.

Cseke Péter

■ JEGYZETEK

1. Mikó Imre: Egyetemi egyesület felé. *Erdélyi Fiatalok* 1930. 4. 49–50.
2. xxx: K. M. E. H. E. [Kolozsvári Magyar Egyetemi Hallgatók Egyesülete]. *Erdélyi Fiatalok* 1930. 5. 76–77.
3. Dsida Jenő: Egyesületi munkamegosztás. *Erdélyi Fiatalok* 1930. 7. 105–106.
4. Marosi Ildikó (szerk.): *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh Levelesládája (1924–1944)*. I–II. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979.
5. Lásd Cseke Péter: *Az Erdélyi Fiatalok kutatásának mérlege*. In: Dr. László Ferenc és Cseke Péter (szerk.): *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták (1930–1940)*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1986/1990. 5–23.
6. Dr. László Ferenc és Cseke Péter (szerk.): *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták (1930–1940)*. 453. Új magyar rendiség szószólói Erdélyben című cikkében Balogh Edgár így foglalt állást: „Nem szabad alábecsülnünk a kísérletet: abból a szellemi tespedtségből, mely a Magyar Párt merev tekintélyelvi politikájától az Erdélyi Helikon elvtelen irodalmi széplelék-egységéig oly egyöntetűen jellemzi az erdélyi magyar közéletet, íme, a nagy nyugati parancsuralmi rendszerek nyomán keres Erdélyben is kivezető utat egy magát újnak kellett szellemi irány. Félreismerhetetlen a szakítás a Szabó Dezső robusztus paraszti eszmehirdetéséből sarjadt Erdélyi Fiatalok hagyományos népi-demokratikus irányával, mely egy évtizeden át az erdélyi magyar néptömegek felé fordította a diákság figyelmét.”
8. Szász István Tas: *Beszédes hallgatás, avagy három Hitel és ami utána következett*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2007. 13–17.
9. Hajdu Farkas-Zoltán: *Beszélgetések a Hitelről*. Korunk 1992. 4. 89–92.

10. Mikó Imre: Erdélyi Fiatalok. Igaz Szó 1970. 10. Változtatásokkal, bővítésekkel újraközölve in: Uő: Aki elöttem jártak. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976. 14–34.
11. Gáll Ernő: A vegyes lakosságú falvak kutatása. Korunk 1971. 7.; Ua. In: Uő: Tegnap és mai önismeret. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1975. 143–149.
12. Balogh Edgár: Mikó Imre 60 éves. Igaz Szó 1971. 5.; Ua. In: Uő: Mesterek és kortársak. Tanulmányok, jegyzetek, emlékezések. Kriterion Könyvkiadó, 1974. 449–455. Lásd még Benkő Samu: Mikó Imre 60 éves. Helytállás és mosoly. A Hét 1971. 13.
13. László Dezső: Erdélyi Fiatalok. Korunk 1973. 6.
14. Mikó falufüzete szövegének genezisével is foglalkozva Bárdi Nándor a csíkszeredai kiadáshoz írt nagy ívű bevezető tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a mű eredetileg „az erdélyi gondolat új tartalma, a transzszilvanizmus szociológiája” alcímet kapta. „A kimaradt négy oldalban az erdélyi gondolkodásmód sajátosságának azt tekinti Mikó, hogy a kis dolgokban keresi a nagy dolgok megoldásának nyitját. Másrészt a Kelet-Nyugat közötti létezés az erdélyi politikust mindig rákényszerítette arra, hogy túlnézzen a maga osztály- és nemzeti keretein és a Kárpátokon.” (Lásd Bárdi: i. m. 14.)
15. Note despre activitatea lui Mikó Imre (Feljegyzések Mikó Imre tevékenységéről) – 1973. március 5-én. VI. köteg, 120–126.
16. Szent-Iványi Sándor (Marosvásárhely, 1902 – Lanchester, USA, 1983) unitárius lelkész, teológiai tanár, unitárius egyházi író, történész, politikus, az Amerika Hangja rádió munkatársa.
17. Szöllősy Pál: Szociológia mint életcél. (Balla Bálint: Életem és a szociológia). Korunk 1010. 9. 115–118.
18. Vő. VI. köteg, 102/31. I. 1974-es számú jelentés.
19. Uő: Napló I. 1977–1990. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2003. 419. (1983. február 28.)
20. Gáll Ernő: A „nemzeti egység” nacionalista politikája – az osztályellenség fegyvere Irodalmi Almanach 1950. 2. 72–94.
21. Gáll Ernő: Az erkölcs dilemmái. Dacia Könyvkiadó, Kvár, 1981. 177.
22. Horváth Sz. Ferenc: Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2007. 144.
23. Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták... 262–264.
24. Vő. Venczel József: Collegium Transilvanicum. In: Uő: Erdélyi föld – erdélyi társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988. 180–184.
25. Cseke Péter: Legkeletibb Nyugat – legnyugatibb Kelet. In: Uő: Jöjjön el a mi időnk. Esszék, tanulmányok, dokumentumok. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005. 96–121.
26. Böződi György: Móricz Zsigmond Erdélyben. Termés 1942. Ősz, 89–100; Uő: Németh László könyve Móricz Zsigmondról. Termés 1943. Tavasz, 75.
27. Vallasek Júlia: Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2003. 59–77.
28. Uo.
29. Szász István Tas: A világlátott lokálpatrióta. Száz éve született Mikó Imre. Művelődés 2011. 8. 26–31; 2011. 9. 19–23.
30. László Dezső: Rosszindulat vagy tudatlanság? Erdélyi Fiatalok 1935. I. negyed, 20–22.
31. László Dezső: Cselekvő erdélyi ifjúság. Erdélyi Fiatalok 1936. I. negyed, 1–5.
32. L. D. [László Dezső]: Hitel. Erdélyi Fiatalok 1936. I. negyed, 36–38.
33. [Jancsó Béla]: A Vásárhelyi Találkozó. Erdélyi Fiatalok 1937. III. 12–15.
34. László Dezső: Magyar tengely. In: Magyar önismeret. 171–177. Újraközölve in: Uő: A kisebbségi élet ajándékai. 128–132.

MADARAS SZIDÓNIA

FÜSTBEN MENŐ KULTÚRMENEDZSMENT

■ Két közelmúltbeli esemény akaratlanul is összekapcsolódik bennem.

Egy. Saly Noémi előadást tart a BBTE Bölcsészettudományi Intézetében. Az irodalom- és várostörténezként számon tartott előadó kedvenc kutatási területe a kávéház, ahogyan ő nevezi: a „felnőttek napközije”. A képszerű, színes elbeszélés kulcsszavakban körvonalazza a kávéházat mint intézményt, végezetül pedig arra a következtetésre jut, hogy ma mind a kávé,¹ mind a vendég jószerével okulhatna egy századfordulós időutazásból – szerepéhez illő (maga)tartás tekintetében különösen.

Kettő. Lány írógép-frizurával. *Évzáró Irodalmi Fesztivál, 2011. dec. 9–10., helyszín: Bulgakov Irodalmi Kávézó (cím).*²

A magamfajta rendezvénylátogatóban ezzel óhatatlanul egy sor kérdés tevődik fel: Mit jelent ma, a sokadik metamorfózis túl kávézót működtetni, milyen identitáselemeket azonosíthatunk? Milyen szerepei lehetnek/vannak ma a kávézóknak Kolozsváron? Melyek a kávék rendezésére álló módszerek a Saly Noémi által emlegetett esszencia megkonstruálásában, és mindezt hogyan lehet a klienskörhöz alkalmazni, mi fán terem mostanság a törzskávéház? Válhat/válik-e kulturális csomóponttá (ha már Kovalcsik Józsefnél láthattuk a kategorizációt: kultúr-intézmény; mert demokratikus³), ha igen, hogyan viszonyul önmagához? *És atöbbi* városzociológiai, nyilvánosság-elméleti, művelődés-, mentalitás-, kultúrtörténeti szempont, netán a trendibbje közül marketing, vállalkozásmenedzsment, hálózatelmélet, kommunikáció.

Az erővonalak érzékelhetőek, ezek elméleti összefogásával és operacionálizálásával próbálkozik egy magát újként értelmű diszciplínatalálkozás: a kulturális marketing, amely a kultúrát, kultúraszervezést gazdasági vonatkozá-

sok alapján gondolja el, ennek terminusai és eszközei által határolja be a kulturális produktum életgörbéjét, sikerességi kritériumait. A szakterület jelenleg két, egymástól viszonylag szétartó irányban körvonalazódik. E tekintetben az angol nyelvű szakirodalomban leggyakrabban a Patrick Ebewo és Mzo Sirayi szerzőpáros tanulmányára hivatkoznak;⁴ óvatos megállapításaik csak odáig merészkednek, hogy a 20. század második felében körvonalazódó művészetmenedzsment szinonimáról egyelőre annyi állítható, hogy akadémiai diszciplína és gyakorlat más-más szemszögből kezeli a kibontakozó területet. Jelenleg annyi jósolható, hogy a pillanatnyilag gyakorlati alkalmazást jelentő kulturális menedzsment várhatóan önálló tudományterületté női majd ki magát. Hazai terepen Magyar Beck István kultúra-gazdaságtannal foglalkozó egyetemi professzor *Kulturális marketing és kreatológia*⁵ című könyvét lapozhatjuk fel definíció után kutatva. Itt – bár a gazdaságtudományi szakkifejezések explicit használatával találkozunk – a téma vitás kérdései továbbgyűrűznek. Magyar Beck István álláspontja szerint a kulturális marketing a kimondottan kulturális javak iránti szükséglet- és igény szint növelését célozza a fizetőképesség keretein belül, jelzi azonban azt is, hogy ennek érvényességéhez előbb el kell fogadnunk a logikai láncban egy részzhalmaz-relációt, azaz a kultúrát kell tekintenünk mint a gazdaság specifikus alesztét – azaz a kulturális piac fő jellemzője a kulturális fogyasztást ösztönző optimalizáló stratégiák alkalmazása, következésképpen a kulturális célok és a gazdasági profit egymást determinálják.

Korai szakirodalmi összegzési kísérletnek számít a Maria Moldoveanu – Valeriu Ioan-Franc közreműködésében napvilágot látott kötet, ebben a kulturális

marketing olyan feltételek megteremtésé-
ként jelenik meg, amelyek fennállása
mellett a fogyasztásról önmagát győzi
meg a fogyasztó.⁶ A teória rendszerezésé-
nek hiánya láttán Paul Valéryvel érthe-
tünk egyet: „Előfordul, hogy az elméleti
elemzés azt is részre bontja, ami a gyako-
rulat számára még oszthatatlan; ettől a
különálló fogalmak furcsamód összeza-
varodnak.”⁷ Amint konkrét esettanul-
mányba kezdenénk, mondjuk egy évzáró
irodalmi fesztivál kapcsán, mintegy felkí-
náljuk önmagukat az egyes, kulturális
menedzsment és marketingízű elem-
zési kritériumok,⁸ egy aktuál-marketing-
szemléletű *brand-a-lelke-mindennek* tí-
pusú keretben. És akkor kanyarodjunk
vissza az elejére – helyszín: Bulgakov Iro-
dalmi Kávézó. Esemény: Évzáró Irodalmi
Fesztivál.

„A tőkefelhalmozás egyetlen legitim
módját az jelenti, hogy nevet szereznek
maguknak, ismert és elismert nevük lesz,
a szentesítés olyan tőkéje, amely őket is a
dolgok szentesítésének (ezt nevezhetjük
márkajel- vagy aláírásatásnak) vagy
személyek szentesítésének hatalmával
ruházza fel, vagyis az értékadásnak és az
ebből származó haszon kinyerésének
hatalmával.”⁹ Érdekes megfigyelnünk,
hogy az alkalmazott eszköztől függően
hogyan adaptálható az irodalmi kávézó
neve az egyes print anyagokon: a díjátadó
esetében irodalmi kávézó (egy évvel ko-
rábban ugyanekkor még irodalmi szalon),
a weboldalon café, a közösségi hálón Bul-
gakov Kávézó és Bulgakov & Macskaház –
érdekes szempont, hogy ez utóbbi eset-
ben az irodalmi státusz igazolása elma-
rad. A névváltozatok használata tehát,
mint a márkázási helyzet alapszintje,
üzenetértékű, adott célcsoporthoz tapad,
és nyilvánvalóan koherens kíván lenni a
rendezvényarculattal, egyszerre pozicio-
nálva, jelölve státuszt mind a lokál, mind
az esemény számára, hogy aztán az iro-
dalmi fesztivál résztvevőinek is identitás-
építő elemévé váljon.

Saly Noémi hívja fel a figyelmünket
az irodalmi kávéház mítoszára: „a köztu-
datban úgy összemosódott a kávéház és
az irodalmi kávéház fogalma, mintha ká-
vé és tinta patakja mindenütt közös me-
rdenben folyt volna. Persze erről szó sem
volt.”¹⁰ A véleménynt nem meglepő módon
Kovalcsik József és Gyáni Gábor is osztja.
Irodalmi műhelynek a szakember csakis
azokat a lokálokat nevezi, amelyek bizo-

nyos feltételeket egy időben teljesítenek.
Közeliében kell lenniük valamely olyan
kultúrintézménynek, amelynek alkal-
mazottai – mai szóhasználattal élve – a
célcsoportmagot alkothatták, törzsven-
déggé avanszállhattak. A konkurenciát le-
körözve a tulajdonosnak megfelelő üzleti
rálátással kell rendelkeznie a „firkászok”
bevonása, oda szoktatása tekintetében.
A hálózatiság szemszögéből olyan sok, la-
za kapcsolattal rendelkező csomópont-
ként vizsgálhatjuk a kávést, aki tudatosan
építi művészársaságokra a kapcsolatok
gerincét. Vessünk még egy pillantást a
plakátra: szervező – Erdélyi Magyar Írók
Ligája, Bretter György Irodalmi Kör, Elő-
retolt Helyőrség Szépirodalmi Páholy, Er-
délyi Híradó Kiadó. Az erdélyi magyar
irodalom kapcsolati hálójának felszínes
ismerete is elegendő ahhoz, hogy lássuk
itt az irodalmi státuszt legitimáló arcot.
Név, pozíciójelölések, arcom, azonosítás
letudva, továbbiakban a vizuális elemek-
nek ezt kell erősíteniük.¹¹ Matthew
Healey brandépítési javaslatai között a
pozíció és design mellett történetmesélés
és kapcsolattartás kap helyet. Kulturális
PR-tevékenység eseménymarketinggel
fűszerezve.

A kulturális marketing újabb érdekes
vonása: a szervezetfejlesztésben gyakran
vitatott pont a kapcsolattartás. A PR-
tevékenység legnehezebben pontosítható,
védhető összetevője az általa hozzáadott
érték mérhető volta, az előny természete
és mennyisége: kinek és milyen típusú
profitot jelent a PR? Jelen esetben pontos-
an a kulturális marketing gyakorlata
adhatja meg a lehetséges válaszalternatívá-
kat: a lokál önmagának kovácsol
előnyt, számára ez öngazolási lehetőség,
kedvező befolyással van a kortárs erdélyi
irodalom megítélésére, az ifjabb alkotók-
nak megmutatkozási lehetőséget biztosít,
a kötet kötelékéből kiengedi az olvasó-író
kapcsolatot, önazonossági alternatívát
kínál a közönség számára... Mindennek
jó része numerikusan és kvalitatív módon
mérhető: a könyvbemutató után dedikál-
tatott alkotások száma, a megjelent sajtó-
anyagok, a Bretter György Irodalmi Kör
tehetségkutató pályázatára beérkezett
munkák, a résztvevők száma, az esti fo-
gyasztás, az ott töltött idő.

A történetmesélésnek hasonlóképp
kiváló eszköze egy nem szokványos díj-
átadó gála. Párhuzamos történetekre ösz-
tönöz a füstszürke tetőtér félhomálya:

története van az asztaltársaságnak, a könyvet bemutató szerkesztőnek, az éppen debütáló (Potozky László: *Áradás*) vagy a nagydíjas alkotónak (Lövetei László: *Zöld*), az ifjú tehetségnek, aki fikatív sztoriját olvassa épp fel frázisokban vagy szűkszavúbb lírai műfajokban, a szervezőnek, a szakmai szövetség elnökének, a kávéháznak, az eseménynek, a díjátadót záró zenekarnak. Villanásnyi története lehet egy dedikálásnak. Sztorit kreál a fotós, aki több órán keresztül kat-

toztat. Majd sztorizik róla néhány napig a sajtó.

Bár egyelőre a kulturális marketing igencsak nehézkesen körvonalazódik a teoretikus mezőben, sőt jelen pillanatban eszköztárának és komponenseinek leírását a kimondottan kulturális intézmények vonatkozásában találjuk csak meg, fontosnak tartom, hogy a közönségszervezés hasonló példáit is figyelemmel kísérvük, hiszen szűkebb környezetünk bőven kínál rá alkalmazási lehetőséget.

■ JEGYZETEK

1. A kávé fogalmát a továbbiakban Saly Noémi értelmezése szerint fogom használni, és a kávéház tulajdonosát, házigazdáját értem alatta: „Mindig és mindenütt maga a kávé volt a kulcsfigura. Ő akarta (ha akarta) becsábítani és bent tartani a sok bosszúságot okozó, de alkalmasint a forgalmat is fellendítő író- vagy másfajta művésznépséget.” Saly Noémi: Jean becsukta az ablakokat. A Nyugat és a „nyugatosok” kávéházai. Múlt és Jövő 2008. 4. 45.
2. <http://www.irodalom.org/eloretolthelyorseg/fajlatan/?cikk=102>, Fontosnak tartom itt jelölni az Erdélyi Magyar Írók Ligájának honlapját, a „hol adom el a márkaélményt” gondosan alkalmazott megnevezése miatt.
3. Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Művelődéskutató Intézet, Bp., 1987. 280.
4. Patrick Ebewo – Mzo Sirayi: The Concept of Arts/Cultural Management. A Critical Reflection, Journal of Arts Management. Heldref Publications, 2009. 4.
5. Magyar Beck István: Kulturális marketing és kreatológia. Semmelweis K., Bp., 2006.
6. Maria Moldoveanu – Valeriu Ioan-Franc : Marketing și cultură. Expert, Buk., 1997. 7.
7. Paul Valéry: Tanulások. Korunk 2010. 5. 3–7.
8. Vö. Seres Zsuzsanna: Kulturális menedzsment. Jegyzet, ELTE BTK, Bp., 1998. – az egyetemi jegyzetként működő dokumentum kizárólag a gyakorlatban felbukkanó lehetőségekre reflektál, a struktúrából teljességgel hiányzik az elméleti alapozás.
9. Pierre Bourdieu: A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája. 4. Fejezet. Ford. Seregi Tamás. Megjelenés előtt. Köszönöm a fordítónak, hogy a magyar változatot megjelenés előtt a rendelkezésemre bocsátotta.
10. Saly Noémi: i. m.; Gyáni Gábor: Az utca és szalon. Új Mandátum, Bp., 1999 és Kovalcsik József: i. m.
11. Matthew Healey: Mi az a branding? Ford. Nyuli Kinga. Scolar Kiadó, Bp., 2009.

A KÖLTŐ ALBUMA

Várad Péter Pál – Löwey Lilla: *Erdély. Székelyföld. Szavak vándorköszörűse*

■ Gyermekkori emlékeimet próbálom ellenőrizni, keresem anyai nagyanyám díszes albumai közt a *Pesti Napló* egykori ajándékkönyveit, a Petőfi, a Jókai életműve előtt tisztelgőt. Nincs már nyomuk az én könyvtáramban, de az újabb lexikonok sem igazítanak útba. Az internet – egy-két pesti antikvárium jóvoltából – ad némi útbaigazítást, erősít meg abban, hogy jól emlékeztem, Rákóczi és más jeles, vonzó témák mellett valóban jutott nekik is a megtiszteltetésből. Ám az elszánt keresés közben egy hihetetlenül súlyos kiadványra akadok; évszám se elől, se hátul, se a

három, Radó Antal jegyezte előszó alatt (első-második-harmadik kiadás), viszont ide másolhatom a belső címlapra került szöveget: *Költők Albuma*. Jelenkori magyar költők verseiből. Összeállította Radó Antal. Harmadik, módosított és bővített kiadás. Harmincöt magyar festőművész képeivel. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) Cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása.

A műfordító (költő), irodalomtörténész Radó Antal (1862–1944) nevét kifelejtették az 1994-es kiadású Új Magyar Irodalmi Lexikonból, a Benedek Marcell fő-

szerkesztésében készült elődjében (1965-ből) még megtalálom, de a *Költők Albuma* ott sem említtetik. Pedig a jelek szerint sikere volt (három kiadás!), 28 (réz?) forintokért világoskék vászonra arannyal megnyomott szecessziós minta, 28x44,5 cm-es méretben. Az óriáskötet összeállításja így indokolta a vállalkozást: „...a költőink iránti érdeklődés fölkeltésének egyik leghathatósb módját abban találok, ha olcsó áron, az *ajándék-könyvek kedvelt és kelendő formájában* mintegy ízelítőt nyújtunk a közönségnek az újabb magyar lyrából. [...] Lapozva e könyvben, bizonyonnan meg lesznek lepve az újabb magyar lyra produkciójának gazdagságától és becsétől.” Itt abbahagyom az előszó idézését, hogy saját meglepetésemet jelezzem. Az akkori „régí gárda *legkiválóbbjai*”, a líratörténetünkben ma is jelentősnek tudott Vajda János mellett Radó felsorolja Gyulai Pált, Lévy Józsefet és Szász Károlyt, „az új generáció jelesei” közül Ábrányi Emil, Bartók Lajost, Endrődi Sándort, Kiss Józsefet, Reviczky Gyulát, Rudnyánszky Gyulát és Váradi Antalt. Lexikoni életrajzi adataikból következtetem ki, hogy ez a *Költők Albuma* bizonyára még 1889 júliusa előtt készült (Reviczky halálának ideje). Nem kevésbé érdekes, hogy a 35 festő (illusztrátor) közül többeknek a teljesítményét tartja számon az utókor, mint a költőké, hiszen itt ilyen nevek is szerepelnek „a képek lajstromában”, mint Ferenczy Károly, (Iványi) Grünwald Béla, (Körösfői-) Kriesch Aladár, Fényes Adolf, Réti István.

És most már a „súlyt” letéve, térjek vissza oda, hogy miért is kezdtem keresni a régi költő-albumokat. Találtam ugyanis egy újat, mait, egészen másfajta – más trendbe sorolható: egy fotós pár, Váradi Péter Pál és Lőwey Lilla sok éve már (1994-től?) fényképalbumokat készít a Székelyföldről, Korondról és az Erdővidékről, a havasokról, az őszről, Benedek Elekről (aki „törzsében székely volt”), Wass Albert havasairól (ő ugye törzsében nem – a székelyudvarhelyi szoborparkban lett „vándor székely”), Székelyföld „ezer pillanatáról”. (Ez az 1–3. kötet még megrendelhető, olvasom a könyv végére tett színes reklámban.) És most, pontosabban 2011-ben, a költő születésének 82. évfordulójára *Szavak vándorköszöritése* cím alatt napvilágot látott az újabb Székelyföld-album, Kányádi Sándorról*. A fényképek ugyanolyan szépek, színesek, mint a korábbi kötetekben, itt azon-

ban Lőwey Lilla prózai magyarázó szövegeiben és külön testben is vitathatatlan érték lehet jelen: jó néhány Kányádi-vers. Például a *Vannak vidékek* egy darabja (*Előhang*), *A mi utcánk*, a *Nagyküküllő*, a *Vénülőben*. Nyilván csak kis ízelítő ez Kányádi lírájából, amelynek más reprezentatív verseire is jól emlékezünk, mint a *Pantomim*, a *Panta rhei*, a *Fekete-piros*, *A ház előtt egész éjszaka*, a *Noé bárkája felé*, *A bujdosni se tudó szegénylegény éneke* vagy éppen a *Halottak napja Bécsben*. (Ez utóbbiból egy sajátosan összeválogott részletet látnak a Váradi-Lőwey-féle albumban.) Persze a válogatási szempontot egyfelől a Székelyföld, másfelől a „költői képek – képköltmények” egyeztetési lehetősége adta.

A szülőfalu, Nagyalambfalva érthetően kerül a képi megjelenítés középpontjába, s a „szavak vándorköszöritésének” közönségelkötelezettségét, költészetre nevelő hajlandóságát ismerve az is természetes, hogy „irodalomóráiból” szintén bőven kapunk fotós tudósítást. És igaza van az előszó írójának, Pécsi Györgyi irodalomtörténésznek, amikor Kányádi-méltatásában a nemzetegyesítőt emeli ki, ezekkel a szavakkal: „Szenci Molnár Albert, Petőfi Sándor, Arany János, Illyés Gyula egyenesági örökösöként, a magyar költészeti hagyomány átörökítőjeként és megújítójaként a nemzetegyesítésnek Kányádi Sándor élő költészete az egyik legfőbb részvényese.” Érdekes módon azonban az album egészéből a Székelyföld–Budapest híd rajzolódik ki (utóbbiból a mai budai lakással és „a rádió Nagyasszonya” Perjes Klárával, no meg a Kányádi megálmodta Elek apó kútjával a Döbrentei téren), és sajnos semmit nem láthatunk abból, amire pedig egy helyt Lőwey Lilla is utal, hogy „Legszebb éveit Kolozsváron töltötte”. A Bolyai Egvetem, a *Napsugár* szerkesztősége, sok-sok találkozás, meghatározó barátság maradt ki ebből az igazán mutatós kötetből, ezzel akaratlanul szegényítve a nemzetegyesítés gondolatát, tételét. Egy kolozsvári vonatkozású kép mégis fölfedezhető itt: a Könyvfesztiválon büszkén mutatja fel Kányádi Sándor a fia, András első könyvét – amely a *Korunk* Ariadné-sorozatában látott napvilágot, 2010-ben (már azután, hogy a család kolozsvári lakását kénytelenek voltak felszámolni).

A legjobb képek (és koncepciók) is mulandóak. Az a fontos, hogy Kányádi versei itt vannak velünk.

A TÖRTÉNÉSZCÉH MODERN ÜDVTÖRTÉNETE

Romsics Ignác: *Clio bűvöletében.* *Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*

■ Romsics Ignác a 2011/2012-es tanév kezdetére vastkos historiográfiai szintézissel lepte meg a magyar történettudomány története iránt érdeklődőket. A mű elsősorban a felsőoktatási történelem szakos képzésben részt vevők érdeklődésére tarthat számot. De kultúrtörténeti összefoglalóként is olvasható: hogyan változott a történettudomány az elmúlt két évszázadban? Mikor milyen szerepet szántak neki? S kik és miként művelték?

A több mint 600 oldalas kötettel Romsics a téma mind ez idáig legrészletesebb áttekintését tette le a tudomány képzeletbeli asztalára. Elsőre talán meglepő lehet, hogy a modern kori magyar történelem neves kutatója és oktatója tudománytörténeti összefoglalót írt, de voltak árulkodó jelek az utóbbi néhány évben, hogy Romsics behatóbban foglalkozik szakmája múltjával. Mindenekelőtt említhetjük a *Mítoszok, legendák, tévhitek* című tanulmánykötethez írt bevezetőjét, melyben először nyúlt a témához: az európai történetírás főbb irányzatait és legjelentősebb alakjainak tevékenységét vázolta fel röviden.¹ E bevezető nagy ívű tablója egy évvel később kibővítve, önálló *Rubicon*-számként is megjelent.² Ugyanekkor történetelméleti témájú előadást tartott a *Mindentudás Egyetemén*.³ Hamarosan pedig módszertani írást jelentetett meg a szintézisírásról.⁴

A magyar történettudomány egyes kérdéseiről később publikált. Elsőként 2004-ben egy mainzi konferencián tartott német nyelvű előadást a 20. századi magyar történetírásról.⁵ 2006-ban pedig két magyar nyelvű vázlatos áttekintést írt a modern magyar történettudomány intézményrendszerének alakulásáról és kulcsfiguráiról.⁶ Ezek hátterét az ELTE

doktori képzésében tartott historiográfiai szemináriumok alkották, melyek némelyikén jelen sorok írója is jelen volt. E kurzusok egyikén a magyar történelmet – vagy annak egy-egy nagyobb korszakát – áttekintő szintézisművek kerültek terítékre Csuday Jenő összefoglalójától a legújabbakig; egy másik félévben pedig a történetírást ért posztmodern kihívásról tartott szövegolvasást. Historiográfiai írásai a *Történelem, történetírás, hagyomány* című gyűjteményes kötetben is helyet kaptak.⁷

A most megjelent kötet közvetlen előzményének a 25. évfolyamába lépett *Aetas* jubileumi konferenciáján tartott előadása tekinthető.⁸ Ebben előbb a magyar történettudomány intézményrendszerének alakulását és teljesítményét mutatta be a dualizmustól a rendszerváltásig, az előadás második felében pedig a magyar történettudomány jelenlegi sajátosságairól és problémáiról (elsősorban a tudományos szekértáborok létéről, valamint a színvonalat hígító képzési, foglalkoztatási és publikációs dömpingről) ejtett szót. 2011-ben pedig több átfogó előadásban és tanulmányban is foglalkozott historiográfiai kérdésekkel. Így a neoabszolutizmus korának magyar történetírásáról,⁹ majd napjaink történetírásának főbb kutatási irányzatairól.¹⁰ A *Korunk* erdélyi történetírókról összeállított számának bevezetőjeként pedig a magyar történettudomány vázlatos történetét adta.¹¹ Az pedig már a Romsics-életmű alakulását kevésbé figyelemmel kísérők számára is figyelemfelkeltő lehetett, hogy akadémiai székfoglalóját a történettudomány 1945–49 közti kommunista kisajátításáról tartotta.¹² A témát részletesen tárgyaló felsőoktatási kézikönyv születéséhez azonban nyilván az is hozzájárult,

hogy az elmúlt években historiográfia-kurzust tartott az egri Eszterházy Károly Főiskola történelem szakos hallgatóinak.

Ezen előzmények tudatában korántsem nevezhető meglepőnek s különösen nem előzmények nélkülinek a most megjelent színtézis s annak súlypontjai. A kötet alcíme egyúttal azt is világossá teszi, hogy a hangsúly a magyar történetírás elmúlt kétszáz évének ismertetésén van, amihez csak háttérrel ad a nemzetközi historiográfia.

A *Clio bűvöletében* három nagyobb egységre tagolható: a főszövegre, egy 15 tételes historiográfiai szemelvénygyűjteményre, valamint az egyéb függelékekre. Kezdjük a végén! A kötethez tartozó névmutató alapos munka, azonban sajnos – a mai kiadói gyakorlatnak megfelelően – csak a kötetben előforduló személyek visszakeresését teszi lehetővé. Hasznos lett volna még egy tárgymutató is, amely legalább az említett intézmények, folyóiratok, irányzatok visszakeresését segítené. Jelenleg ugyanis például a *Századok*-ra vonatkozó ismereteket négy különböző fejezetben elszórva találhatja meg az olvasó, az ELTE történeti tanszékeinek történetét pedig csak szemfülesen és jegyzetfüzettel olvasva lehet összebogarászni.

Ugyancsak a fügélékben kapott helyet a Romsics által legfontosabbnak ítélt 21 egykori magyar történész rövid életrajzi szócikke. A kiemelt 21 személy – a jezsuita forrásgyűjtő iskolától Kosáry Domokossal bezárólag – a magyar történettudomány legformátumosabb alakjai, akiknek működése hosszabb időre meghatározta, meghatározta a magyar történettudományt és a történeti közgondolkodást.¹³ Noha munkásságuk súlypontjait a kötet főszövegében – gyakran több helyütt elszórtan – részletesen is ismerteti a szerző, mégis egyértelműen hasznos, hogy az életutakat 1–3 oldal terjedelemben és azonos felépítésű szócikkekben is olvashatjuk. Minden szócikk az adott történész származásával, tanulmányai és mesterei meghatározásával kezdődik, majd a karrier ismertetése után a betöltött tudományos tisztségek és kapott elismerések seregszemléje következik. Ezt követi a legfontosabb 8–12 írásának felsorolása, majd a róla szóló szakirodalom.

A mintegy 100 oldalnyi dokumentumközlés a dualizmus korától az 1980-as évekig tartalmaz meghatározó szöveg(részlet)eket. Ezek között irányadó

beszédek, beszámolók, programadó írássok egyaránt helyet kaptak. Általuk az egyes korszakok és fontosabb történetírói irányzatok történetfelfogásába nyerhetünk betekintést.¹⁴ Ezek összegyűjtött újraközlése mellett nemcsak az szól, hogy ma már több esetben nehezen hozzáférhetőek, de az is, hogy Romsics biztos kézzel emelte ki a legfontosabb szövegrészeket, így a dokumentumközlés nem lett parttalan.

A kötet felépítése világos szerkezetű. A bevezetés a keresztény történetírástól ível a felvilágosodásig. Ezt követi a 19. századi történetírás európai irányzatainak ismertetése, majd a 19. századi magyar történetírás alkorszakokra tagolva. Ezután következik a 20. századi nemzetközi történetírás bemutatása, majd a magyar történetírásról szóló két fejezet (a századelőtől 1945-ig, illetve az állampárti időszakban). A rövid epilógus kitekintés a rendszerváltás utáni magyar történetírára. A szerző módszere már a tartalomjegyzékből világos: a mű vezérfonala a magyar politikai rendszerek történetírásra gyakorolt hatásának nyomon követése, s ennek háttérét adják a nemzetközi történetírói tendenciák és irányzatok. A kötet előszavában Romsics a magyar historiográfiai kánon főbb munkáit, a legjelesebb elődöket említi Alexander Fleglertől Trencsényi Balázsig és Apor Péterig.

A kötet a keresztény történelemfelfogás emblematikus munkáinak és szemléiségének címszavakban való ismertetésével kezdődik, majd a reneszánsz történetírás legjelesebbjei következnek, amit a reformáció és ellenreformáció folytat. Ez a néhány oldal azonban csak amolyan dobantó, ahonnan a szöveg elrugaszkozik, hogy a kereszténység üdvtörténeti béklyóitól megszabaduló történetírás tudománnyá válásának történetét nyomon követhesse. Ennek röviden ismertetett út-törői a felvilágosodás ismert alakjai. (Condorcet esetében például jól látható a keresztény üdvtörténet szekularizálása.) Ezt követi ugyane történet magyar párhuzama: a humanisták (Thuróczy, Bonfini, Brodarics, Oláh Miklós, Verancsics, Szerémi György), a protestáns prédikátorok (Károli, Heltai), az erdélyiek (Szamosközy, Bethlen János és Farkas), az aulikusok (Istvánffy, Pethő Gergely és Révay Péter), majd a jezsuita forrásgyűjtők (Hevenesi, Kaprinai, Timon, Pray, Kato-

na), az evangélikusok, valamint az államtani és országismereti munkák szerzői (Bod Péter, Bél Mátyás, Sajnovics, Fóris, Schwartner stb.) és a felvilágosodás magyar alakjai (Kollár Ádám Ferenc, Engel János Keresztély és a náluk jóval népszerűbb Virág Benedek). Romsics – Hóman és Kosáry értékeléseire támaszkodva – a magyar történetírást a nyugatihoz képest megkésettnek és halványabbnak értékeli. A magyar alfejezetből a recenziens hiányolja, hogy az nem a magyar történeti és közgondolkodásra meghatározó hatást gyakorló krónikairadalom és Werbőczy rövid bemutatásával kezdődik. Ez már csak azért is indokolt lett volna, mert az európai historiográfiát is a keresztény középkortól követhetjük nyomon, másrészt a hiányzó művekre és személyekre később számos esetben történik hivatkozás.

A 19. századi európai történetírással öt eszmetörténeti fejezet foglalja össze (romantika, historizmus, pozitívizmus, történelmi materializmus, végül a század végén jelentkező „kihívók”). Az irányzatok kulcsfiguráit sorra vevő fejezetekből kitűnik, Romsics leginkább arra kíváncsi, hogy a vizsgált történészek mennyiben hoztak előre- vagy esetleg visszalépést a történettudomány szakszerűsödésében. Ennek legszebb példája a historizmust és a pozitívizmust bemutató fejezetek: míg előbbi szépen ível az egyre tisztább tudományosság felé, addig az elméletközpontú pozitivistákat túlzó általánosításai miatt visszalépésként értékeli a szerző, akik elsősorban érdeklődésük tematikai sokszínűsége miatt méltók a figyelemre (pl. Taine). Több később cáfolt elmélet is tőlük eredeztethető, így például a biológiai alapú fajelmélet. A történelmi materialistákat csoportba gyűjtő fejezetben szembeesünk azzal, hogy a szintetizálás során elkülönített irányzatok egykor jóval összefonódottabbak voltak, mint az őket utólag rendszerző séma. A marxizmus által inspirált Ranke-tanítványokat például a recenziens inkább a historizmusnál tárgyalta volna. Az utolsó alfejezetben a szakszerűsödő történetírásról kapunk nemzetközi látképet. Romsics számba veszi a kialakuló tudományos intézményeket és folyóiratokat, majd rámutat, hogy a század végére a módszertanilag jól képzett történészek töltötték be ezen intézmények pozícióit. (Theodor Mommsen kapcsán viszont javíthatjuk a szerzőt, hiszen nem ő az egyetlen Nobel-díjas törté-

nész, ahogy az a IV. fejezetből ki is derül: Nobel-díjat kapott Robert W. Fogel is történeti gazdaságtani munkásságért 1993-ban – bár míg előbbi irodalmi, utóbbi közgazdasági.) Romsics a történeti módszer mindenhatóságában és ez által a múlt megismerhetőségében hívó történeteseket követően bemutatja a szkeptikusokat is. A relativizálásban legtovább jutó Nietzsche ismertetése után az ismeretelméleti problémákra is reflektáló korabeli történettudományi bevezetőket, szakmódszertanokat ismerhetjük meg. Ezek bizonyítják, hogy a felvetett kérdések a korabeli történészeket elgondolkodtatták, ám „szakmájuk tudományos jellegébe vett hitüket nem rendítette meg”.

A 19. századi magyar történetírást Romsics a politikatörténeti tagolás szerint három alkorszakra osztja: a reformkorra, a neoabszolutizmus idejére és a dualizmusra. Az első kettőben a romantikus-nemzeti történetírói szemlélet dominált, a különbség lényegében annyi, hogy a neoabszolutizmus éveiben a legjelesebb magyar történetírói munkák (Szalay László és Horváth Mihály szintézisei) emigrációban születtek. A dualizmus időszaka azonban kutatási szabadságot, szakszerűsödést és intézményesülést hozott. A reformkori fejezet rámutat, hogy mekkora visszaesést hozott a 18. század végi latin, majd német nyelvű magyar történetírás után a nemzeti nyelvű történetírás születése. Ekkor ugyanis annak elsődleges funkciója a nemzetépítés (és ami ezzel szorosan összefüggött: a Habsburgellenesség) lett. Ennek jegyében érthető csak meg a nemzeti dicsőséget vad fantazmagóriákban hirdető Horvát István korabeli népszerűsége és elismertsége (egyetemi professzor, a Széchényi Könyvtár vezetője, akadémikus). A kor neves történészeinek (Szalay, Wenzel, Vasvári) életútja pedig rámutat, hogy a magyar történetírás ekkor a jogtörténet felől nőtt ki, annak mintegy segédtudományként szerveződött meg. Figyelemre méltó továbbá, hogy a korabeli egyetemi kinevezési rendszer a középszerű oktatókat preferálta a megbízhatatlanabb tehetségekkel szemben. A neoabszolutizmust vizsgáló fejezetben Romsics mindenekelőtt számot vet a már megismert történészek sorsával, a generációváltással. A fejezet talán legfigyelemreméltóbb részei az Ipolyi–Csengery-vita bemutatása, valamint Szalay és Horváth Mihály szintéziseinek összevetése.

A dualizmus korának a századfordulói tartó időszakát vizsgáló fejezet három részre oszlik. Az elsőben az oktatási expanzió és az intézményesülés történetét, a másodikban a történészek által képviselt ideológiai és módszertani irányzatokat, a harmadikban pedig a millenniumi kiadványokat mutatja be. A történeti nemzedékeket és az intézményi hátteret (egyetemi tanszékek, kutatóintézetek, folyóiratok, sorozatok sorsát) nyomon követő fejezet adatgazdagsága szépen dokumentálja a ma is működő intézményrendszer születését. A kötet egyik visszatérő eleme az egyes korszakok ilyen jellegű adatsorainak áttekintése. Emellett leginkább az olyan apró érdekességek szűrnek szemet, mint hogy milyen kiemelkedő tanári kara volt néhány neves korabeli gimnáziumnak; Thaly Ocskay-könyve kapcsán pedig kiderül, hogy ekkoriban is létezett a sorok között olvasás, s a történészek lényegében már témaválasztásukkal is elkötelezték magukat egy-egy korabeli politikai irányzat mellett. Arra is érdemes figyelni, hogy a szerző rámutat, Pauler elméleti írásai ellenére egyetlen pozitivistá művet sem írt, sőt gyakorlatilag félreértelmezte azt azzal, hogy pozitívizmus címen antikvárius adatgyűjtőgetést folytatott.¹⁵ A korszak történeti irányzatainak elkülönítése alapvető és az olvasót jól orientálja az egyébként gyakran bonyolult – mert többtényezős – viszonyrendszerben. Ipolyi programadó írása kapcsán azonban megjegyeznénk, hogy a „műveltség-történeti és nemzeti történeti szempont egyesítése” szerintünk többet takar a kifejtettnél. Ez ugyanis a magyar történelmet nemzetközi beágyazottságában értelmező „műveltség-történeti” és a magyar história öncélúságot hirdető „nemzeti” irányzat összebékítésére tett kísérlet is. Hasonlóképpen a Lániczky-Thaly-vita kapcsán is úgy érezzük, hogy Romsics leegyszerűsíti a történetet, amikor azt kizárólag kuruc-labanc ellentétként értelmezi. Meglátásunk szerint emellett volt egy másik dimenzió is, ami a szakszerű forráskritika és a romantikus mítoszgyártás ellentétéből fakadt. A Fraknói tevékenységét bemutató résznél pedig többet is olvastunk volna a Magyar Könyvszemle és a Római Történeti Intézet alapításáról, működéséről.

A negyedik fejezet a 20. századi európai történetírást hét alfejezetre bontva tárgyalja. Az elsőben Romsics átfogó ké-

pet ad a fontosabb történetírói irányzatokról, a másodikban az egyetemes történeti kézikönyvekkel és szintézisekkel foglalkozik, a harmadikban pedig a megerősödő ismeretelméleti szkepticizmust mutatja be. A két utóbbi alfejezetben a szkeptikusokat szembeállítja a világtörténelmi szintéziseket produkáló, ismeretelméleti optimizmussal jellemezhető szerzőkkel. S bár olykor kritikával illeti a szintézisalkotók túlzó általánosításait és néha erőltetett párhuzamait, nem kétséges, hogy Romsics hozzájuk áll közelebb. A szerző azon állítását, miszerint a két világháború közt terjedő filozófiai idealizmust és történelmi relativizmust három irányzat (a marxizmus, a neopozitívizmus és a strukturalizmus) utasította el, viszont kiegészíthetjük: a negyedik ilyen irányzat a náci fajelmélet volt.

Az ezután következő négy alfejezet a nagyobb történetírói irányzatokat mutatja be. Elsőként a szellem-történetet és a német történetírást, majd a marxista, illetve marxizáló történetírást, harmadjára a francia Annales-iskolát, végül a lényegében az angolszász történetírás egyik jelentős vonulatát képező posztmodern és „új történetírást”. A fejezetek illetően felosztása véleményünk szerint nem a legszerencsésebb. Így ugyanis a német történetírást bemutató fejezet közepébe szervesen illeszkedik a kultúrtörténetre való globális kitekintés, valamint a nyúlfarknyi nemzetkarakterológia. Utóbbinak logikus folytatása lehetett volna a Julius Evolától Hamvas Béláig ívelő úgynevezett tradicionalisták bemutatása, ez azonban hiányzik, ahogy az ezeknél jóval jelentősebb holokauszt-kutatás is. A posztmodernről szóló fejezet jó összefoglalása a témának, noha néhány kategóriája (progresszív történetírók, Past and Present köre) a „levegőben lóg”, mivel az angolszász és amerikai történetírásról mássutt nem olvashatunk. Pedig különösen hasznos lett volna röviden kitérni az amerikai történetírásra is, amelybe Magyarországról amúgy is nehéz betekintést nyerni. Hayden White nézeteit pedig véleményünk szerint érdemes lett volna részletesebben ismertetni, mivel a Metahistory magyarul mindmáig kiadatlan. Véleményünk szerint az említett problémákat megoldotta volna a német történetírást bemutató negyedik alfejezet kettéválasztása. Így a kultúrtörténettől elkülönítve lehetett volna tárgyalni a náci történet-

írást és a náciizmus következményeit. Utóbbi részben helye lett volna a holokausztkutatásnak is. A bielefeldi iskolát viszont nem ezekben, hanem az ahhoz legközelebb álló gazdaságtörténeti irányzatok mellett ismertettük volna.

A kötet ötödik fejezete a századfordulótól 1945-ig követi nyomon a magyar történetírás fejlődését. Ebben a megszo-
kott módon előbb intézményi áttekintést kapunk, majd a történetírói irányzatok bemutatása következik. A harmadik alfejezetben pedig a kézikönyvek és szakmódszertanok után a legjelesebb történetírókat irányzatokba osztva ismerhetjük meg. A szellemtörténeti részben Szekfű és Hóman, a művelődéstörténetiben Domanovszky, a társadalomtörténetiben Mályusz, Hajnal és Szabó, a szélsőjobboldaliban Baráth és Málnási, végül a marxistákat tárgyaló részben Molnár, Révai és Mód kapott helyet. A merev kategorizálást sugalló fejezetcímek ellenére Romsics nagyon is árnyaltan értékeli e történetírók munkásságát. Különösen jól látszik ez a fogalmi reflektáltság a szellemtörténetről szóló részben, amit eleve a fogalom problematikuságának bemutatásával indít. Az irányzatok sokszínűsége már önmagában is sugallja a választ a gyakran feltett kérdésre, hogy miért is tekinthető a Horthy-korszak a magyar történetírás aranykorának. Ezt támasztja alá a szerzők munkásságának nemzetközi mércével is figyelemre méltó színvonala is. Nem kevésbé érdekes azonban a dualizmus talán legtehetségesebb történetírójának, Marczali Henriknek az esete, akit zsidó származása, a nemzeti mítoszokat vitató realizmusa és sikeresége miatt a századfordulótól folyamatosan értek nemtelen támadások, majd a Horthy-korban félreállítás, s végül kirekesztés lett osztályrésze. A Horthy-korszak historiográfiájában csak kicsit is jártas olvasó azonban szükségszerűen találni fog hiányzó vagy „nem elég részletesen kifejtett” témákat. Ez meglátásunk szerint abból fakad, hogy ez a korszak a magyar historiográfián belül „túlkutatott”. A recenzens szerint például a szélsőjobboldali történetírást tárgyaló fejezetet érdeme-
sebb lett volna az azt megalapozó Szabó Dezső, Németh László, Farkas Gyula fajvédő jellegű írásaival kezdeni, mivel ezek hiányában inkább csak a nyilas történetírást ismerhetjük meg. A marxista történetírókat bemutató részben pedig helyet

kaphatott volna Erdei szárszói beszéde is. De nyilván a tengernyire duzzadt Szekfűirodalom ismerői is fognak találni ezt-azt, amit ők másképp vagy legalábbis bővebben írtak volna meg. Romsics azonban a lényegi kérdéseket jól fókuszálja, a hivatkozott bőséges szakirodalom pedig az érdeklődő olvasót továbbvezeti a részletek megismerése felé.

Az 1945 utáni időszakot tárgyaló fejezetben Romsics túllép a szintézisekkel szemben támasztható követelményeken, s új kutatási eredményeket is közöl. Ennek háttérében személyes tapasztalatai mellett az ÁBTL-ben végzett kutatásai és minden bizonnyal a Kosáryval folytatott beszélgetései állnak. Ez a fejezet tehát nem csak személyes érintettségük miatt érdekelheti a historiográfusokat. Itt azonban – a Horthy-korszakkal épp ellentétesen – a vonatkozó szakmunkák hiánya nehezíti a szintézisírást. Romsics mégis magabiztosan és a személyes motivációkat is kiemelve mutatja be a polgári történetírás térvesztését és az egyre nagyobb szerepet játszó kommunista előretörést a demokratikus átmenet éveiben. Ezután a Rákosi-korszakra jellemző „nemzeti kommunista” kánon kialakulását ismerteti, amit a részletesebben bemutatott Kádár-korszak követ. Romsics a nemzeti történeti kánon látószögéből szépen ábrázolja a történetírás 1960-as évektől megfigyelhető újrászakszerűsödését, amit az ideológiai kötöttségek és az azt képviselő keményvonalasok 1956 utáni visszaszorulása tett lehetővé. A Kádár-korszakról szóló fejezet intézménytörténeti áttekintése után a szerteágazó történeti kutatások korszakonkénti és tematikus áttekintésére vállalkozik, amit a nagy szintézisművek ismertetése követ. Romsics teljességre törekvő áttekintése jó összefoglalás, bár feltehetőleg minden történész kevesellni fogja a szakterületéről írtakat. A nemzetközi elismerésnek örvendő oszmanista kutatók például kimaradtak, miközben a jeles ókorászok, sőt az utódállamokban és a nyugati emigrációban alkotó magyar szerzők – egyébként nagyon is üdvözölhető módon – bekerültek.

A rendszerváltás utáni időszak történettudományi viszonyairól Romsics csak röviden szól, ismertette az intézményszerkezet változásait (pluralizálódás és az oktatás jelentős bővülését), valamint a megváltozó szakirodalmi feltételeket (megszűnő tudományos sorozatok és

újonnan alapított folyóiratok). A kritikus pontokra ezúttal csak röviden utaló Romsics az iparszerű diploma- és publikációtermelés káros hatásaira, valamint a tudatosan elfogult és/vagy hozzá nem értésből tévedő történetírás iránt megjelenő igényre hívja fel a figyelmet. Kortárs történetírói teljesítményeket azonban nem értékeli. Arra viszont a rendszerszintű elemzés lehetőséget adott volna, hogy rámutasson, miként távolodott el az állami pénzekre rászokott szakma a piaci (főleg olvasói) igényektől. Amiket aztán a szakma többedrangú vagy egyenesen periférián lévő tagjai szolgálnak ki, esetleg ambiciózus középiskolai tanárok vagy a jogos kritikával illetett dilettánsok. Ugyancsak nem esik szó az intézményi rendszer pártosságáról, ami miatt a történeti kutatók jelentős része kimondottan politikai érdekeket és/vagy a vezető történészek egyéni érdeklődését szolgálja.

Romsics néhány kivételtől eltekintve következetesen a történészcéh történetét írta meg, s nem a történeti közgondolkodását. Ennek megfelelően a kötet a felvilágosodás előtti keresztény történetírást csak említi, hogy a felvázolt alapokról rugaszkodjon neki a szaktudománnyá válás ismertetésének. Ezért nem lép túl a milenniumi kiadványok ismertetésén, s nem ír az emlékművekről vagy a historizáló festészetről. Ugyanígy nem foglalkozik a szakmán kívüli szerzők írásaival sem. Ezen alapállástól csak néha tér el kissé, így például a történelmi regény születésének ismertetésekor vagy a Bounty-lázadásról készült filmes adaptációk összehasonlítása esetében. Éppen ezért pontosabb lett volna a kötet alcímében történettudományt írni történetírás helyett. E megközelítés azonban mást is megmagyaráz. A szerzőt ugyanis mindvégig jellemzi egyfajta tudományos optimizmus: Romsics mélyen hisz abban, hogy a mitikus ókori és babonás keresztény történetírástól távolodva, a szakmaiság szabályainak mind nagyobb fokú érvényesülésével egyre több és megbízhatóbb ismeret ad a történettudomány. Ez az optimizmus imponáló ugyan, de a recenzens szerint a megtett út közel sem ennyire dicsőséges. Ez ugyanis inkább a választott optika miatt látszik így. Ha ugyanis a történeti közgondolkodás alakulását követnénk nyomon, akkor korántsem lenne ilyen biztató a kép. Ehhez elég csak a romantikus múltábrázolás és az

összeesküvés-elméletek újra és újra felálgoló divatjára gondolni.

A *Clio bűvöletében* a leginkább Romsics első nagy szintézisével, a *Magyarország XX. századi történetével* rokon. Ugyanúgy világos korszakolás és azon belül tematikus alfejezetek jellemzik. A kötet nyelvezete, adatgazdagsága, a statisztikákkal megalapozott leíró részek egyértelműen azt mutatják, hogy létezik egyfajta romsicsi leíró-elbeszélő nyelvezet, amelynek sajátossága a tényrengetegre felfeszített pontos és távolságtartó fogalmazás. A kötet abban is az első *opus magnumra* emlékeztet, hogy bár szól a jelenkorról is, de ott jól érzékelhetően beszédmódot vált. A rendszerváltás utáni időszakról szólva megszűnik a mindenkor összefonódó valóság alfejezeteire való szétszalazása, ehelyett a szikár tényeket rögzítő epilógust kapunk.

A tetszetős megjelenésű új Romsics-kötet jelentős és hiánypótló mű. Nemcsak nagy ívű és adatgazdag egyetemi kézikönyv, hanem ezen túlmenően az érdeklődő nagyközönség számára írt olvasmányos és jól áttekinthető tudománytörténeti szintézis is. Ezenfelül az 1945 utáni időszakra vonatkozóan forrásmunka is. A kötet magasra teszi a lécet a magyar historiográfia témájában a jövőben publikálni szándékozók előtt. Azonban – ahogy azt fentebb jeleztük – több kérdésben is kiegészíthető. Nemcsak a hiányzó vagy szűkebben ismertett részek pótlásával, hanem főleg más szemléletű historiográfiai összefoglalásokkal. Hasznos lehetne például egy problémacentrikus vagy egy, a történeti közgondolkodás változásait bemutató megközelítés. Ilyenek elkészítése azonban nyilvánvalóan nem lehet egyemberes feladat, s ezek megszületését a részletkutatások hiánya is nehezíti. A Romsics-kötetre vonatkozó első szakmai reakciók¹⁶ mindenesetre azt jelzik, hogy a historiográfiai részművekben és az elméleti kérdésekben elmerült kutatók alapvetően a munka jelentőségét elismerve, de egyúttal irigykedve szemlélik a szintézisírásban jártas Romsics munkájának vitathatatlan erényeit és fanyalogva a kötet szükségszerű korlátait. Ez pedig a kutatások további felpezsdülését, újabb szakmunkák és esetleg válasz-szintézis(ek) megjelenését is ígérheti.

■ JEGYZETEK

1. Romsics Ignác: A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 7–27.
2. A történelem mestersége. Rubicon 2003. 6. 4–66.
3. Romsics Ignác: Mi a történelem, hogyan és miért mondjuk el a múltbeli eseményeket? Korunk 2002.12. 126–128; valamint Romsics Ignác: Mi a történelem? In: Mindentudás Egyeteme 1. Szerk. Hitseker Mária – Szilágyi Zsuzsa. Kossuth Kiadó, Bp., 2003. 57–80.
4. Romsics Ignác: A szintézisírás dilemmái. Történelmi Szemle 2006. 3–4. 223–234.
5. Ignác Romsics: Ungarische Geschichtsschreibung im 20. Jahrhundert. Tendenzen, Autoren, Werke. In: Nationale Geschichtskulturen. Bilanz, Ausstrahlung, Europabezogenheit: Beiträge des internationalen Symposions in der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, vom 30. September bis 2. Oktober 2004. Hrsg. Heinz Duchhardt. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006. 195–220.
6. Romsics Ignác: A modern magyar történetírás. In: Boldog születésnapot kívánunk! [Tanulmányok Csepeli György 60. születésnapjára] Az ünnepi írásokat csak website-on publikálták, nyomtatva nem: http://www.csepeli.com/kotet/csepeli60_romsics_ignac.pdf
7. Romsics Ignác: Magyar történetírás a 20. században. In: Találkozások: Várszegi Asztrik pannonhalmi főpát hatvanadik születésnapjára. Szerk. Sulyok Elemér – Varga Máttyás. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2006. 257–281.
8. Romsics Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány. Osiris Kiadó, Bp., 2008. 321. Különösen Szakosodás, szintetizálás és interdiszciplinaritás a 20. századi történetírásban (165–176.); Magyar történetírás a 20. században (177–195.); A szintézisírás dilemmái (253–264.).
9. Romsics Ignác: A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai. Aetas 2010. 4. 7–14.
10. Romsics Ignác: Magyar történetírás a neoabszolutizmus korában. In: Klió és a médiakutatás. Szerk. Martin József – Széchenyi Ágnes. Corvina – Eszterházy Károly Főiskola, Bp., 2011. 281–300.
11. Romsics Ignác: Új tendenciák az ezredforduló történetírásában. Múltunk 2011/2. 130–144.
12. Romsics Ignác: A magyar történetírás gleichschaltolása 1945–1949. Rubicon 2011. 5. 68–82.
13. Ezek rendre: Andics Erzsébet, Domanovszky Sándor, Fejérfatay László, Fraknoi Vilmos, Hajnal István, Hanák Péter, Hóman Bálint, Horváth Mihály, Katona István, Kosáry Domokos, Mályusz Elemér, Marczali Henrik, Molnár Erik, Pach Zsigmond Pál, Pray György, Ránki György, Szabó István, Szalay László, Szekfű Gyula, Szűcs Jenő, Thaly Kálmán.
14. Gróf Mikó Imre, Horváth Mihály, Klebelsberg Kunó, Andics Erzsébet programadó beszédei mellett Salamon Ferenc és Ipolyi Arnold történetelméleti fejtegetései, történeti ars poeticák (Marczali Henriké, a Hóman–Szekfűé, a Domanovszky szerkesztett művelődéstörténeté), valamint az Acsády Ignáchoz köthető gazdaságtörténeti irányzat, a Mályusz-féle népiségtörténet és Hajnal szociológiai indítatású programja mellett Molnár Erik, Pach Zsigmond Pál és Ránki György, valamint Kosáry Domokos számvető jellegű áttekintése és helyzetértékelése került be a szövegvevőlatába.
15. Ezt a félreértett magyar pozitívizmust nevezte később Baráth Tibor historiográfiai írásaiban naturalizmusnak.
16. 2011. november 24–25-én az ELTE és a Debreceni Egyetem rendeztek közös, kétnapos konferenciát az ELTE Történeti Intézetének könyvtárában az 1945 utáni magyar történetírásról. Itt Takács Ádám vezetésével Erős Vilmos, Halmos Károly, Lévai Csaba, valamint Pók Attila vett részt a Romsics-kötetről tartott kerekasztal-beszélgetésen.

MAGYARORSZÁG ÉS EURÓPA A KÜLÜGYMINISZTER SZEMÉVEL Balázs Péter: *Magyarország és Európa*

■ Történészek között szinte már banalitásnak ható íratlan szabály, hogy a múlt eseményeinek objektív, tudományos feltárásához és értelmezéséhez legalább fél évszázadnak kell eltelnie. Ezzel a dogmaszerű beidegződéssel akar szakítani a Földes György szerkesztésében néhány éve elindított, *20 év után* című, nagy sikerű

sorozat. Az ismert magyarországi szociológusok,¹ politológusok,² történészek,³ jogászok,⁴ közgazdászok⁵ kötetei a pártpolitikától a csoportidentitáson át a gazdasági kérdésekig, a média növekvő befolyásától a jogrendszer átalakulásáig korunk megannyi kihívását veszik górcső alá. E sorba szervesen illeszkedik a sorozat ti-

zennegyedik köteteként Balázs Péter frissen megjelent munkája Magyarország visszatéréséről a nyugat-európai nemzetközi rendszerbe.

A szerzőt részletesen bemutatni szükségtelen. A Bajnai-kormány külügyminiszteri tárcáját 2009 és 2010 között több mint egy éven át elvállaló, alapvetően közgazdász végzettségű, nemzetközi téren is elismert szakember neve még a közismerten rövid emlékezetű társadalom legnagyobb részében is ismerősen cseng. Balázs Péter két évtizedes visszatekintéséhez mégsem ez adja meg a szakmai alapot, hanem majd évtizedes koppenhágai, majd bonni, illetve berlini nagyköveti tevékenysége, illetve elsősorban az a tény, hogy 2003 és 2004 között ő volt Magyarországnak az Európai Unióhoz kiküldött első állandó képviselője, majd az ország EU-csatlakozása után rövid ideig az Unió legszupranacionálisabb szervének, az Európai Bizottságnak első magyar tagja. E közérdeklődést kiváltó témában tehát mondhatni szerzőnk egyike a legilletékesebbeknek.

Történezként ugyan kezdetben kételkedve vettem kézbe a közelmúlt mellett jószerint mégis a máról szóló könyvet, attól tartva, hogy kevés újdonsággal szolgálhat. Kellemesen kellett csalódnom, hiszen a szerző nagy ívű megközelítése mindenütt áttöri a húsz év szűk dimenzióit. Olyan folyamatot tár elénk lebilincselően színes, olvasmányos módon, amely még a kommunizmus időszakában tett első bátoratlan lépésekkel kezdődik és jelenleg is tart. Balázs Péter munkájának egyik nagy érdeme, hogy ellentmondva a lassan szokásossá vált módszernek, nem áll meg Magyarország európai uniós csatlakozásánál, hanem igyekszik az állam uniós tagként való működési mechanizmusait összefoglalni, elemezni, sőt értékelni. Így amellet, hogy múltat tár fel, egyben a jövőbe is mutat.

A magyarországi és hasonlóképpen a romániai szakirodalom ugyanis mindmáig olyan egyszerű sikertörténetként írja le a kelet-közép-európai országok EU-integrációját, amelynek csúcspontja az illető állam EU-csatlakozása. Nem véletlen hát, hogy a szakkönyvek zöme Magyarországon a 2004 körüli években, Romániában pedig 2007 tájékán jelent meg. Azóta pedig mintha valamelyest lanyhult volna a téma iránti érdeklődés. Ugyanakkor főleg a nagy keleti bővítést⁶ taglaló alkotá-

sok jószerint óriási összefoglalók, amelyek a tíz kelet-európai állam csatlakozását egészében tárgyalják, és inkább az azonos célokat követő országok fejlődésének közös tényezőire összpontosítanak.⁷ Ezzel szemben Balázs Péter műve a magyar partikularitásokról szól, és elmondhatjuk, kizárólag csak Magyarországról e tekintetben ilyen átfogó alkotás talán nincs még egy.

Ennél is fontosabb viszont, hogy a könyv alapvető célja Magyarország EU-tagállamként való működésének bemutatása, a nagy európai családban a magyar állam és közvetve az egész magyarság érdekérvényesítési lehetőségeinek leírása és elemzése. Ezáltal Balázs Péter volta-képpen arra tesz kísérletet, hogy az Európai Unió belső működési mechanizmusairól tájékoztassa az olvasóközönséget, mintegy megtanítsa élni az EU-ban. Ki is lehetne erre illetékesebb, mint a gyakorló diplomata, a több évtizedes oktatási múlttal bíró egyetemi tanár?⁸

Hasonló kezdeményezés a román szakirodalomban is időszerű lenne. Sajnos egyelőre nálunk nem foglalkoznak a szakkönyvek Románia EU-tagállamként való működésével. Az eddig megjelent jelentősebb művek zöme – mint már említettük – vagy az ország uniós csatlakozását közvetlenül megelőzően,⁹ vagy szinte azonnal azt követően látott napvilágot.¹⁰ Így a kérdés velejét, *a hogyan tovább?* mi-kéntjét szinte nem is érinthette.

Mindezeket túl Balázs Péter könyve más értelemben is egyedinek számít. Szakmai hiány pótlására született, tudományos igényű és mégis a nagyközönségnek szánt alkotás. Megállapításai, értékelései alapján tudományos színvonalúnak tekinthető munka, mégsem elvont vagy érthetetlen. A szerző magával ragadó stílusa, logikus érvelése, könnyen követhető gondolatmenete szinte a diplomata tárgyalóművészetét tükrözi vissza. A szöveget nem terhelik hivatkozások, legfeljebb néhány magyarázó, pontosító lábjegyzet. Ezért a kötet szinte olvastatja magát.

Talán ezáltal e könyv is hozzájárul ahhoz, hogy a Kelet-Közép-Európában 1989 után mindenütt érzékelhető generációs szakadékot enyhítse. Hiszen a munkában tárgyalt időszak kezdetétől, a múlt század hetvenes éveinek végétől napjainkig, az akkori fiatalok mellett már lassan felnőtt egy olyan új generáció, amelynek tagjai Magyarország (és Románia) EU-

csatlakozásának időszakában szocializálódtak, és ezért nem vagy csak nagyon nehezen találnak kapcsolatot a korábbi idők lényegesen különböző életfelfogásával, az akkoriban domináns önképpel.

Ugyanakkor Balázs Péter könyvének az a része, amelyben Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozását szakaszokra lebontva elemzi, a kortársak számára is igencsak érdekes és tanulságos lehet. Kezdve az 1968-as új magyar gazdaságpolitikától, majd a '89-es rendszerváltáson át, eljutva a csatlakozási tárgyalásokig és a 2004-es tagfelvételig a szerző élesen elkülönítve, de ugyanakkor szoros egymásutániségben mutatja be az integrációs folyamat állomásait, a fejlődéstörténet eseményeinek ok-okozati kapcsolatrendszerét. Olyan, lassan ma már történelminek is nevezhető tabló rajzolódik ki előttünk, amelynek hosszú, több évtizedet felölelő időszakát átéljük ugyan, részleteit ilyen összefüggésekben a hétköznapokban mégsem érzékeltük.

Külön érdeme a kötetnek, hogy Magyarország NATO- és EU-csatlakozását együtt tárgyalja, a két folyamatot párhuzamosan elemzi, a kölcsönhatásokat kidomborítja. A két szervezetbe való belépés Balázs Péter által feltárt forгатókönyve pedig kisebb-nagyobb eltérésekkel akár bármelyik közép- és kelet-európai államra is vonatkozhatna. A Magyarországhoz nagyon hasonló utat bejáró Románia esetében e megállapítás kimondottan érvényes. E kötet ezért az erdélyi magyar olvasónak külön is érdekes lehet, főleg azért, mert a román állam NATO-hoz való csatlakozása az itthoni szakirodalomban érthetetlen módon elhanyagolt téma.

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezetével ellentétben a szerző kötetében egyáltalán nem szentel figyelmet a Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodásnak (Central European Free Trade Agreement–CEFTA),¹¹ holott ennek megalakítása és a keretében megerősödő lengyel–cseh–szlovák–magyar gazdasági kapcsolatok az 1990-es évek első felében nagyot lendítettek Magyarország és az egész közép-európai térség EU-kapcsolatain. Hasonlóképpen a jóval kevesebbek által ismert Közép-Európai Kezdeményezés (KEK)¹² sem kerül említésre a könyvben, pedig ennek a szervezett együttműködési formának is szerepe volt az integrációs folyamatban. Ezek a valószínűleg terjedelmi okokkal magyarázha-

tó hiányosságok természetesen nem tekinthetők a munka értékét jelentősen csökkentő tényezőknél. Hiszen e két szervezet nemzetközi életben játszott szerepe nyilvánvalóan meg sem közelíti az Európai Unió vagy a NATO súlyát és befolyását. Mégis legalább céljuk és létezésük rövid bemutatása, illetve elemzése nagymértékben hozzájárult volna a könyvben leírt folyamatról alkotott kép teljességéhez. Annál is inkább, mert mindkét nemzetközi szerveződési forma létrehozásában vezető szerepet vállalt az ún. „visegrádi országok csoportja”,¹³ amelynek megalakulásáról Balázs Péter bőven értekezik, és jelentőségét munkájában több helyen méltatja.

Címével összhangban a könyv alapvetően két részre oszlik: Magyarország húszéves fejlődését és az Európai Unió bővüléseit, átalakulásait ismerteti szoros összefüggésben. Kiegészítő jellegű felépítést mutatja, hogy nyolc fejezetéből négy a magyar állam Nyugat-Európa intézményi rendszeréhez való közeledését, négy pedig az EU utóbbi évtizedekben végbement fejlődését, bővüléseit, szerkezeti reformjait mutatja be. Igen érdekfeszítő része a műnek az európai alkotmány, a későbbi Lisszaboni Szerződés megalkotásának leírása, amelynek hitelességét a szerző e folyamatban való cselekvő részvétele adja.

Mindazonáltal, Balázs Péter sorait olvasva, érezhetővé válik, hogy az Európai Unió nemzetek feletti jellegének Lisszabon után is megmaradó hiányosságai miatt a munka néhol pesszimista, mondhatni euroszeptikus hangulatú. Mint ahogy a szerző maga is megvallja, ennek fő oka az EU-ban jelenleg is érezhető jelentős mértékű tagállami befolyás és hatalom és ezzel összefüggésben a nagyhatalmak és a kisebb tagországok közötti, még mindig szembetűnő, különbség. Mindezt azonban megfelelőképpen ellensúlyozza Balázs Péternek a magyar jövővel szembeni nagyrészt optimista, bizakodó látásmódja és az Unió további megreformálásának lehetőségében való töretlen hite.

Amellett, hogy a magyar–EU kapcsolatok nagy ívű összefoglalóját alkotta meg, e kötetét a szerző nem titkolta az Európai Unió belső működését feltáró kézikönyvnek is szánta. Munkájának többoldalúságát bizonyítja, hogy a kötet akár az Unión belüli érdekérvényesítési lehetőségek összegzéseként is felfogható. Az

aktív diplomata szemszögéből elemezzve az Európai Unió struktúráját és a tagállamok kapcsolatrendszerét, Balázs Péter arra tesz kísérletet, hogy meghatározza Magyarország helyét az EU-ban. Ugyanakkor külön figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy a magyar államnak milyen kilátásai vannak a közeljövőben, mi az, amit az Unió nyújtani tud egy – a szerző szavaival élve – a közösség „félperifériális” övezetében lévő, nemrég még szocialista berendezkedésű országnak.

Külön figyelmet érdemel még a könyvnek az Európai Unió szomszédságát és a további bővítés kilátásait taglaló része, amelyről a szerző alapvetően geopolitikai nézőpontból értekezik, és hosszú távon egy nagy kiterjedésű, a világgazdaságot alakítani képes Unió lehetőségét tárja fel.

Jelentősen emeli a munka értékét a könyv végén található, jól megválogatott kronológia, amely egyrészt az Európai Unió még Európai Gazdasági Közösségként, 1957-től kezdődő történetének legfontosabb mozzanatait, másrészt pedig

Magyarország EU-val való kapcsolatainak főbb állomásait tartalmazza. Emellett a kötet specifikumának számít a Magyarország európai integrációjában fontos szerepet játszó személyek nevét és politikai, illetve gazdasági vezető beosztásait tartalmazó lista, amelynek nagy szerepe van a műben tárgyalt események jobb értelmezhetőségében.

Világos vonalvezetése, pontos adatai, megbízható szakmai értéktételei és hasznos mellékletei folytán Balázs Péter könyve Magyarország nyugat-európai reintegrálódásáról – a szerző eredeti szándéka ellenére – nem csupán egy a nagyközönség által forgatható olvasmány, hanem egy olyan szakember által írt visszatekintés, amely méltán tarthat számot az egyetemi diákság, sőt a diplomata-társak érdeklődésére is. A szövegben minduntalan fel-felbukkanó, vallomás-szerű elemek pedig hosszú távon a korzakkal majdan behatóan foglalkozó történészeknek nyújthatnak értékes támpontokat.

Murádin János Kristóf

■ JEGYZETEK

1. Az ismert szociálpszichológus, Hunyady György mellett Héthy Lajos, Ferge Zsuzsa, Krémer Ferenc, Wéber Attila, Laki László.
2. Galló Béla.
3. Egry Gábor, Ripp Zoltán, Sipos Balázs.
4. Fleck Zoltán.
5. Pitti Zoltán, Andor László.
6. Az Európai Unió történetében legnagyobb számító bővítés keretében, 2004. május 1-jén, Magyarország és még kilenc másik kelet-közép-európai állam: Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Észtország, Lettország, Litvánia, Szlovénia, Málta és Ciprus lett az EU tagja.
7. Egyebek mellett említésre méltó ezek közül például Kiss J. László (szerk.): *A huszonötök Európái*. Osiris Kiadó, Bp., 2005 vagy Kende Tamás – Szűcs Tamás (szerk.): *Európai közjog és politika*. Complex Kiadó, Bp., 2006.
8. Balázs Péter 1990-től címzetes egyetemi docens volt a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, majd 2000-től ugyanott professzor, 2004-től pedig a budapesti Közép-európai Egyetem (Central European University–CEU), valamint a Corvinus Egyetem világgazdasági tanszékének professzora.
9. Ilyen például Ana Maria Dobre – Ramona Coman: *România și integrarea europeană*. Institutul European, Iași, 2005.
10. Többek között Ion Niță: *Integrarea României în Uniunea Europeană: acțiunile comunitare, negocierile și Tratatul de aderare, impactul integrării*. Editura Lumina Lex, Buc., 2007 vagy Vasile Pușcaș: *România spre Uniunea Europeană*. Institutul European, Buc., 2007.
11. A CEFTA egy 1992. december 21-én, Krakkóban a visegrádi országok (Lengyelország, Csehország és Magyarország) által létrehozott nemzetközi kereskedelmi szervezet, amelynek célja az volt, hogy tagországainak nyugat-európai integrációját felgyorsítsa. Az alapító államok EU-csatlakozása következtében tagságuk a szervezetben 2004 májusában automatikusan megszűnt. Többszöri átalakulás után jelenleg a CEFTA-nak nyolc tagja van: Horvátország, Macedónia, Bosznia-Hercegovina, Moldova Köztársaság, Szerbia, Montenegró, Albánia és Koszovó.
12. A KEK egy 1989-ben Ausztria, Olaszország, Magyarország és Jugoszlávia kezdeményezésére létrehozott kormányközi fórum, amely a tagállamok közötti politikai, gazdasági és kulturális együttműködést volt hivatott keretekbe foglalni. Jelentősége az ezredforduló idejére erősen lecsökkent. Napjainkban 17 tagállama van.
13. A visegrádi országok csoportja a Magyarország, Lengyelország és Csehország képviselői által, 1991. február 15-én, Visegrádon megkötött szerződéssel alakult meg. Célja a három állam gazdasági és politikai együttműködésének kiszélesítése és az Európai Unióhoz való későbbi csatlakozásuknak elősegítése, valamint az integrációs folyamat felgyorsítása volt. Alapító tagállamainak száma Csehország kettéválásával, 1994-től négyre emelkedett. Jelenleg az Európai Unióban belső tagállami lobbicsoporként működik.

KÁNTOR LAJOS AJÁNlja

■ Akiben a bizalmat továbbra is elsősorban a könyvek ébresztik – szemben a gyors információt biztosító (és ezért számára is nélkülözhetetlenné vált) internettel; és aki a hitelességet nem a bankokban és nem is a tévében, az újságokban látható politikusokban keresi, véli megtalálni: az bizony állandó lemaradásban van az olvasással. Akkor különösen, ha igyekszik megosztani figyelmét a közel és távol születő művek között, mert egyrészt vannak kedvelt szerzői, akiknek munkásságát, illetve hagyatékát követni akarja (például a Szilágyi Domokosét), s újakat fedez föl magának (mint Ljudmila Ulickáját meg Spiró Györgyöt), másrészt próbál kitekinteni, az irodalmon túl. A „hittel” jegyében szerkesztett lapszám könyvajánlójában ezért sorolok ilyen különböző, szerzőt és műfajt tekintve egyaránt „vegyes”, de hasznosnak, érdekesnek, fontosnak ítélt, újabb kiadású köteteket. Nem megelőlegezett hitelről van szó.

■ Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély. 1940-1944.* Jaffa, 2011.

■ Balogh András: *Herta Müller útja a Nobel-díjig.* Litera Nova. Bp., 2011.

■ Dsida Jenő *Összegyűjtött versei.* Összeállította és szerkesztette Láng Gusztáv és Urbán László. Savaria University Press. Szombathely, 2011.

■ *Erdélyi irodalom – Nyugatról nézve.* Az Új Látóhatár az erdélyi magyar irodalomról. Összeállította és bevezette Pomogáts Béla. Anyanyelvi Konferencia. Bp., 2011.

■ Grendel Lajos: *Négy hét az élet.* Kalligram. Pozsony, 2011

■ Láng Zsolt: *A jövő emberei.* A szerző kiadása. Marosvásárhely, 2011.

■ Papp Sándor Zsigmond: *Semmi kis életek.* Libri. Bp., 2011.

■ *Szilágyi Domokos családi levelezése.* Összeállította Szilágyi Kálmán. Otthonom Szatmár megye. Szatmárnémeti, 2010.

■ Szőcs Géza: *Tasso Marchini és Dsida Jenő.* Szent István Társulat. Bp., 2010.

■ Tompa Andrea: *A hóhér háza.* Kalligram. Pozsony, 2010.

■ Ljudmila Ulickaja: *Imágó.* Magvető. Bp., 2011

■ Ljudmila Ulickaja: *Vidám temetés.* Magvető, Bp., 2011.

■ Veiszer Alinda: *Záróra.* Alexandra. Bp., 2010.

A POLITIKA ÉS A PÉNZPIACOK

■ Almási Miklós *Anarchista kiskaté a végtelenített válságról* című tanulmánya a 2006-tól számított világválság okait, folyamatait, következményeit elemzi. Főbb gondolatait az alábbiakban tételszerűen foglaljuk össze.

A krízis gépezetét a finanszírozás gerjesztette, és a pénzpiacok tartják fenn. Ma már nem a bankok a finanszírozás urai, hanem maguk is részei egy nagyobb halmaznak: a pénzpiacoknak.

Megváltoztak a hatalmi viszonyok: a pénzpiacok, óriásbankok határozzák meg a társadalmat és a politikát. Ma a pénzügyi szférában forgó tőke a globális GDP tízszerese.

A gyorsan nagy hasznot (20-30 százalék) hajtó finanszírozás kiszívta a tőkét az iparból (nem kínál reálfelbefektetési lehetőséget). Emiatt lassul a GDP növekedése, iparágak épülnek le stb.

A pénzpiac és a spekuláció feltételezi egymást, de ez csak addig marad így,

amíg Kína is be nem száll a nemzetközi pénzpiacokba.

A spekulatív játszmák következtében a finanszírozás rendszerkockázata nőtt, magát a tőkés berendezkedést rendíti meg.

A befektetési bankok megjelenése megnövelte a bankok kockázatteremtő képességét. A befektetési bankok (alapok, magánbankok) lettek a világ urai, mivel ők vezetik a pénzpiacokat. A válságot ez idézte elő.

A politikának korábban több eszköze volt a pénzpiacok megregularizálására. Mára minimálisra csökkent a politika hatalmi pozíciója a pénzpiacokkal szemben. Az történik, amit a pénzpiacok kiharcolnak.

A munkanélküliség az igazi válságkérdés. Ez fojtogatja a világot. Az euróválság megoldódik, csak a munkanélküliségre nem látszik megoldás. Ebbe bele van kódolva Európa és Amerika lelassulása, vagyis meggyengülése. (*Kritika 2011. november–december*)

H. A.

BÁJTÉRME, BARKÁCSPÉNZ

■ Nem hamisított, hanem egyszerűen „saját” pénzt tételezett, mondhatnánk, igazított hozzá a webes világ követelményeihez a titokzatos Nakamoto Szatosi, alighanem álneven, jegybank és pénztárca helyett az internet és a merevlemez médiumában. A (hatványozottan) virtuális pénz, az úgynevezett *bitcoin* fő előnye meglehetősen réginek tűnik: a bájtermé „szagtalan”, pontosabban nem hagy nyomot az online fizetési rendszerekben a felhasználóról. A jelölő csupán egy harminchárom jegyű kód, például *11g3Rvhj76tUTjzjPITenhDhLngHEqZhcU*, amelyet használói tetszés szerint feltöltenek és letöltenek, megosztanak egymással, az alapesetben követhetetlen hétköznapi papírpénzhez hasonlóan annyiban, hogy nem tapad hozzá még csak digitális ujjlenyomatuk sem, ám egyszersmind az elektronikus átutalások steril kényelmé-

vel és hatékonyságával. A kezdetben százzaddollárnyi (egy penny) értékű bitcoin terjedésével, azaz hitelnyerésével párhuzamosan nőtt, felértékelődött. A hétmillió bitoint forgalomba hozó Nakamoto úr – akár egyetlen személyt, akár programozók csapatát takarja a név – harmincöt millió dollár értéket teremtett majdnem semmiből, kicsit a csináld magad kapitalizmus szellemében, kicsit anarchistán, távol a bizalmat szavatoló központi hatóság vigyázó szemétől. Olyan alaptalan alapon, hogy beleremeg az ember: hogy pénz lehet bármi, amivel fizetnek, mert az érték bármi, amiről azt mondjuk, hogy érték. Aztán a tavalyi év áprilisában Nakamoto eltűnt, mintha ott sem lett volna, nem a láthatatlan tinta, hanem a titkosíró, rejtjellé lévén maga is a kibocsátott rejtjelpénz mögött, vagy tulajdonképpen semmi, zérus a számsorban. E-mail címét,

honlapját nem lehetett visszakövetni. A *New Yorker* cikkírója zamatos angolsággal írott, rejtjelező szövetségeseket toborozó üzeneteiből, illetve más csapásokon is, egyéb jelekből és nyomokból próbálja N. Sz. személyazonosságát kikövetkeztetni. Kriptográfuskonferencián nyomoz a japán név után, két lehetséges gyanúsítottal folytat beszélgetést, és számítógépes bájtermebányászatot fenntartó kentuckyi vállalkozóval tárgyal, aki a tranzakciókat hitelesítő matematikai feladványokkal

játszadózó gépeket működtet. Mindeközben persze senki, semmi sincs az áramló, önálló jelölők visszáján, akire a bizalom és a hitel transzcendenciája, az értékben rejtőző érték épülhetne, hanem csupán egy önteremtő rendszer működéslogikája (a posztmodern kapitalizmus), amely akkor is hat és él, ha nincs rá fedezet. (Joshua Davis: *The Crypto-Currency. Bitcoin and Its Mysterious Inventor. The New Yorker 2011. okt. 10.*)

R. L.

LATINOVITS ÉS A KÖDSZURKÁLÓ

■ Latinovits Zoltán (1931–1976) színházi és filmszerepeivel ma is jelen van az utókori emlékezetben, változatlanul a 20. századi magyar művészet legnagyobbjai közt tartjuk számon. 1973-ban megjelent és a kortársi tudat szerint igazi szenzációt jelentett könyve, a *Ködszurkáló* valószínűleg kevesebbet jelent az újabb nemzedékek számára, holott azoknak az éveknek a hivatalos művészetpolitikáját, a színházak belső életét ebből a nagyon inzulatos, nagyon szubjektív műből lehet igazán megismerni. Ablonczy László, a budapesti Nemzeti Színház egykori igazgatója (1991–1999) a *Hitel*-ben közölt tanulmányában (*Világosan látott*) a *Ködszurkáló* megszületésének körülményeit járja körül, összefüggésben Latinovits Vígszínház-beli konfliktusaival.

1970 áprilisában a színházigazgató Várkonyi Zoltán és Latinovits leültek tárgyalni. „Latinovits nyíltan beszélt: a rendezés mellett hatalmat is kívánt, amit teljesíteni nemcsak Várkonyi érdekkörét sértette volna. Aczélnak kiszámítható és megbízható vezetőkre volt szüksége, ha Latinovits és Darvas sikeresen rendez, az nemcsak a Víg, hanem az egész magyar színházi életben olyan forgószelet kavargathat, amely ezt a központosított és sokszorososan biztosított rendszert felkapja és elsodorja. Vagyis az aczéli kamarillájáték bukik meg.” Ablonczy a továbbiakban beidézi egy mondatot Latinovitstól: „Véletlenül éppen aznap kaptam a Magvető Könyvkiadó megtisztelő felkérését színházi tanulmánykötet megírására, amikor

a Vígszínház felmondta státusomat 1970 novemberében» – olvashatjuk a *Vigilia* 1972. áprilisi számában a *Könyvszurkáló* részletének közlése előtt, Latinovits bevezetőjeként. Bámulatos gyanútlanlás: Kardos György igazgató »véletlenül« épp a fordulat órájában telefonozott volna? Később kacagtuk is Ruttkai Évával: semmi kétség, Aczél órára tudta a vígszínházi fordulatokat. Bizalmasával, Kardossal is bizonyos, hogy tanácskozott; s egyetértettek: Latinovits áldatlan és folyamatos küzdelmét szedálni szükséges.” Még fűdögált az „új mechanizmus” szellője Magyarországon – írja Ablonczy, Kádár János sorsát a hazai balosok és a moszkvai elvtársak lebegtették. „Ebben a feszültségben az értelmiségi szelepet is engedni kellett; Kardos György, a kiérdemesült ÁVH-s, aki elbocsátott légiósként a Magvető élén tudta ezt, fogantatása folytán más igazgatóknál bátrabbnak mutatkozott, botránygyanús művek kiadását is vállalta. Latinovits immár színházi kötelék nélkül, a nyilvánosság előtt prófeciálhatta volna elégedetlenségeit. De hogy egy könyv esélyét kapta, így csöndes meditációra, írásra kényszerült – ami egy időre könnyebbéget ígért az aczéli művészi-színházi közéletnek. Latinovits idejét lefoglalják, gondolhatták, hisz nyilatkozni mindig könnyebb, mint egy könyvet megírni.”

A könyv, a *Ködszurkáló* azonban megszületett – ki is adták, és nem akármilyen visszhangot keltett a közvéleményben. (*Hitel 2011.10.*)

K. L.

ABSTRACTS

Alain de Benoist

■ *The State Taken Hostage*

Keywords: *deregulation, profit, capital, financial crisis, deposits, unemployment, impoverishment, inequality*

The political class proceeded to the gradual deregulation of the monetary markets as a result of the lobby activities by the financial circles, a phenomenon which then has led to major profits through speculations, while it also removed the capital from the producing sector. At the same time, free competition also furthered the participation of such countries on the market, in which the wages are low, while the productivity is high. Since 1999, deregulation, which is in an essential accord both with the logic of the global market and the expectations of the World Trade Organization, has eliminated all major custom restrictions, and liquidated preferential community politics in Europe. As a consequence, the acceleration of the inflow and outflow of speculative capital further increased the volatility of the value of deposits, while it also aggravated the consequences of the crisis. These consequences are all well-known: the increasing frequency of delocalization, the liquidation of industrial units, the lowering of the wages, employment insecurity, increasing unemployment, as well as the leaking out of financial capital. The definitive outcome of this wave of deregulation consists in the further enrichment of the rich, while the incomes of the middle class and the poor did not increase, or even decreased. The inequality between incomes is increasing everywhere, unemployment is rising, and the difference between profits associated with productivity and middle-level wages also increases.

Noémi Zsuzsanna Both

■ *Historical Narratives of the Hungarian Conquest*

Keywords: *academic history, national history, conquest, legitimating discourses, Romanian and Hungarian historiography*
As a consequence of postmodern historiography, the historians had to give up the faith of reconstructing the past *wie es eigentlich gewesen*. Nevertheless, the category of historical facts didn't cease to fascinate both scholars and the wider

public. The historical narrative of reconstructing the Hungarian conquest bears equally great importance in the Romanian and Hungarian historiography, therefore, both sides aim to integrate the event in the national historical narrative in a way to meet certain criteria. As a result, one can read two incompatible history of the Hungarian conquest. This study (Hungarian conquest in contemporary Hungarian and Romanian historiography), considering the contemporary academic scholarship of the mentioned nations, compares the factual information about this event which fundamentally contradict each other in the two narratives (the connotation of the terminology used to designate events, significance of conquest, time of event and affected spaces, the sources used by historians and their method). At the same time, we tried to suggest possible answers regarding the reason of being for these parallel developed discourses on the professional, political and public level.

Levente Salat

■ *The Political Community from the Perspective of the Majority-Minority Relationship*

Keywords: *Romania, Hungarian minority, elites, integration, mistrust, political community*

The successive attempts of the Hungarian minority's elite to seek integration into the Romanian state, first between the two World Wars and then after 1945, under the communist rule, have led subsequently to two equally unfavorable conclusions: first, the way in which the leaders of the community think about the terms of the integration is in conflict with the interests of the Romanian majority, and, second, the perseverance of the Hungarian minority to seek integration on its own terms bred the mistrust of the Romanian authorities. Though the deep-rooted tradition of the institutionalized mistrust proved to be a difficult legacy, since 1989 the situation of the Hungarian minority in Romania has improved in many concerns. In spite of the undeniable achievements, the conflicting interests of the two communities could not be reconciled, and the options of the Romanians and Hungarians, as far as the issue of integration is concerned, con-

tinue to differ in essential terms. The dominant patterns of public opinion reflect conflicting identity structures and competing ethno-political strategies, raising the intriguing question whether Hungarians in Romania can be considered at all part of the Romanian political community. Seeking an answer to this question, the first part of the paper explores the way in which the term political community is conceptualized in the recent literature, paying special attention to the means by which the stability and coherence of a political community can be safeguarded in cases when it is internally divided along ethnic or linguistic fault-lines.

G. M. Tamás

■ **Trust | Authenticity | Sincerity**

Keywords: *legitimacy, natural law, elections, marketing, branding, state debt, deficit, real income*

The legitimacy of political power is partially hidden (the source for the legitimacy of the rule of law and the constitutional state consists in the theory of the law, which has its origins in natural law theories, i.e. just like in the case of “real-socialist” regimes, in philosophy), and partially located in electoral rivalry and competition (researches pertaining to consumer preferences, as well as their modification, stimulation and neutralization, just as in the case of marketing and commercials, which also organically include the mobilization of moral and aesthetic, and not utilitarian, identity or self-image, in order to choose the “right” brand). It is symptomatic that the underlying theses are not being questioned, as the elites of the day are in total agreement regarding the radical reduction of state debt and budgetary deficit (in other words, and from the other class perspective: the reduction of real income, in order to solve the paradox caused by the reduction of the productive population, as a result of the concomitant stagnation of productivity and the booming technological development, which decreases profits and, as a result, also the level of new investments). As a consequence, this (substantial) identity

of content can only be expressed by way of subjective differentiation, as it is the case, for instance, with the fictional contrast between the “corrupt, debauched and buffoonish Berlusconi” and Mario Monti, the “dignified and cool professional”.

Samuel Weber

■ **Money, Profit, Salvation**

Keywords: *finances, reserve currency, God, Creation, salvageability, guilt, debt, measure*

The entire system of financial speculation that dominates the politics of nation-states today depends on a measure of value that is relatively stable, and this is the “reserve currency” of the US dollar. I would suggest that this dependency in particular – and the more general need of a single “reserve currency” – in the absence of any other common standard (i.e. gold) – may well be the continuation of the monotheistic tradition in which the Creator-God is the immeasurable measure of all value of the Creation. The “content” of that monotheological “measure” would be the “savability” of the sinful-guilty creation, just as the content of today’s theological-political economy is the salvageability of indebted sovereignties. As Nietzsche first observed and Benjamin elaborated, the relation between “guilt” and “debt” is measured in terms of salvation – which economically equates with a profitable return on investment. Only so can “investment” fulfill the promise of the “incarnation” and mortal bodies become immortal spirits. But this system has never been internally stable, even if it has survived in different forms for over a millennium. For “money” requires a credible “universal equivalent” – or rather a credible standard on which such equivalence can be based. This amounts to appealing to a transcendent “substance” – in the sense of a self-identical entity – that could serve as the non-changing standard upon which variations of value can be reliably calculated. But as the German poet Hölderlin wrote, in a long poem “Is there on earth a measure? There is none.”

SZÁMUNK SZERZŐI

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Benoist, Alain de (1943) – esszéíró, filozófus, Párizs
Bogdán László (1948) – író, szerkesztő, Sepsiszentgyörgy
Both Noémi Zsuzsanna (1990) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Cseke Péter (1945) – egyetemi tanár, BBTE, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Cseke Péter Tamás (1971) – szerkesztő, Új Magyar Szó, Bukarest
Demény Péter (1972) – költő, szerkesztő, Látó, Kolozsvár
Diósi László (1967) – az OTP Románia vezérigazgatója, Budapest/Bukarest
Elkán György (1937) – műépítész, Kolozsvár
Gábor Csilla (1963) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Groys, Boris (1947) – művészettörténész, filozófus, Karlsruhe – New York
Horváth Andor (1944) – esszéíró, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár
Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Kolozsvár
Lengyel László (1950) – pénzügyi szakember, elnök-vezérigazgató, Pénzügykutató Zrt., Budapest
Madaras Szidónia (1989) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Murádin János Kristóf (1980) – történész, PhD, egyetemi adjunktus, Sapientia EMTE, Kolozsvár
Paksa Rudolf (1981) – történész, MTA Történettudományi Intézet, doktorandusz, ELTE, Budapest
Paulovics László (1937) – képzőművész, Szentendre
Palkó Gábor (1973) – irodalomtörténész, Budapest
Rigán Lóránd (1980) – filozófiatörténész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Roth, George (1956) – pénzügyi szakértő, Los Gatos, Egyesült Államok
Salat Levente (1957) – politológus, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Sümegei György (1947) – művészet-történész, Budapest
Tamás Gáspár Miklós (1948) – filozófus, Budapest
Tóth Kinga (1983) – költő, Budapest
Török Ervin (1977) – egyetemi adjunktus, Szeged
Virginás Andrea (1976) – egyetemi adjunktus, Sapientia EMTE, Kolozsvár
Weber, Samuel (1940) – egyetemi tanár, Northwestern University, Evanston, USA
Zólya Andrea Csilla (1978) – irodalomkritikus, PhD, Szentendre

Támogatók

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY
Alapította az FMML 1997

Nemzeti
Kulturális
Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

MINISTERUL CULTURII
ȘI PATRIMONIULUI NAȚIONAL

„A »fiat«, amely mind a pénzt, mind a »piacot« meghatározza, nem kevésbé »szabad«, mint az a »fiat«, amely a világot megteremtette: legyen világosság, és lőn világosság. Legyen pénz – és lőn pénz. De csak akkor, ha az akarat a domináns Szuperhatalomé, amely a »tartalékvalutát« és az érték mértékét biztosítja annál fogva, hogy a Szabad Piac egész mechanizmusával és értékeivel összefonódik. Ez a »stabilitás« lényege, amely lehetővé teszi, hogy az Egyesült Államok jóval nagyobb adósságot halmozzon fel, mint jó néhány európai nemzet, amely »szuverén adóssága« miatt hitelezési nehézségekkel küzd.»

(Samuel Weber)

ISSN 1222 8338

4 LEJ • 500 FT

CREDIT FAIR
BÎLCIUL CREDITELOR